

DE ONBEGREPENEN

Verhalen en essays over uitsluiting en afkeer

Met bijdragen van Jacob Israël de Haan
over

PALESTINA

IN DE SCHADUW

DOOR

CARRY VAN BRUGGEN

H. NOLKEMA & WARENDORP
AMSTERDAM.

Carry van Bruggen
DE ONBEGREPENEN

Verhalen en essays over
burgerzin, menselijkheid, jodenvrees & kinderen
ten tijde van haar leven
1881-1932

U.M. Abraxas|Zuider-Amstel

2024

VERANTWOORDING

Het onbegrepen en *Verdrijving* zijn afkomstig uit *In de schaduw* (van kinderleven), uitgegeven door Van Holkema & Warendorf, 1907. Tweede druk bij *Het Spectrum*, Utrecht 1983. Tevens opgenomen in de verzamelbundel *Tegen de dwang; Een keuze uit de verhalen* bij Em. Querido's Uitgeverij, 1981. *Tirol: reisimpressies* bij Em. Querido's Uitgeverij 1926. Tweede druk bij *Conserve*; Ingeleid door Ruth Wolf, Schoorl, 1989

© 2024 U.M. Abraxas v/h De Appelbloesem Pers
Zuider-Amstel uitgeverijen Amsterdam
Eindredactie Daniël Mok-Kolthoff

Hertaald naar het hedendaags Nederlands taalgebruik.
De originele teksten zijn integraal gepubliceerd door *DBNL*, een samenwerking tussen de *Taalunie*, de *vzw Vlaamse Erfgoedbibliotheken* en de *KB, nationale bibliotheek*.

dbnl

taal:
unie

VLAAMSE
ERFGOED
BIBLIOTHEKEN

KB } nationale
bibliotheek

INHOUD

Bij wijze van voorwoord	6
Het onbegrepen	9
Verdrijving	20
Swastika's en Hakenkreuzen	53
Jerôme Heldring: Van Bruggen over nationalisme en trots	58
Uit de couranten	60
Van Bruggen en het taalgevoel	64
Radicale analyse van een radicale denker	65
Carry van Bruggen: Vaderlandsliefde, mensieliefde en opvoeding	67
De nationalistisch gemotiveerde moorden op	
Carry's broer Jacob en zus Henny	103
'Ons kraampje is failliet'	104
'Nationalisme, een gevaarlijke ziekte'	105
Jiddu Krishnamurti: Nationalisme en vaderlandsliefde in 1933	106
Het Duitsland van Carry van Bruggen was vol van kriegsgehuil	107
'Israël als het joodse Staphorst'	108
Doden zonder legitiem krijgskundig nut: ideologische slachtoffers	
Carry's broer Jacob † 1924 en haar zusster Henriëtte † 1943	109
Carry van Bruggen: Mijn broer Jacob Israël de Haan	110
Jacob Israël de Haan, correspondent in Palestina	112
Jacob Israël de Haan: Jeruzalem, voorwoord van Carry van Bruggen	113
Bischoem el Hawa/Een reisje naar Zuid-Palestina:	
Reisbrief Hebron, 16 januari 1921	114
Reisbrief Berseba, 20 januari 1921	122
Reisbrief Gaza, 25 januari 1921	126
Reisbrief Gaza, 25 januari 1921 (2)	130
Reisbrief Medjdel 26 januari 1921	134
Reisbrief Esdûd 26 januari 1921	138
Reisbrief Yabneh 28 januari 1921	142
Reisbrief Jeruzalem 31 januari 1921	146
P.N. van Eyck In memoriam J.I.D.H.	149
Gebroken kleuren/Significa over zus en broer Carry en Jacob	150
Colofon	152

VEEL PERSONAGES IN VAN BRUGGENS WERK LIJDEN ONDER DE PESTENDE, NAJOUWENDE, SCHOPPENDE KINDEREN EN HET VERNEDERENDE GEDRAG VAN OUDERS EN LERAREN.

Altijd wordt het *onderscheid* even gevoeld. Steeds worden ze eraan herinnerd dat ze joden zijn en minderwaardig. Dit *anders-zijn* is door Van Bruggen doorleefd. Ze klonken haar niet vreemd in de oren. Als dochter van een gazan zijn de scheldwoorden naar hoofd geslingerd. Haar werk toont het verdriet die de dorpse jodenvrees heeft achtergelaten.

Annie Romein deed Van Bruggen schromelijk tekort door te beweren dat haar drievoudige minderwaardigheidscomplex als *jodin*, *kleinburger-autodidact* en *vrouw* beslissend was voor haar ontwikkeling. – In haar dissertatie uit 1935 deed zij Van Bruggens filosofische arbeid af als een prestigeproject en ging niet op de inhoud in.

De academica meende dat Van Bruggen zich haar leven lang niet wist te ontworstelen aan *de waan, dat zij zich voortdurend de meerdere moest tonen van de eerste de beste middelmatigheid met een titel*. Volgens de promovenda was dat de oorzaak dat de schrijfster niet langer tevreden was geweest met het ‘gemakkelijk’ succes van haar verhalen en romans, maar een ‘denkende vrouw’ wilde zijn. *Het moet haar gegriefd hebben* – zo sluit de geleerde, die haar eigen marxistische opvattingen niet kon rijmen met de non-conformistische denkbeelden van Carry van Bruggen, af – *dat filosofen haar levenswerk Prometheus over het hoofd zagen, terwijl de literaten het vierden met de holle lof van de geïmponeerde leken*.

GODZIJDANK HEEFT CARRY VAN BRUGGEN († 1932) DEZE KWALIFICATIES NIET MEER ONDER OGEN GEKREGEN.

Zij, die zich meer dan wie ook in haar tijd ervan bewust was dat sekse, aard en afkomst niet de essentie van de mens zijn maar een constructie, Carry van Bruggen onderkende dat de *double bind* van joden in de niet-joodse samenleving nadelige gevolgen kon hebben voor de karaktervorming. Zij schreef echter niet vanuit een persoonlijk minderwaardigheidsgevoel over de joodse en/of intellectuele vrouw.

Haar ideaal om een denkende vrouw te zijn, was een logisch uitvloeisel van de traditionele gedachte van *Bildung*, het Duitse 19^e-eeuwse ideaal van de middenklasse dat ook in Nederland leefde.

‘EENS WERDEN BIJ EEN ARME REBBE TWEE KONINGSKINDEREN GEBOREN’

VAN BRUGGEN was als opgroeiend meisje doordrenkt met dat ideaal van persoonlijkheidsvorming en de culturele waardevorming.

Haar oeuvre kwam voort uit een intellectuele en emotionele betrokkenheid bij de breed gevoerde debatten over de relatie tussen joden en niet-joden in de nationale samenleving. Deze debatten gingen ook over de betekenis van w.o. I als einde van de bestaande liberale cultuur en de vraag hoe de moderne cultuurkritiek te verwerken in romans. Het discriminerend en *essentialiserend* formalisme waarvan de woorden van Romein-Verschoor getuigen was precies waartegen Carry van Bruggen zich verzette.¹ Dat ze daarin verkeerd begrepen werd, wist ze. Dit blijkt uit haar essay *Vaderlandsliefde mensenliefde en opvoeding* uit 1916:

ZO GIJ, DIE DIT ALLES ONDERSCHRIJVEN ZULT, JOOD MOCHT ZIJN, ZULLEN ZE U SCHAMPER TOEVOEGEN DAT GIJ GEEN ‘PATRIOTTISME’ BEGRIJPT. Als u een vrouw bent, zult u slechts een *gevoelsmens* heten. Bij andere gelegenheden zullen ze uw soortgenoten vleien en slijmen om hun *loyaliteit* en uw echtgenotes om hun *intuïtie*. Wanneer u iets verkeerd schrijft, of van uw vrouw gescheiden, of *autodidaact* of failliet geweest, of gezakt voor een examen of wat dan ook bent, dan zullen ze u dat zeker verwijten, maar ook aan argumenten zal het hun overigens niet ontbreken.²

Argumenten zijn niet eens zo heel veel duurder of moeilijker te vinden dan scheldwoorden.

Jacob Israël de Haan, †
Bij de familie te Amsterdam is uit
Jeruzalem bericht ontvangen, dat de
schrijver mr. Jacob Israël de Haan, die
als correspondent van het H a n d e l s -
b l a d in Palestina vertoefde, aldaar
vermoord is.

Wat Isde, Zaen een mooid, breede, alboom,
ik ben een jongen te Zaendam geweest.
Jeruzalem; zôo teder als een droom.
Herdenk ik hier mijn jeugd en elk Joodsch Feest.
Uit het werk van Jacob Israël de Haan
1881 - 1924.

Een geluk bij een ongeluk dat Ja-
cob Israël en zijn zusje Carry vroe-
ger - al was het op een vreselijke
wijze - om het leven kwamen. Het
had nog vreselijker gekund. J. F.

News in Brief.

The decease is announced, last
Wednesday, of Mrs. Carry van Brug-
gen, one of Holland's most prominent
woman writers. Besides a number of
novels and sketches, she has publish-
ed translations of Galsworthy's "The
Freelands" and Sheridan's "The
Rivals".

1 ESSENTIALIA (wezenlijke zaken) ESSENTIALISME (het wezen van het onderwerp tot uitdrukking brengen) stelt dat alles wordt gedefinieerd door *onontkoombare* eigenschappen. Ieder mens bezit een wezenskern die gedrag, uiterlijk en ontwikkeling bepaalt. Ook is het de indeling van mensen in verschillende groepen zoals op afkomst. Er wordt dan een *collectieve identiteit* verondersteld. Sinds de *fenomenologie* van Edmund Husserl (†1938) stelt de filosofie de *voorrang* van essentie op existentie ter discussie. Kan de taal zo'n wezen op adequate wijze benoemen en bestaat er überhaupt wel zoiets, los van het buitenredelijke domein?

2 VGL. Madelon de Keizer, *De dochter van een gazan*, Amsterdam 2006;
ZIE OOK: Carry van Bruggen - *dieptedenker pur sang*, Amsterdam 2024.

SAMENVATTING

In het verhaal *Het onbegrepen* maakt een joods jongetje zich druk over de vraag waarom hij toch altijd anders moet zijn dan de andere kinderen. Hij overdenkt alle narigheid die het geloof hem brengt, het uitlachen en schelden dat hem dagelijks ten deel valt. De meester had laatst gezegd: *Dat jodengezanik altijd* en de kinderen in zijn klas schelden hem uit voor *smausie*. Het resultaat is een bang jongetje dat niets liever dan niet-joods wil zijn.

DE SPEELPLAATS WAS AL VOL. 't Zou wel gauw kwart voor negen zijn. Dan had-je daar dadelijk bovenmeester in de deur en konden ze naar binnen. Hij, de anderen van z'n klas, de kleintjes uit eerste en tweede door de linkse en de groten door de rechtse deur. De hoofdingang in het midden was alleen voor de meesters en juffrouwen.

Vlak achter 't hek, dat aan de open zijde de speelplaats afgrensde, was 'n kleine, zonnige wei waar 'n glanzend bruin paardje vredig heen en weer drentelde. 't Stak nu en dan z'n kop nieuwsgierig over 't hek, maar als 'n jongen 't dan strelen wou, hupte het schichtig weer weg. 't Jongetje meende dit allemaal... de zonnige wei, 't paardje, 't blauwe boerenhuis in wazige verte al gezien te hebben op 'n plaat die in de eerste klas aan de muur hing. Een nieuwe zeker, want fris-kleurig en in zijn tijd daar nog niet... en die hij zo graag eens van dichterbij had bekeken als hij 't de juffrouw maar vragen durfde. Verdrietig bedacht hij dat je op school eigenlijk niks durfde.

Straks, om twaalf uur zou die zonnige kleine wei er nog zijn en 't gelukkige bruine paardje dat maar altijd gras eten mocht en waar op alleen nu en dan 'n jongetje reed – was hij dat jongetje maar. Straks om twaalf uur... Hoe kwam 't toch dat 't dan buiten heel anders was dan nu... en als je soms eens onder schooltijd op straat kwam... als je naar huis was gestuurd omdat je wat had vergeten of zo'n erge kiespijn had... dan was alles pas vreselijk veranderd... Helemaal raar... net of je dan er helemaal niet meer bij hoorde en iedereen je aankeek. En dat was ook zoals je woensdagmiddag stilletjes eens op de speelplaats kwam.

Had-ie nou niks vergeten?... Nee... z'n griffels waren geslepen... Z'n handen schoon? Kritisch bekeek-ie z'n witte handjes met blauwe adertjes in de dunne, bleke palmen en buitenop wat bruiner met hele kleine glanzende haartjes.

'Gelukkig schoon,' zuchtte hij en likte een beetje loodgrijs griffelslijpsel er met z'n tongetje af... Alles was in orde... maar dat veranderde niks... Dat veranderde helemaal niks aan 't vreselijke, dat komen moest. 't Woord, dat hij niet zeggen mocht en waarover hij zou moeten praten in de volle klas... Voor alle jongens en de meester...

En de jongens plaagden 'm toch al zo... En de meester... had-ie 'm niet laatst horen brommen, toen-ie vrij vroeg voor de *jaartijd* van z'n grootvader... 'Dat jodengezanik altijd...' Zeker, hij had 't gehoord, maar wát duidelijk.¹ Maar thuis had-ie 't toch niet verteld, want vader schreef altijd briefjes aan de bovenmeester, als 'r 'n jongen 'Jood' had gezegd of *smaus*. En bovenmeester, als-ie 't gelezen had, zei 'goed' en dat-ie 't verbieden zou, en hij zelf dreigde daar dan alvast mee: 'Wacht maar... bovenmeester zál-je wel.' Maar later kwam die jongen dan en zei: 'Nou lékker... bo-meester heb toch niks gezeid...' en dan weer derachter... 'smausie'.

Nou praatte-die er maar niet meer over en zeker niet over dat van de meester... Hij had zo 't land aan die briefjes van vader en hij benijdde de andere jongens die nooit een briefje meekregen, dat met hen alles altijd gewoon was.

Toen-ie 't laatste briefje bracht, had de bovenmeester in 'n kring van allemaal meesters en juffrouwen gestaan... en hij had 't gelezen en toen gelachen en 't de juffrouw van de eerste gegeven. Die had toen zo door d'r bril naar 'm gekeken en boos gezegd: 'Je moet niet altijd zo klikken, jongen.'

Dat-ie van z'n vader 't zeggen moest... als ze 'm voor *Jood* uitscholden, had-ie niet durven vertellen... maar hij was nijdig geweest op die juffrouw uit de eerste... Dat wás geen klikken vond-ie... En vechten mocht-ie niet van z'n vader.

O, waarom, dacht 't jongetje... moest hij toch altijd anders zijn dan de anderen... nooit gewoon... Dan weer dit en dan weer dat. Allemaal dingen, waar-ie niets van begreep... en vader die maar zei, dat 't moest... Omdat God 't bevolen had aan alle Joden en hij nou eenmaal een Jood was... Hij was heel wat liever geen Jood geweest. God had makkelijk praten, die zat maar lekkertjes in de hemel en was niet op school en dan nog maar in de derde en helemaal niet sterk om te vechten... Och... hij mocht niet vechten... Hij durfde 't eigenlijk ook niet. Wat moest-ie nou weer met die nieuwe narigheid beginnen. O, had-ie toch maar niets voorgelezen, 't boekje niet thuis laten zien.

¹ JAARTIJD: Jaarlijks terugkerende herdenking van de sterfdag van een overledene.

Hij was er toch zo gelukkig en zo trots om geweest...

Stil stond-ie, helemaal onopgemerkt, in 'n hoekje van de drukke kindervolle speelplaats, z'n ruggetje geleund tegen de hoge stoep zijkant en de ogen peinzend voor zich uit, ging hij na, hoe dit nieuwe verdriet nu weer over hem gekomen was...

Thuis had-ie voorgelezen, 't mooie verhaallesje uit z'n splinternieuwe geschiedenislesboek dat-ie voor 't eerst had mogen mee nemen.

't Eerste lesje had meester opgegeven... vooraf thuis in-je zelf en dan ieder 'n stukje op school als in de gewone leesles, maar dit eerst thuis omdat 't zo moeilijk was. Wat was dat een veel mooier verhaal, dat van de Friezen-en-Batavieren, dan al die lesjes van Toon die z'n tol had weggemaakt en Sabientje die bovenop 'n mandje met kersen was gaan zitten... of nee, dat was toch wel leuk geweest. Maar 't haalde niet bij de Friezen-en-Batavieren... Dat was immers écht gebeurd...

Hij had 't moeder en Mietje voorgelezen – wat las-ie al flink vond moeder en vader had ook geluisterd... En toen, juist toen-ie las dat die Friezen en Batavieren zulke ongelukkige mensen waren omdat ze God en Jezus nog niet kenden... wat was vader toen inenen op gebulderd... En wat was-ie geschrokken... Vader had het boekje uit z'n handen gerukt om te kijken zei-die, of dat er stond... en toen was-ie heen en weer gaan lopen en steeds zo in zichzelf gesproken dat 't doods-bange jongetje zich niet had durven verroeren. Vader had toen meteen alweer 'n briefje willen schrijven, maar dát was gelukkig toch niet gebeurd... Wel had vader 'm bij zich geroepen en gezegd dat-ie dat wóórd... Vader had 't niet genoemd, 't alleen aangewezen met de vinger... dat-ie dat éne woord niet zeggen mocht... nóóit zeggen mocht, hij niet en geen enkele Jood.

Het was de naam Jezus...

Hij had tevoren niet geweten wat dat was, er niet eens over gedacht... omdat-ie immers dat van de beestenvellen en de uitgeholde boomstammen en 't schieten met pijlen veel leuker vond dan die dingen van God waar-ie niets dan verdriet van had. Maar toen vader 't zo zei, had dat woord 'm bang gemaakt. Hij was gaan huilen... Vond-ie die vijf letters griezelig... en hij had nu de vaste overtuiging... dat áls-ie 't zei, 't wagen durfde tóch... Dan zou er wel zeker iets heel vreselijks met 'm

gebeuren... dan zou er misschien wel 'n hand te voorschijn komen op de witte muur in de klas, tussen de kaart van Nederland en de scheurkalender, vlak voor z'n ogen en die hand zou daar akelige woorden opschrijven, zoals eenmaal bij die slechte, dronken koning waar de Rebbe van had verteld op de Joodse school en waar-ie toen zo akelig van had gedroomd... Nee... nee... hij durfde niet... God wou 't niet, had vader gezegd... God zou 't zien en horen... en 'm straffen... God strafte immers altijd en alles...

't Jongetje zuchtte.

Meester liet altijd lezen op de rij af; hij zou vandaag de vierde beurt krijgen. De vorige maal waren ze bij Dirk Willems gebleven... na Jaap Scholten... en Kees de Boer... en Niek van Roojen kwam hij...

En hoe-ie 't nou uitrekende... 't Was uit te rekenen omdat meester bijna altijd iedereen tot 'n nieuwe regel liet lezen... dat vreselijke woord... dat woord, dat hij niet zeggen mocht... hij alleen niet... dat woord zou in zijn leesbeurt komen. Als Niek 't zei, als Wim de Vries, de jongen na hem, 't zei, dan gebeurde er niets... Zij waren geen Joden, zij mochten zeggen wat ze wilden... alleen... als hij... 't zei... o dan...

't Jongetje rilde...

Maar dan dacht hij weer, dat hij ook dat andere nooit zou durven... 't bekennen in de klas, ik mag dat woord niet zeggen... dat bekennen, waar ze allemaal bij waren.

Z'n buik beef-bonsde aanhoudend en z'n handen waren kil-klam van angst. Rond hem, die daar stilletjes en verloren stond, joelden de kinderen op de volle speelplaats en daarachter was de kleine, zonnige wei met 't bruine paardje... dat flinke gelukkig dier... en voor hem de roodbruine school met gele deuren die zo zouden open gaan.

Wat duurde dat anders lang vandaag.

Hups... met 'n vaartje... spleten de dubbele deuren zich nu inenen, klaptten naar weerskanten open...

De kinderen snelden, op roep van bovenmeester met z'n grijze baardje ieder naar z'n eigen ingang. Klompen snel uitgeschopt en in-de-hand-mee de schoongeboende stoeptreden op en de koele, schemerige gangen in.

Traag slofte 't jongetje achter hen aan. In z'n handjes hield-ie z'n

mooie griffels in houten doos en 't dunne geschiedenisboekje met dat vreselijke woord binnenin. En z'n hartje was zwaar.

Als hij dan even later in z'n bank zat, had-ie plotseling 't vreemde gevoel, of-ie nu voorgoed in de school zou moeten blijven... Of 't nooit meer twaalf uur zou worden en hij nooit meer de speelplaats en 't bruine paardje in de wei zou terugzien.

Meester tikte met z'n stokje op de voorste bank en kuchte.

'Handen mooi,' beval hij. 't Leek 't jongetje of hij er nog overweldigender eruit zag dan anders en gedurig naar hem keek. Nu goed oppassen, nam hij zich voor. Hij zette z'n schrale lichaampje rechtop in de bank, legde z'n gezicht in 'n plooi van opgewekte belangstelling.

Meester zei immers altijd dat-ie zo suf keek... en hij wilde nu niets doen, dat de magere man voor de klas onbehaaglijk kon stemmen. Toen ze nu allen stil zaten, handen gevouwen tegen de bankrand, ogen in frisse ochtend-aandacht naar 't schoon gesponsde bord, waar nog enkele zwart-natte slierten vlekten tussen 't grijze opgedroogde, begon de meester met z'n monotone dreunstem de lijst voor te lezen, van wie 'r waren en wie niet, de meisjes eerst en de jongens dan. Hoorde je je naam, dan had je 'meester' te zeggen en wie dat verzuimde kreeg 'n afkeuring. Zo'n afkeuring was gauw verdiend en twee ervan betekende nablijven.

Maar van 't jongetje, dat zich zo braaf had voorgenomen flink te zijn en op te letten, dwaalde onder 't klinken van de eerste namen over de stille gedresseerde klas, van meester die orde heeft, de aandacht al af naar de witte muurplek tussen de kaart van Nederland en de scheurkalender... Hij wist nu zéker dat daar, als hij dat woord zei en die vreselijke naam noemde, de hand te voorschijn zou komen die, zoals ooit op 't feest van die dronken slechte koning – ach, de naam van die vorst was 'm ontschoten – er griezelige dingen ging opschrijven. Alleen als hij 't zei. En dat gaf 'm het beklemmende gevoel dat God nu uit de hoogte van de hemel zat te kijken... naar hem alleen, om scherp te luisteren naar wat hij zeggen zou...

De andere jongens mochten zeggen wat ze wouen. En ze mochten ook doen wat ze wouen buiten school, en ze mochten eten wat ze wouen. Hij niet... Hij was anders dan zij... Anders in alles. Hij droeg

wel kleren als zij... ging wel op dezelfde school... speelde ook wel met hen... maar hij was toch anders. Thuis spraken z'n vader en moeder 'n andere taal. De taal, waarin hij zijn gebeden zei... de voeten naast elkaar en 't gezicht naar 't Oosten... Precies naar 't Oosten. Tussen hemd en bloes droeg hij 't vierhoekig kleedje van wit-en-zwart met de lange, gele draden... 't *Arbanq-kanfous*... en hij wist, dat droeg hij als enige van de hele klas.¹

Voor hem alleen waren er dagen dat-ie niet eten mocht, en niet drinken, 't hele etmaal. En hij vroeg zich af of 't om dit-alles was dat de jongens eigenlijk liever niet met 'm speelden... En hij dacht van wel.

Hij begreep alleen maar niet waarom God de een allerlei dingen verbood die 'n ander gerust mocht doen. Waarom hij dan juist een Jood moest zijn die niets mocht. O, en hij was zo heel erg graag een van de anderen geweest... Niets meer dan 'n gewone jongen in de klas, als Niek en Jaap op wie niemand lette en die gewoon meespeelden.

Als ze vochten was 't om knikkers of een peer, niet om dat akelige schelden.

En hij stelde 't zich nu zo voor dat God 'n meester was die de hele klas met rust liet en, vals, één enkele jongen altijd maar op z'n vingers zat te kijken. En die jongen was hij. Tranen van zelfbeklag kwamen in z'n ogen opwellen... Van moedeloosheid omdat-ie d'r maar niets van begreep. En wat had-ie d'r toch al 'n keren over nagedacht, 's nachts in z'n bed – waarom hij toch in alles zo anders moest zijn. Zei vader niet, dat 'n mens blij moest zijn, als-ie 'n Jood was? 'n Mens misschien... maar 'n jongen...!

Z'n buurman in de bank stootte 'm aan... 'Jái,' zei-die... 'de meester roept je...'

Onthutst keek-ie op, zag de strenge ogen van meester vlak op zich gericht. Gewild-langzaam, daardoor immers indrukwekkend, herhaalde de meester z'n naam, hoonde erachter... 'O, zat jij weer te suf-fen... Piet van Leeuwen, teken 'm op voor een afkeuring.'

'Ja, meester,' zei Piet gretig, blij, dat hij vandaag opschrijven mocht, haalde haastig z'n lei uit, kletterde die neer op 't plat van z'n bank, zocht 'n griffel uit z'n koker. De meester was weer terug in z'n vorige

¹ VGL. *Arba'kenafot* in *Bamidbar*/Númeri xv 37-41.

houding – beide handen gesteund op de voorste bank en 't hoofd gebogen over de lijst en hij dreunde de rest van de namen af.

't Jongetje keek terwijl naar Piet van Leeuwen... wat had-ie het nu opeens druk omdat-ie mocht opschrijven... Kijk 'm nou 's... Eerst trok-ie lijntjes, rechte en dwarse... zeker voor alle namen 'n hokkie maken... als-ie véél op te schrijven kreeg, was-ie lekker... Maar daar verbood 'm de meester... 'Kom Piet, vlug-an wat, niet zo'n omhaal...' 'Lekker,' treurde 't jongetje... 'nou hij ook een keertje... die grote Piet... o zo... die praatjes-Piet... voor de meester toch maar bang... maar wát bang...'

De lijst was afgelezen... en weer begon z'n buik te bonsbeven, z'n handen te sidderen, kil-klam ineens weer. Want nu was 'r niets meer, geen lijst-oplezen dat eerst voelde als 'n dammetje tussen zich zelf en 't vreselijke dat in aantocht was, en nu wel dadelijk komen zou.

En z'n eerste afkeuring had-ie ook al beet... en de meester had al weer gezegd... 'O... zit jij te suffen.'

Werd 'r geen schoolgeld opgehaald? Ach nee, 't was immers dinsdag... Kwam 'r vandaag niemand te laat? Hè... als nou eris inenen de deur openging en die dikke meneer van de commissie kwam die laatst zo vriendelijk tegen 'm was geweest... Dan was 't meteen uit met leren... Want die meneer wou altijd maar vertellen en babbelen en dan mochten ze zingen wat ze wouen... en luid lachen... En de meester stond in 'n hoekie en keek zuur... 't Jongetje glimlachte bij de herinnering... Dat-ie de laatste keer tussen die meneer-z'n-knieën had gestaan voor de klas... en 'm juist in z'n kleine oogjes had gekeken, achter z'n glimmende gouden bril... kwam-ie nou maar weer. Maar er gebeurde niets... en de deur, waar 't jongetje verlangend z'n ogen op had, bleef gesloten.

In de klas werd nu een beetje geroezemoesd, voor-gebabbeld over dat heerlijk-interessante verhaal van de Friezen en Batavieren. De meester met langzame afgemeten bewegingen van saai-suffe schoolvos ging naar de ramen en liet, om de te gul binnenstromende zon, de gordijnen zakken. Ratelend kletterden ze een voor een naar beneden, sloten de vrolijke zon buiten, namen 't blij gouden licht weg. En dat dee 't jongetje nog bedroefder worden, z'n hartje nog zwaarder van

beklemming. Want nu was de klas helemaal 'n gevangenis. Niets verbond hem meer aan 't blij buiten, met 't paardje in de zonnige wei, met de lichte straten waar nu de grote mensen liepen te wandelen alsof 'r geen school was.

Wat leek 't nu duister hier binnen die gesloten gordijnen en wat kil ook voelde ineens die schaduw na de warme zonnekieteling. Hij hui-verde erin. 't Blad van z'n bank, zo even glanzend bruin in 't licht, was nu koud-blauwig overschaduw'd met enkele matte, koele glimpekken en de inkt in z'n potje waarin tevoren een lichtje als 'n sterretje had getinteld, dof zwart en groezel.

De meester stond weer voor de klas en gebod op z'n kortaffe manier met z'n droge stem: 'Stilte... boeken vóór...'

Blij-haastig legden ze nu allemaal 't nieuwe boekje open dat aan de witte binnenkant van z'n omslag smalle randjes liet zien van 't verse, nog schone bruine kaft en ze legden de vinger of 'n stompe griffel – 'n scherpe mocht niet, om 't doorkrassen – braaf bij de beginregel of braver nog, bij 't opschrift van vette letters.

O waarom, dacht 't jongetje weer, waren ze nu allemaal zo blij... en hij alleen zo bang, zo droevig... Ach, 't was alles om dat woord... om dat éne vreselijke woord... Had de meneer die 't boekje maakte dat 'r toch maar uitgelaten. Hij keek de vier rijen langs, met de kinderen twee aan twee in de bruine banken... 't Befilosoferen dat al die open boekjes er net 't zelfde lagen en er net 't zelfde uitzagen, leidde z'n gedachtetjes weer 'n ogenblik af.

Maar dan overviel 'm inenen de stilte. Wat was 't stil geworden. Viel 'r niets te verbieden?

Zouden ze nu beginnen?

Kil zweet omparelde z'n neusje en z'n buik bonsde zo pijnlijk nu dat hij even bedacht om te vragen of hij zich mocht terugtrekken. En dán wegblijven... tot 't lesje uit was. Maar onder 't eerste bedenken voelde hij al wel dat 't immers maar loze fantasie was, lege blijmakerij van zichzelf. 't Ging immers niet. Al zeker niet omdat je nooit mocht in 't eerste uur... en dan hij die al 'n afkeuring had... En als je wat lang wegbleef, kwam de meester kijken. En hij was zich half bewust, dat-ie 't alleen had gedacht om even te kunnen genieten van de voorstelling

van de mogelijkheid... vooraf al wetend: er was geen kans...

De meester humde, keek rond... nam 't vettige, lang gebruikte namen-schrift, vouwde 't naar binnenom open...

'Jaap Scholten.'

Die begon, met blijde, frisse stem, verheugd om de eerste beurt van 't hele nieuwe lesje...

...De eerste inwoners van ons land waren... Maar de meester sneed koud af met afgemeten vraag: 'Staat er niks boven?' De jongen stopte onthutst, keek even rond en dan de meester aan en begon opnieuw, maar veel zachter, z'n stem nu plichtmatig en vreugdeloos...

'De Friezen en Batavieren... De eerste inwoners van ons land...'

't Jongetje schoof met z'n dunne koude vingertopje stijf over de gladde bladzij.

Rond hem heen lag de klasstijl van gedresseerde oplettende kinderen. Koud-blauw schaduwden de witte wanden tussen kaarten en prenten en boven op de gele gesloten kast stonden in net gelid de modelmaten-en-gewichten naar grootte gerangschikt. En in de stilte las Jaap Scholten... las maar door. Iedere keer als de trouw wijzende voorvinger van het jongetje een regel zakte, bonsde het benauwd op in z'n buik, in z'n keel nu ook; rimpelde rillend z'n voorhoofdshuid te zamen. Wat las Jaap goed... helemaal zonder fouten.

't Jongetje in z'n wanhoop dacht even aan bidden... maar hij had in de behoefte zoals nu daar wel over gehoord... maat 't niet geleerd... Hij kende niets anders dan de monotoon-opgedreunde half gezongen Joodse gebeden van alle-dag-weer die hij niet begreep omdat 'r, zelfs vertaald, allerlei rare lange woorden in stonden. Woorden waarin hij allerlei dingen moest bekennen die hij helemaal wilde. Bad-ie niet iedere morgen... 'En 'k dank u, EEUWIGE, dat gij mij niet als vrouw heeft doen geboren worden...' en toch was-ie eigenlijk veel liever 'n meisje geweest omdat ze die meer met rust lieten op school. Op *Grote Verzoendag*... vroeg-ie vergiffenis voor diefstal en moord-dingen die hij toch echt nooit gedaan had en voor bloedschande waarvan hij maar niet wist wat 't was – ook zo'n woord, dat je nooit hoorde – zodat hij na veel gepeins z'n denken maar had vastgezet op de overtuiging dat 't betekenen moest, iemand een bloedneus slaan of 'n gat-in-

z'n-kop... Dat had-ie nou wel's willen doen maar toch nooit gedaan... Mistroostig bedacht hij dat hij ook maar alleen mocht bidden wat 'r in de boeken stond. Niet als de anderen die zeien *Heere dank voor spijs en drank*, leuk, net als 'n rijmpje. En hij vreesde dat God z'n vragen om geen of 'n andere leesbeurt veel te familiaar zou vinden en het hem kwalijk zou nemen.

Nee... nee er was niets meer aan te doen.

Straks zou 't gebeuren... zou hij ineens komen te haperen voor dat woord, die vreselijke naam en moeten bekennen...

'Meester, dat woord mag 'k niet zeggen.' Wat zouden ze 'm dan allemaal aankijken, de hele klas... de meester...

'Waarom niet?' zou-die dan vragen. En hij dan weer, want zo was immers vaders opdracht: 'Omdat 'k 'n Jood ben, meester...'

Daar kwam nu ook 't verdriet bij van z'n kleine, povere ijdelheid... zijn leesbeurt bedorven, zijn leesbeurt waarop-ie zich gewoonlijk de dag tevoren al verheugde... Omdat-ie zo mooi las en daarvoor weleens 'n pluimpje kreeg van de meester. Ach, het was zijn vreugde, dat enkele tevredenheidswoordje dat hem voor even de meerdere deed voelen van de anderen. Dat was nu ook weg... Hevig schrok hij op. Niek van Roojen had al gelezen... Onder 't gespannen kijken van de jongen krabbelde de meester wat in z'n cahier en dat gaf meteen 'n heel licht gedruis van even verlichting, rondkijken, verzitten in de bank.

Uit een andere klas dreunde 'n lizig-gerekt do... re... mi... dromerig in de stilte... Ook sloeg er 'n deur open, ergens achter op de gang, luid huilen verscheurde even de schoolrust... Klompengekletter op de stenen... slag van de buitendeur... 'Zeker een weggestuurd,' dacht 't jongetje. En toen noemde de meester z'n naam... en een moment duizel-draaide alles rond hem heen... De banken leken schemerig te verzinken... en hij zelf ook... Wég... Wég...

Maar dat duurde kort. Plichtmatig begon hij, zijn stem schor haperend: 'Omstreeks die tijd kwamen er predikers in ons land... vrome mannen...'

'Do... re... mi... dreunde 't uit de gang... Zacht verbibberde z'n stem tot onhoorbaar gefluister...

Streng-beval de meester: 'Luider.'

'Die medelijden hadden met de ongelukkigen, welke God en...'
Daar was 't woord... de naam, die vreselijke die hij te moest mijden als een kwaad, die vader niet eens had gezégd, alleen aangewezen met dreigende vinger.

't Jongetje lichtte, de vinger nog plichtmatig op z'n blaadje, 't hoofd op en zag met grote hulpvragende ogen de meester aan...

'Nou,' ongeduldigde die... 'Staat er niks verder?'

En schor stamelde z'n benauwde stemmetje, alleen hoorbaar omdat 't zo heel stil was in de klas...

'Dat woord niet, meester... dat woord mag ik niet zeggen.'

En hij zag hoe de meester, na 'n verbaasd-vragend... 'wát mag jij niet zeggen?'... in z'n boekje terugkeek en 't woord zág... en dat alle kinderen keken... en 't zagen... En er kwam gedruis, zich versterkend tot gefluister... waarin-ie overal om zich heen dat woord hoorde. Die naam, die hij-alleen niet zeggen mocht... Achter hem was gefluister: 'Hij mag 't niet zeggen, omdat-ie 'n Jood is...' Hij voelde aan dat alles – in die verbazing van allemaal de huiver voor 't vreemde dat hij deed... Het vreemde, dat hij wás... En de meester zei ook wat, kort-koud, maar dat hoorde hij niet.

Want toen viel dat arme gemartelde jochie met z'n hoofd neer op de bank... en hij snikte... Snikte, omdat hij zo anders moest zijn dan de anderen en maar niet kon begrijpen waarom.

Het onbegrepen is gebloeemleesd in *De Nederlandse en Vlaamse literatuur vanaf 1880 in 250 verhalen*, samengesteld door Joost Zwagerman (2005).

Het verhaal *Uitdrijving* stelt het antisemitisme op een beklemmende wijze aan de kaak. Een gezin uit een klein dorp wordt onophoudelijk geconfronteerd met de kleingeestige, onredelijke en onverbiddelijke tegenzin van de medebewoners. Hun winkel wordt vrijwel volledig geboycot. Constante pestereien en dreigementen teisteren het gezin.

Een uit Rusland gevluchte man verschijnt tijdens *Jomtof* bij het gezin aan de deur. Hij wordt uitgenodigd voor de maaltijd en tijdens het eten vertelt hij over de pogroms in Rusland waarbij hij vrouw en kind verloor. De volgende dag krijgt het Nederlandse gezin van hun huisbaas te horen dat ze hun winkelwoning moeten verlaten omdat de bevolking geen joden in hun christelijke boerendorp tolereert. *Geen joden op 't dorp, hadden ze geschreeuwd*. Het eindigt met de uittocht van het gezin.

Van Bruggen legt hier een verband tussen de Nederlandse jodenvrees en de Russische verschrikkingen.

'S MIDDAGS HAD ZE WEER GEVOCHTEN.

Om vier uur bij 't uitgaan van de school. In september was het, een zonrijke dag van begin herfst. Dan waaien er van die bolle winden, zomer-geurend en prikkelend, met al een ietsje ook van de weemoed die late herfst- en winterwinden brengen, als boodschappers van verre, grauwe landen die vaag bericht mee voeren...

Maar nu scheen de zon en dat maakte met de wind als lichte wijn de jongens dronken en zwierig in de bol. Ze liepen zingend met monden wijd open en onbeholpen armzwaai van puur plezier en ze gooiden met de benen, uitbundig of 't niet opkon.

Op 't pad, de dorpsstraat die ze altijd kortweg 't pad noemden, werden bomen gesnoeid. De hobbelige klinkers waren al dicht bespreid, met de brede sappig-dikke takken vol uitgegroeide twijgen met nog fris gebladerte.

Dat lag daar allemaal welig te stoven in de zon en de geurige damp welke er uit. Want 't ging tegen de winter en dan werden de bomen, voor het tuintje van elk net huisje één, helemaal gesnoeid en tot kale, lelijke proppen bijgeknipt.

Ze hadden maanden volop gehad om hun leefstorm en zomer vrolijkheid uit te vieren en moesten nu stemmig terug, als bedaarde mensen, die kalmpjes de winter gaan doormaken, in volgende zomer dan weer vol van lustige fut.

Tuinlui, rode, glundere gezichten, gladgeschoren en een vriendelijk-brede mond met stomp pijpje daarin, zaten hoog in de bomen tussen 't volrijp geblaart en de fijne, vrolijke geuren maakten hen ook jonk-jolig.

Telkens helder klonk 't metalen klikklak van hun scherpe scharen, wreed als werd er leven afgesneden en dan, loom-onwillig, ritsel-gleed er zo'n grote tak als een nog levende arm, naar beneden met z'n vracht van zijtakken en blad met een plof op de grond.

De gesnoeide bomen stonden, bijgeknipt met rondom weinig tussenruimte, als vreemd gevlochten gedrongen proppen op hun stam met nog enkele bladeren eraan.

De bomen lieten de diep-blauwe hemel door, wat een vreemd gezicht gaf voor de overburen die de hele zomer in de koel-groene schemering, met wat luchtenkleur er tussen spelend, hadden gekeken.

Een oude tuinbaas, wadend met z'n klompen door 't dikgespreide groen, bewoog zich kleintjes onder de bomen met z'n lange schaar aan-stok. Pijnlijk-gerimpeld tuurde z'n oude-mannetjesgezicht door het felle bovenlicht naar boven en pikte hij er wreed-kalmpjes de grootste, levendigste takken uit en gaf ze dan bedaard en zonder haast een vinnig klikklak-tikje traag. Met zwaar gemis slepend gleden ze naar beneden, op de snee vochtig en fris wit.

Daar kwamen de jongens aan, overmoedig en licht-dronken van zon en lucht als van schuimende wijn en 't wellustige blad gegeur dat ze in de bol sloeg, deed 't gezwaai van hun benen en 't wilde armbewegen nog heftiger zijn. Uit hun frisse, open kindermonden welde tierige zang als van vogels die vol zijn van jeugdige vreugde.

Ze grepen joelend de takken beet, met hun trofeeën van twijg en blad, zoet geurend en nog levensvol en uitzinnig zwaaiden ze die boven 't hoofd, gillend en dansend. Rukkend gristen ze mekaar de groene takken uit de handen, stoeivechtend ermee als losgelaten jonge honden. De afgeritste bladen stoven en stormden verscheurd en verformfaaid door de luwe lucht. De kale lange takken, veerkrachtig, sterk en taa met hun schors als levende huid hielden ze dan in de hand.

Met fel geluid zwiepten en floepten ze die door de lucht, in die sterke bewegingen wat van hun overmoed en lust ontladend.

Vechtend om de mooiste, om de dikste, buitelden ze door het groene bed dat de klompen wegstoven om een eind verder geluidloos, onvindbaar neer te vallen. De tuinlieden wisten niet goed of ze de hele kluit, die hun belette om rustig door te werken, zouden weggagen of het voor deze keer door de vingers zouden zien. waren ze zelf ook niet jong en baldadig geweest?

'n Klein tener meisje van een jaar of acht, met een mooi gezichtje waarin goudige bruine ogen en met veel loskrullig bruin haar, stond op een kleine afstand van de joelende bende.

Ze was niet op klompen maar droeg plumpe verlapte rijgschoenen aan haar kleine kindervoeten. Daarboven, vreemde rijkdom bij 't

armelijke schoeisel, een kort net jurkje van fijn weefsel met kleurige bloemetjes. Warm in de zon goudgeelde het springende loskrullige haar welig het halsje overstromend tot halverwege de rug van het witte jurkje met de fijntjes erop tippende bloemfiguurtjes.

Ze deed niet druk, eerder stilletjes als iemand die het liefst onopgemerkt blijft, maar in haar smachtend toekijken zat de hevige zin om mee te doen, mee te joelen net als de anderen met de takken te zwaaien zodat de bladeren door de lucht floepten, van de tak gerist en even nog fladderend als kleine vermoeide vogeltjes. Haar beweeglijk gezichtje met het zenuwachtige hartstochtelijke mondje was vol verlangen.

Schuchtertjes stond ze daar, niet durvend... De grote sterke jongens en meisjes van de school hadden haar al zo vaak geslagen en ruw weggejaagd en haar gebruikt als 't speelgoed waaraan ze hun kinderwreedheid en groeiende kracht konden koelen.

Ze was 't enige jodenmeisje op school, haar gezin 't enige van 't dorp. En in de paar maanden dat ze er nu waren, werd ze 't leven ondraaglijk gemaakt door bitse vijandigheid van de dorpelingen. Nooit hadden er joden op het dorp gewoond en toen zij er nu met het grote gezin waren gekomen om er een textielzaakje te beginnen, hadden de boeren al voor de opening gevloekt en gescholden in de herberg op die smerige joden die niks op d'r dorp te maken hadden. Bleven ze maar liever weg met hun vuile handelswaar! 't Was om al dadelijk de moed erbij te verliezen. Maar vader, die altijd hoopte, nooit het hoofd neerlegde, had gezegd dat ze 't winkerkastje heel mooi zouden maken en op de openingsavond met veel licht. Dan moesten ze toch vanzelf wel komen. Mee hopen hadden ze allemaal dapper geholpen. Oude vader, die al zoveel getobd en getrokken had, toch opgewekt gebleven en opfleurend bij ieder klein kansje van slagen had de dag zelf achter 't nog geheimzinnig neergelaten gordijn de grote avond zitten voorbereiden. Bloemetjes en een paar grove planten hadden ze zorgzaam op 't grijs-blauw bekleedsel van de uitstalkast geschikt, tussen zwierig geplooid rood-zijden zakdoeken, boerenjongens-petten met glinstering van ankers en goubies en andere kleinere prullen. Saar had de petten en hoeden afgestoft, de jongenspakjes nagekeken of geen

VERDRIJVING

knopen ontbraken, zorgvuldig het goud van ankertjes en jasknopen opwrijvend. Vaders blijde moed had ze allemaal wat gegeven en de vreugde van 't voorbereiden had ze een heerlijke dag bezorgd, als in lange zo niet. Die dag was gauw genoeg voorbij, met ploeteren en uitpakken, met schikken en bekijken, aanmerken en weer veranderen.

Joop, de oudste broer, had de prijsjes getekend, keurig op karton van oude dozen, met dikke potloodvegen, glimmerig-zwart-grijs en moeder had ze met grote steken op 't goed genaaid.

Vader zelf etaleerde en 's middags in opgewonden vrolijke haast aten ze, want er moest worden afgemaakt en a duurde het lang voor de altijd lichte zomeravond kwam, er moest toch voor lampen worden gezorgd, véél lampen, als, laat-avond, het kopen nog niet gedaan zou zijn.

En 's avonds had vader zelf, in z'n sjabbespak, plechtig langzaam 't gordijn omhoog getrokken.

Toen, na de eerste schok van 'n moment heerlijke verrassing, omdat ze even dachten, door opgewondenheid op iets ongedachts groots voorbereid, dat die hele troep schreeuw-dringende boeren en boerinnen koopgragen waren, wedstrijdend wie 't eerst in 't winkeltje zou zijn om 't mooiste te bemeesteren, hadden ze, ineens, begrepen dat er geen vrolijke kooplust, maar hatelijke moedwil was in 't lachkrijsen van opgeschoten lummels en frisse lolmeiden, hoorden ze, dof-dreigend, scheldwoorden... 'Jood!'. 'Smout!'. .. naar boven porrelen uit de dichte troep, laflachend stekelige opmerkingen maken over hun waar, in dwaas-overdreven Joods jargon.

Ze smeten mekaar tegen de winkeldeur die dan openvloog met een harde bons en angstig getinge van 't schelle belletje. Uiterlijk dapper stond Joop dan op om weer te sluiten, toch met een besef van uiterste gevoeligheid in de huid van hoofd en gelaat, die hij weerloos bloot hield tegen een broeiende gooi van stenen en vuil die van buiten dreigde.

Zo ver kwam 't niet. Er werd alleen gegild en rauw gescholden. Kinderen, achter hun moeders brede rokkenvracht, staken vals sarrend pal voor 't winkelraam hun tong uit en liepen dan hard terug, aangevuurd en toegejuicht door de groten.

Een kleine dikke breedschouderige jongen, nauw in z'n kleren, stapte stoer brutaal de winkel in, gezicht rood van ingehouden lach die, met de door 't raam loerende omstanders, moeite had om het niet geweldig uit te proesten. Hun neuzen tot witte schijfjes plattend, drongen de voorsten op tegen de winkelruit, boers-lijzig gillend: 'Nou zég, roep dan vollék...'

Onbeschaamd, met haast overslaande stem van niet-meer-in-te-houden lach, kraaide de jongen z'n 'volk' de gesloten tussendeur toe...

Die ging toen open en langzaam-wantrouwig schuifelde oude Jood binnen, vroeg wat hij wilde. Pret-flikkerende ogen, even opzij naar 't raam en de oude man vlak voor z'n gezicht, flapte de jongen het er haastig uit: ...'n... 'n stuiver overhemden... en hoevéél of-ie d'r dan kreeg... Woede-bevend, stamelend, stond de Jood achter de toonbank, wilde antwoorden... uitvallen... Maar dikkerd was de winkel al uit, protsig stappend tussen de menigte met gezicht van: 'Nou, hoe lever ik 'm dát...?'

Dat zelfde spelletje werd nog veel herhaald. Rauw, met grove boerenstemmen krijsten ze de winkel in om 'n cent leren lappen... om mui-zenvallen... treiterend ook op spek en worst... Vuile woorden van slungelige jonge kerels die lollig de brede meiden kietelden, keilden daar-tussen en geen ogenblik zweeg 't vinnige belletje. Maar succes hadden ze niet meer. 't Jodengezin bleef stil bijeen achter de winkel en zelfs Joop kwam niet meer te voorschijn om de deur te sluiten.

't Hele dorp had er een lol-avond van. Toen ze eindelijk afzakten, de herbergen in om de pret en de drift met borrels te verslaan, was er niets verkocht. De rood-zijden zakdoeken, elegant van plooi tussen bloemetjes en planten, en de jongenspakjes, stijf op houten staken met petten bungelend aan de punt, dode poppen zonder kop of benen, stonden onaangeroerd in de schemerige winkelkast. Want ook de lampen hadden ze niet aangestoken. Die stonden klaar en blinkend opgepoetst op de tafel in het woonkamertje. Daar rondom zaten ze, stil van felle teleurstelling, de vader met z'n baard diep gegleden over de borst, in smartelijke hoofdbukking, moeder, 't uitgemagerd zorg-gezicht bleek onder zwarte haarband. Bewegingloos rustten de handen in haar schoot. Maar Bram had woedend gescholden op 't rapalje;

er uit gewild, ze te lijf. Streng, met gebiedend gebaar had vader hem gezegd, binnen te blijven. Een Jood vocht niet, mocht geen opspraak geven. Een Jood leed en verdroeg in stilte...

Ja, zo was 't altijd. Zij, Saartje, met haar fijne mondje en dun flodderjurkje was wel een klein kranig dingetje dat ook wat graag de grote jongens met haar dappere kleine vuisten had willen en durven slaan, als ze moeder uitscholden en beschimpten, haar nariepen, de enkele keren, dat ze zich vertoonde: 'Na, na, waar 's je negotie?'

Maar nu, geurige septembermiddag, stond ze stilletjes geleund tegen de grijzige kale stam van een al bewerkte boom. Wat graag ze meedoen wilde in de leuke pret van 't prachtige speelgoed, lange als meitooi frisse takken, kon ze haast niet afblijven. De andere kinderen stoeiden tierend door elkaar. Hun gezichten gloeiden vochtig en rijp-rood met vrolijke flikkering dansend in hun verlangende ogen. De gemoedelijke tuinlieden met hun vrolijke, steenrode buitengezichten stonden kalmpjes toe te kijken, glunderig-lachend hun pijpstompjes bemummelend. 't Werken hadden ze gepauzeerd en ze bliezen, toch wat killig voelend in hun losse vesten met blauw hemd, even uit.

Vlak voor Saartjes voeten lag een mooie, versgesneden tak vol bladeren en brede zijtakken, weelderige trofee die de alles vernielende overmoed van 't uitgelaten kindervolk nog ontgaan was. Slimme oogjes met de goudflitsjes erin listig spiedend, wou ze die ongezien optillen; stevig trekkend met twee handen aan de tak die zwaar bedolven onder de natig-samengepropte vracht van bladeren en takjes lag.

Langzaam, steeds loerend naar 't kindergewoel hief ze 'm de hoogte in, 't kleine hoofdje flitssnel voornemens om zodra ze 'm had met haar lenige lijfje ongemerkt weg te glippen. Joep zou 'm dan voor naar schillen tot een grote gladde stok, prachtige zweep voor paardjesspel. Een lange meid, met wijd open mond en wapperend vaar-rood haar aan 't dansen in een kring met anderen, wild klomp-springend in de bladerhoop, zag haar gelijk.

'Nou kijk eris, nou kijk eris' riep ze. 'Die jodenmeid met zo'n préchtige tak. Geef op, smous, smerige dief.'

'Nee,' snauwde Saar, moedig nu ze de tak stevig omklemde. 'Jij krijgt

'm niet. Het is mijn tak. Jij heb er al meer dan genoeg. Ik neem 'm mee voor m'n broertje.'

Een slungel met breed, sproetig gezicht en warrige haarbos, slenterde, voetstappend, boersschouderchokkend, handen in de zakken, op haar toe en vlak bij bleef hij staan, zei, ogen minachtend op haar: 'Neergooien, hè!'

'Nee' nerveus-hikte Saar weer. Ik doé 't niet...' Koppig omarmde ze de tak. Haar fijngevoelige mondje trilde en in haar ogen gloeide het van opwellende tranen.

Angst voelde ze, dat die tranen zouden komen. Dan zou ze nog meer bespot en meteen machteloos zijn. Machinaal lippen-prevelend zei ze haar eigen gedachten na... niet huilen... niet huilen...

Joelend en schaterend dicht omsingelden de meute speels duwend Saar en de grote jongen. Zij, naar hem met opkijkend met verdonkerde felle ogen en hij breedlachend met witte tanden. Belust op vechtpret hitsten ze op. Handenvol gescheurd en nattig blad grijpend en over haar 't hoofd gooiend zodat ze in 't ruig-krullige, goud bruine haar kleefden. Neuriënde meisjes huppelden op hun tenen om het kind heen, sarrende gezichten trekkend.

'Nou, zeg,' ruw-gebood de sproetige slungel, 'gooi je 'm nou neer of niet...'

Sidderend, met krampachtig in de kleine handjes geklemd de tak, stond Saartje kleintjes in de tierende kring. Speels-wreed sloegen de kinderen haar, schoppend in de bladerrommel, struikelend over natte taaie takken. Ze sloegen met kleine vlijmfel-aankomende streekjes met de lange slap-zwiepende zweeptakken, pijnlijk over haar gezicht en handen.

Dan ineens, luid huilend van angst en pijn, liet ze de tak uit haar handen vallen die ritselend langs haar jurkje op de grond gleeed.

Nu hielp dat niet meer.

De jongens, losgeslagen, schreeuw-joelden door elkaar: 'Ze mot hebben met 'r eigen stok.'

Pesterig drongen ze, verraderlijk stomp-duwend, om 't snikkende kind heen, opduwend van achter, zoals die avond voor de winkel. Vals-venijnig prikten ze in haar rug, trokken haar bij de armen,

beplukten haar verwaaide krullen. Vergeefs keerde zij zich heen en weer om uit het nauwe kringetje te ontsnappen. Laf-treiterig huppel-drongen zij zich met hun buik naar voren op.

Rustig toekijkend, stonden twee tuinbazen op een afstandje. Angstig over de kinderen heen gilde Saar: 'Help me, baas, help me dan toch...'

De ene, ouwelijk kromruggig kereltje met dun grijs kinbaardje keerde zich met de hand afwerend gebarend om, slenterde weg. Hij zou geen ruzie maken met de boeren om dat jodenkind. De andere bleef nog even staan en met opgetrokken wenkbrauwen schreeuwde hij, langzaam-luid nadrukkelijk over de hoofden heen:

'Je eigen schuld, dan had je maar door motten lopen. Je had hier toch niks-niemendal te zoeken? Nee, meissie, nou kan ik je niet helpen!'

Saar, het hevig onrecht in z'n woorden voelend, wou verdedigen: 'Ik wil toch ook spelen...', hilde ze. 'Ik doe hun toch ook niks.'

Tuinbaasje deed of hij niets hoorde, draaide zich om en liep weg.

Tegen de avond kwam Saartje thuis. Ze had zich wat-knap verdedigd. Met de kleine, stevig-genepen vuistjes had ze in 't wilde weg erop gebeukt tot ze er genoeg van hadden en haar, huilend en hijgend van nerveuze woede, lieten gaan met wat nagejouw van *smous* en *vuile moer*.

Maar meteen naar huis durfde ze niet. Ellendig gescheurd was 't jurkje, en haar gezicht waarover zweet-vochtig krullen sliertten, vol vuil en kleine krabbeltjes van nagels en vinnige tak-eindjes. Buiten het dorp dwaalde zij de eenzame weg af die zij en Joop zo dikwijls zochten, als ze zich in hun te vroeg-rijpe en al te eer gevoelige zeltjes dood-ongelukkig en heftig gegrield voelden.

Joop was heel knap, was altijd de knapste van de klas geweest. Nog steeds las hij veel, wist alles van de dieren en bloemen die ze onder het lopen op de wandeling tegenkwamen. Onder t'uren ver voortdwalen, vertelde hij daar gretig luisterend Saartje van. Kwamen ze dan een boerenjongen tegen dan maakten ze zich maar klein tussen 't gras, apathisch voor vechten en krakeel. Soms was 't, dat de jongen, lui en onverschillig, ze wel zag maar te vadsig om kwaad te doen, onaangedaan, en door gewoonte als vanzelf, alleen maar even schimpshold: 'Smousen...'

Joop, niet sterk wel met fijn-intelligent gelaat, balde dan kokend van woede-en-haat de vuisten, nagels klemmend in 't vlees, en Saartje, schuw, durfde niets zeggen... 't Was er mooi toch, in 't zoet-geurende gras-en bloemenland, bij de rietplassen vol planten en leuke energiek zwemmende beesten, waarover Joop, op z'n buik ervóór liggend en met de vinger 't vlugge beweegsel volgend, allerlei leuk vertelde...

Tegen de avond kwam Saartje thuis en toen ze, schuchtertjes binnensluipend geen ander geluid hoorde dan een zacht-eigenaardig mompelen uit de woonkamer deed ze nog stiller en bleef bang in de deur staan. Ze begreep dat vader en de jongens het avondgebed lazen, 't gezicht in eerbied naar 't Oosten en de voeten naast elkaar. Hun lippengeprevel ritselde zo'n beetje door de schemering en achter de deur wachtte Saar tot ze klaar zouden zijn onderwijl bepeinzend of ze gestraft zou worden voor 't vechten en de bemorste jurk.

Ze mocht niet vechten maar Bram gaf haar gelijk. Stilletjes, want voor vader was hij bang. Zelf vocht hij maar wat vaak, kwam vader er achter dan kreeg hij klappen, zo groot als hij was.

Binnen hoorde ze nu 't drie passen achteruitlopen van vader en de jongens na 't gebed en ze zag 't voor zich hoe ze de voorgeschreven buiging-naar-'t-Oosten maakten en hun gebedenboek sloten. Toen, zoetjes en schichtig sloop ze binnen en meteen was ze bij moeder die voor 't zijraam zat en naar buiten staarde. Breiwerk rustte in haar schoot. Ze had 't respectvol neergelegd bij 't bidden van de mannen.

Haar donkere mooie maar ontglansde ogen snel schuwden naar vader die de boeken op 't rek zette en hier en daar een los blaadje rangschikte. Hij had Saar niet horen binnenkomen. Van het laatkomen en 't besmeurde jurkje begreep ze dadelijk en tobbend hoe dát nu weer goed te praten tegen vader die de laatste tijd lelijk kon uitvallen. Hoofdschuddend schoof ze bezorgd, stilletjes naast het kind aan de raamkant.

Daar stond ze wel krap maar heerlijk veilig. Zó voelend legde ze poezig vleidend haar jong-fris kopje tegen de magere moeder aan.

Zo lief stond ze daar, 't goudige haar diep schaduwend over de ronde wangetjes dat vader, die haar opeens in de gaten kreeg, niet boos was en alleen grapjes maakte over haar listige binnensluipen.

Hij zette haar op z'n knie en kijkend naar 't verformfaaide jurkje, gaf hij haar grappend wat zachte tikjes.

Bram klaagde met z'n hoge jongensstem luidruchtig over de avondboterham hoe hij rammelde van de honger. In de schemering van 't achter-winkels kamertje zaten ze voor de broodmaaltijd nu allemaal om de tafel gedrongen. Vijf kinderen, Saar de op één na jongste en Joop met z'n zacht-sympathieke jongensgezicht de oudste. Kibbelend en duwend om een plaatsje vullen de kleintjes 't schemerkamertje met hun rumoer dat moeder met een paar sussende woorden tot bedaren bracht.

Bram van veertien loede clownesk-brutaal in de broodbak en vroeg half-verlegen, omdat hij wel wist dat 't niet kon: 'Is er nergens kaas...?' Vaders vriendelijke gezicht werd wat grommig en bits beet hij naar Bram: 'Nee, er is geen kaas, daar loopt de boer niet goed genoeg voor.' Zacht erbij zei Joop licht verwijtend: 'Dit is vandaag niks verkocht, Bram...'. Vader keerde zich plotseling naar Saar: 'En wat hebben ze jón weer gedaan, waarom was jij weer zo laat van school, vanmiddag?' Saartje, met haperend stemmetje – weer bang voor straf of zelfs klappen omdat vader zo kwaad keek – vertelde van wat gebeurd was bij 't takken-spel. 'Waarom gunden ze háár nooit eens wat? Zoveel takken waren er en ze mocht er geen een hebben. Was dat eerlijk, dat moest vader maar zelf zeggen! En ook waren ze haar aangevlogen, zij had zich alleen verdedigd...'

'Je weet toch...?' zachtmoedig dempte moeder 't verhaal om een driftbui te voorkomen. '...Je weet toch dat vader 't niet hebben wil. Dan moet je maar doorlopen...'

Diep-verongelijkt ketste Saar weer terug.

Moet je maar net kennen als ze in een kring om je heen staan en je treiteren...

'Wat deed je erbij?' snauwde vader boos, geprikkeld door de tegenspraak. Door al die vechtpartijtjes nog namen ook de weinige klanten af die nog bij hem kwamen omdat hij goedkoop was en allerlei dingen in voorraad hield die de boerenwinkeltjes misten.

Vanmorgen had de huisbaas hem nog aangesproken. Geen kwaje baas, wat onverschillig. Güntzel heette-die, een bakker uit Westfalen

die een raar Hollands eruit flapte en daarom door de boeren op de hak werd genomen. Maar z'n brood vonden ze lekker en allemaal kochten ze bij hem. Zo had de Mof er alle eigen-bakkertjes uitgewerkt met slimme reclametrucjes van paasbrood en wat toe voor de kinderen. Hij spaarde mooi, dit huisje was van hem en zijn eigen huis.

Maar de laatste tijd kreeg hij last met de boeren. Hij lag onder één deken met de Jood, zeiden ze. Had hij niet verhuurd? Zou zonder hém de jodenboel ooit in 't dorp zijn gekomen? Hij moest blij zijn dat ze hem met rust lieten, hem begunstigten. Wat had hij, Mof, die jodenpan erin te halen?

Güntzel, vredig en zelf ook vreemdeling, had niets tegen 't gezin, werd onder 't gevit en de aanmerkingen weleens benauwd voor z'n zaakje. Had-ie 't maar nooit gedaan! Maar 't huisje stond lang leeg en 't waren toch ook fatsoenlijke mensen. Wel gaven ze, al was 't buiten hun schuld, heel wat herrie op 't dorp.

Moeder vertoonde zich nooit buiten de deur en de vader maar zelden. Joop, die de inkopen deed in de stad, een half uur sporen ver, lieten ze meestal met rust omdat ze in hem de Jood zo niet zagen en omdat hij stil en bleek al vroeg op pad was. Het station was een uur gaans.

Bram, een sterke jongen die de boerenjongens aanvloog als ze maar naar 'm wezen en de boeren lik op stuk gaf, was de ergernis.

'Zo'n Jood en dan nog praats voor drie!' – Saartje sloeg vinnig terug wie haar aanraakte. Haar mochten ze ook niet...

Schuw-zwijgend na vaders boutade en daarna in stilte terug zinken, kauwden de kinderen hun brood. Bram mokte, hij hield zich maar beter koest al was't, om je geduld te verliezen en flink op te spelen tegen vader die makkelijk praten had en die met zijn sterke armen niet gepest werd door die ellendige boeren hier. En dán niet eens wat te mogen terugdoen! Joop... nou die was ook van water-en-melk. Als je 't verdragen kon, was 't makkelijk genoeg. Leuk vond-ie dat kleine ding van een Saar, die mepte gewoon terug. Lé was een ziekelijke stumper en Michieltje nog veel te klein. Michieltje aan 't vechten, ja, dat zou 'n mooi gezicht zijn. Door dat grappige beeld verdween z'n jongensdrift en knikte tegen moeder, die 'm voetseinjes gaf van *stilhouden-voor-vader*, dat de bui al over was.

Boterham op. Vlot en handig door jarenlange ervaring begon moeder de drie jongsten: Michieltje van drie, Saar en manke Lé naar bed te helpen. Joop, die altijd hielp en ploeterde in 't huishouden, nam vlug de tafel af, bracht bordjes en kopjes naar een klein achterschuurtje dat voor keuken diende.

'Mag ik er nog even naar buiten, vader?' verlangend vroeg Bram, hunkerogend naar buiten, waar 't koeler leek dan in het kamertje achter de winkel. Vanuit de achterdeur keek je over bouwlanden, groen-grijs van winterrogge, waarachter de hemel nog een ietsje kleurig, rustig bekwam na zonnedag.

Vader was niet boos meer. Wel wilde hij Bram nu binnenhouden. In de dorpsstraat waren ze nog druk met de takken en 't vrolijke spel was ontaard in woest en bardeloos getier waaraan ook de groten deelnamen. Liet hij Bram in die herrie dan werd het weer vechten en rellen.

En droevig erom, want zo vrolijk hadden ze het niet met z'n allen in 't ene kamertje. Toch verbood hij 't. Hij zou dan wat voorlezen voor ze als moeder de lamp had aangestoken. Zonder mokken en met spijt van z'n kaasvraag legde Bram zich er bij neer. Uit het boekenrekje pakte de vader 'n oud boek. Hij las van de *Uittocht uit Egypte*. Z'n stem trilde bij 't voorlezen en veel fantaseerde en vertelde hij erom heen.

Zijn ogen starend in een verte, ontroerende woorden doorhieverden zijn mond. Stil zaten de moeder en de jongens, luisterend. De dromige woorden doorklankten de rustige intimiteit van het kamertje. Het luide getier van aangeschoten jongens en luidruchtige meiden in de verte bij de bomen nam af. Doodstil luisterend waren ze naar 't veel gehoorde verhaal en vaders fantaseren daaromheen.

Daarna sprak hij over de hoge bestemming der Joden en hun uitverkoren zijn. Daarvoor moesten ze veel verdragen. Terugdenkend aan de vechtpartij van daarstraks schoof Bram onrustig op z'n stoel heen en weer. Met gespannen mond mompelde hij ingehouden recalcitrant... 'Nou ja... Nou ja...'

Joop keek strak-minachtend voor zich uit...

DE VOORAVOND VAN NIEUWJAAR, DIT JAAR EIND SEPTEMBER, BRACHT BLIJHEID IN HUIS.

Al verlopen de materiële zaken des levens weinig naar wens, al steekt het hoofd vol zorg- en zakengepeins, de *Hoge Dagen* blijven aan de vreugde gewijd. Zo was het toen en zo is het nu...

De zon was in bewolkte lucht al haast ondergegaan. Fijne damp hing zwevend over de ommelanden voorbij de deur achter de winkel. Stug verborgen, achter de duistere bomenmassa rondom, lagen de boerenhuizen. Vaag in de mist was 't broze silhouet van een mosterdmolentje en hier en daar in de verte glimmerde nog in bleek licht een plas van pluimig riet bewuifd...

Zó zag Joop het, terwijl hij met gekruiste armen in de deur stond en om zich heen naar buiten staarde. Moeder, met haar warme stem en zacht gebaar, kwam achter hem en vlei-vragend: 'Kom je in huis nou, Joop, en doe je de deur dicht? Het is zo kil buiten. Zó gaat *Jomtof* in. Ik steek de lamp op en je vader komt zo dadelijk. Laten we vanavond *simche* hebben en niet prakkiseren...'

Joop draaide zich om en sloot de deur. De kilte van buiten werd afgesneden en het dampige land met de rietplassen en het traag treurig wiekende molentje verdween en behoorde een vreemde wereld toe.

De helder brandende lamp die moeder ontstak liet de innige feestvreugde zien op haar gezicht, zo opgeklaard en uit de zorgplooien, als 'n Joods moedertje dat hebben kan op een feestavond. Met kleine blijdschapsuitingen heel intiem, even voelbaar in een enkel handgebaar. Met verhelderde ogen nam ze het schitter-witte tafelkleed uit de kast en spreidde het uit over tafel, dat bij toverslag van het ruw-bruine geschilferde blad een blinkende feestdis maakte. En dezelfde blijheid-naar-binnen, als van 'n spinnende poes, was in het zorgvuldig-zacht neerzetten van borden, het schikken der vorken op 't witte kleed. Haar gezicht, alsof ze zo zou gaan neuriën van ingehouden jubel, te innig om uit te zingen. Joop keek haar aan, voelde haar gevoel heel sterk. Toen ging hij naar z'n moeder toe en zoende haar.

'M'n jongen,' zei ze... Om hen beiden was 't stille van de kamer. Rustig nog langs de wand stonden de oud-bruine, zorgzaam opgeglansde

stoelen. En stillekens boven de gesloten bedsteedeuren tikte de klok. Moeder zette schaaltes met noten en peren op tafel en Joop had er plezier in de peren tot een hoge, wankele piramide te bouwen, waarom z'n moeder dan gelukkig lachte, terwijl hem goedigjes plagend om z'n klein-kinderbedrijf.

Zo bleef 't stilletjes tot moeder, met haar effen stem vol vreugd flitsjes, zei: 'Ze zijn zoet, de drie, vóór in de winkel.'

'Ze spelen met knopen,' droevig-glimlachte Joop, 'we verkopen ze toch niet.'

Wijs-moederlijk bestrafte ze, gewild-luchtig, al had even een zorgplooï haar gezicht uit de feestelijkheid verkneperd: 'Moet jij nou over verkopen praten... God hêt altijd geholpen, God zal wéér helpen...'

Buiten klonk het geluid van aankomende stappen en tegelijk in de winkel kindergestommel daar, met geweld van omrollende dozen en neerkletterende knopen. Een enkele tolde op z'n kant over de houten winkelvloer en plofte met een dof klikie ergens in een hoek neer.

Buiten klonk Brams frisse stem, gedempt in dampige lucht, en de deur ging open,-waar 't nu donkere land dood en kil achter lag.

'Daar waren we,' vrolijk-luid riep Bram, 'wat is 't hier leuk... de tafel al gedekt... peren en noten...' En olijk-nieuwsgierig tegen z'n moeder: 'Wat eten we?'

Schertsend-weg duwde ze 'n bij z'n schouder, geheimzinnig lacherig met dezelfde stemklank als net tegen Joop: 'Zul je wel zien...'

De kleintjes waren nu ook binnengekomen. Terwijl vader z'n jas in de winkel hing, deed moeder Saar een wit-gestrek schort voor, met opwippende schoudertjes als kleine vleugels dat haar appelblozend snoetje verfeestelijkte. Koket streek ze zelf met de nervetuze handjes door het dikkie in lamplicht bruin-gouden haar. Vader wreef zich, luid-ruchtig-reestelijk, de handen. Z'n verweerde maar fijne gezicht had een blijde plooi en helder van zekerheid klonk z'n stem toen hij, de kinderen een voor een de handen opleggend, de zegening zei: 'DE EEUWIGE zegene en behoede u...'

Ze gingen aan tafel en zaten kalm-feestend en smullend van het feestmaal dicht tegen elkaar aan te midden van onwelwillende dorpsbewoners.

Een plattelandsbevolking die nu ligt te soezen of te slapen weggedoezeld in mistdamp. Geen voetstap die verklonk, geen geluid van buiten behalve heel uit de verte 't gedempt geblaf van een hofhond ergens.

Prettige eetgeluiden vulden het kamertje met z'n bruin behang en saai-gemoedelijk tik-takte de klok boven de gesloten bedsteedeurtjes. Opeens... schel door de stilte en volstrekt onverwacht rinkelde luid het winkelbelletje, lang aanhoudend. Gestommel van zware, vermoede of onzekere voeten was er in de donkere winkel.

En in 't lichte kamertje keken ze naar de deur, verstijfd angstig of daar achter iets gruwelijks spookte. Vader stond op en hard klonk z'n stem door de spanningsstilte: 'Blijf zitten Joop, ik ga zelf kijken...'

Hij deed de winkeldeur open, zodat het lamplicht er breed in de donkerte viel met vreemde effecten op toonbank en aan de zolder hangende herenbroeken waarvan de pijpen steunloos schenen te zweven. Voor de toonbank stond een vreemde man met z'n gezicht naar het licht toe gekeerd.

De vader, na even wantrouwig toeven op de drempel, deed snel een paar stappen vooruit en zonder blijk van verrassing stak hij zijn hand uit en zei eenvoudig: *Sjoloum Aleigem*.

De vreemdeling antwoordde: *Aleigem Sjoloum*.

Met een hoffelijk-gastvrij handgebaar wees de vader de vreemdeling naar de deur waarachter het licht kwam en liet hem voorgaan naar binnen...

De gezichten van moeder en kinderen zagen in uiterste spanning de binnenkomende naar zich toegekeerd. De spanning bedaarde, de gelaatstrekken ontspanden.

De moeder stond op en ernstig zei vader: 'Een zwervende Jehoedi, die Jomtof-avond komt meevieren.'

Moe-hijgend knikte de vreemdeling. 't Was een oude man, lang en wat gebogen. Vuile, mistklamme kaftan waaraan modder kleefde slobberde tot aan z'n voeten met dik beslijkte laarzen.

Op het grijze gekrul van z'n haar, omhoog geduwd door proppige, vuilwitte halsdoek, stond een verschoten Russische muts die de haren boven 't voorhoofd bloot liet. Ze waren wit als de baard die neergolfde over z'n borst stug op de ruigte van de kaftan.

Zijn gezicht met de zwakjes hijgende half open mond en de moe neer-
geslagen ogen, zo stond hij wat wezenloos kijkend, als een geslagen
vuile straathond in de rustige kamer met de feestelijk gedekte tafel.

Joop zag het beven van z'n benen, stond op en nam hem kaftan en
muts af. De oude man tikte hem moeizaam glimlachend even met z'n
harde koude hand aan. In gebroken Hollands stamelde hij: '...Goeie
jongen... Goeie jongen...'

Of 't vanzelf sprak zo maakte moeder aan tafel plaats voor de vreem-
deling naast vader en zette er bord en vork neer. Het brood en zout
der gastvrijheid lagen erop. De man ging zitten, prevelde een gebed
nam 't brood en brak het met bevende vingers...

Pas toen vroeg vader in het jargon waarmee alle Joden van alle landen
elkaar verstaan, wie hij was en waar hij vandaan kwam...

Afwerend schudde de Jood zijn hoofd, gebarend dat hij honger had,
eerst eten wilde en dan vertellen. Dan rustig zaten ze weer en aten. De
kinderen, niet verlegen meer, keken met glimmende ogen over hun
bord heen naar de vreemd-gekomen gast met de lange baard die wel
van heel ver zou komen... Misschien van Rusland waarover vader
vaak vertelde dat ze daar werden weggejaagd.

De Jood, in z'n smerige rare jas, at haastig met welgemanierd bewe-
gende handen. Magere blauw pezige handen met een groef op de pink
waar een ring had gezeten.

Vaster klonk al zijn stem en helderder waren z'n ogen, toen hij een
extra portie afwees en het lege bord van zich afschoof en begon te ver-
tellen. Eerst van de dag die hij achter de rug had, praatte hij, in z'n
Duits-Russisch jargon, met hier en daar opgevangen en uit beleefd-
heid gesproken Hollandse woorden. 't Was zwerven geweest uren ver,
van dorp tot dorp, langs rietplassen en door vlakke drabbige polders,
van 's morgens vroeg tot 's avonds laat.

Zoals vandaag had hij 't nog nooit gehad. De weg was zwaar en de
afstanden groot... En hij werd oud. Oud en moe. Hij had al zoveel
gelopen. Van z'n dorp in Rusland af... Dat zou hij straks vertellen...
Eerst vandaag. Wat hij niet kon uitdrukken gebaarden vaag z'n han-
den. Bij al te droevige herinneringen, trilde z'n stem met ingehouden
woede.

Starend naar de grond, gebogen luisterend met de handen op zijn knieën, knikte vader weemoedig, soms een beetje met een wat afwezige glimlach om de lippen.

De Jood vertelde hoe de avond was ingevallen zonder dat hij gegeten, gedronken of een uur gerust had. Steeds maar verder had hij voortgejakkerd bang om voor de nacht geen Joods gezin te vinden en op de heilige Jomtof-nacht in 't klamme gras aan de wegkant te moeten slapen alleen, als een hond...

Zijn monotone stem, als aanhoudend klagend, somberde door de kamerstilte. De kinderen, met hoogrode gezichten van warmte en spanning, ademden hoorbaar met halfopen mond en hun ogen strak op de man gericht. Plotseling vroeg Bram met z'n heldere stem in stamelend Jiddisch, dat hij weinig en van verlegenheid luid sprak: hoe hij hun huis dan gevonden had.

'Als de doodsengel in Egypte,' grapte de Jood luguber terug. Verbaasd herhaalde vader Brams vraag: 'Hoe was 't mogelijk?'

'Hoe het mogelijk is? De huizen heb 'k langs gekeken of 'k de mezoezo zag op de deurpost. Een Jood, dacht ik, heeft 'n mezoezo. Een Jood zonder mezoezo is geen Jood en moet van mij ook niets hebben...'

Daar moesten ze allemaal stil voor zich uit om glimlachen. Moeder zei dat 't dan toch maar goed was, die mezoezo, al werd erom gelachen, dat 't hier toch een mens-in-nood had geholpen...

Als vanzelf keken de kinderen naar de deur waar ze 't blikken geboedenhuisje tegen de post gespijkerd zagen en de Jood, met weke ontroering in zijn stem, zei zacht op moeders opmerking: 'Omein...'

Saar, met haar nerveuze mondje en wijze ogen kwam, in haar mooiste school-Hollands: 'Menéér, vertelt u nu eens wat van Rusland...'

Glimlachend keek de Jood in 't opgewonden-frisse gezichtje met de wijd open, vochtige ogen. Hij verstond niet wát ze zei, hoorde alleen de klank van de woorden. Zijn blik vertroebelde, zijn gezicht vertrok in vreemd-nerveuze sidderingen en strak hield hij de ogen op 't kind, dat onrustig begon te worden. Z'n mond moeilijk prevelde: '...m'n kindje, mijn meisje...'

Zweet parelde op z'n voorhoofd en in de benauwende stilte mompelden aanhoudend zijn lippen.

Krampachtig bewogen zijn vingers met rillerige bewegingen door de lange baard en Saartje liep opgewonden naar moeder, uitbarstend in zenuwachtig gesnik.

Verwonderd opkijkend kwam de Jood weer wat tot rust. Verontschuldigd zei hij tegen vader: 'Een mooie Jomtof-avond die ik u daar bezorg. Dat 's mijn beproeving. Overal waar kinderen zijn verbeeld ik me dat ze 't gezicht hebben van mijn dochtertje.'

'Had u een dochtertje?'

'Ja,' diep-langzaam knikte de Jood, 'dat had ik en meer kinderen, maar niet bij me. Dat ga ik u vertellen. Het is niet de eerste keer,' triestig glimlachte hij naar de moeder, 'dat ik erover vertel en het zal ook niet de laatste zijn. Overal waar je komt, willen ze van je weten. Je bent bij Jehoedim, je voelt je thuis.

Het ene woord lokt het andere uit. Over en weer is er veel te vertellen. Mijn geschiedenis is niet zo bijzonder, gebeurt alle dagen in onze streken. Dat lees je hier niet in de krant. Alleen als 't heel erg is...

In Rusland,' ineens begon hij in verhaaltoneel, 'daar hadden we een groot huis in een klein dorp en we leefden er zo stil als een Jood, die vrede wil hebben, in Rusland móét leven. Mijn jongens gingen niet naar school. We hadden een onderwijzer voor ze, óók een Jood. Ja, dat kunnen jullie je niet voorstellen... Toch is 't zo... In Rusland voelt een Jood zich nooit helemaal veilig. Hoe 't in grote steden is, weet ik niet. Ik spreek van 't platteland.

Waarom ze er dan blijven? Er is daar tenminste ruimte en eten voor wie werkt. Hier wonen de mensen op mekaar en kijken ze mekaar de boterham uit de mond... Daar niet. Maar er is altijd iets... iets... ongedurigs... Niet weten of je morgen... rustig *Rousj-Hasjono* kunt vieren als u hier vanavond... Nee... nee... nee... altijd angst... En dan is 't daar ook al winter... en dan kan 't er waaien... waaien... ver over 't land, de steppe, loeit dan de wind, en wolven soms in de verte hoor je...

Mijn vrouw kon er zo angstig van zijn en dan praatte ze over soldaten... Net of er soldaten aankwamen, zei ze.

Maar dat was de wind. Altijd over die soldaten tobde mijn vrouw zodat de kinderen gingen huilen en riefen...: 'Moeder, u maakt ons zo bang!'

Op een nacht werd er geklopt... Zoals ik vanavond heb aangeklopt... Maar we lagen al in bed, boven... Goed gegrendeld was de deur, niemand kon erin... De wind woei om 'thuis... Maar duidelijk hoorden we roepen en kloppen... De kinderen waren opgestaan en huilend kwamen ze in de kamer... bang... 'Vader, vader ze kloppen.' Mijn vrouw, rechtop in bed, keek me aan met zulke ogen... En ze vroeg maar: 'wat zal 't zijn, wat zal 't zijn?'... Duidelijk door de wind hoorden we zacht kloppen en zacht roepen... Geen rumoer van veel mensen. Maar dat kon je niet vertrouwen. 't Was vaker gebeurd dat er geklopt werd in de nacht, zacht als van een verdwaalde die een dak zoekt... En als je opendeed stond er een groep achter de deur en sloegen ze je dood... Plunderden... Moordden de boel uit... Opeens zegt m'n dochter'... zij daar, en keerde z'n hoofd naar Saartje... 'Vader, zei ze, ik hoor een kind huilen. We luisterden allemaal en toen de wind even lag, hoorden we 't ook. Een kind, zei m'n vrouw, maak open de deur... een kind zal ons geen kwaad doen... Maar nog ver trouwde ik 't niet.

Toen ineens hoorde ik een jongensstem roepen naar boven, in onze eigen taal. Jodenkinderen moesten 't zijn die daar beneden in de nacht tegen ons donkere huis omhoog riepen... En ik liep de trap af... Ik was er nog niet gerust op en grendelde af...

Een stevige meid stond daar, met verregende kleren en verwaaid haar, zonder hoed en zonder jas. 't Was een christen-boerenmeid, dat zag ik meteen. Op haar arm hield ze een schreeuwend klein kind dat blauw zag van de kou. Een klein jongetje, met grote, strakke ogen... veel te wijze ogen voor zo'n kind... stond naast haar...

Voor ze iets vroegen, had ik ze al binnengelaten en de deur vergrendeld.

Van boven af, ziende dat er geen gevaar was, riepen mijn vrouw en kinderen... Met de meid, die 't kind droeg, 't jongetje aan de hand, kwam ik de trap op, bracht ze in de kamer.

De kinderen legden we dadelijk te slapen... De jonge vrouw was halfdood van angst en vermoeidheid. Ze kwamen van heel ver, zei ze, had gelopen met de kinderen twee nachten en overdag geslapen in 't hoge gras of in een kuil ergens aan de wegkant.

Daarginds was een dorp uitgemoord... om 'k weet niet wat... om niks misschien... Alle joden hadden ze doodgeslagen of weggejaagd... Zij had de twee kinderen gered van de mensen, waar ze werkte en die ook vermoord waren. 't Jongetje had haar de weg gezezen naar ons toe... Jaren geleden was hij met z'n vader op reis geweest... en toen hadden ze bij ons uitgerust en gegeten... 'k Wist er niet meer van, er kwamen zo véél... maar hij wist het, herinnerde zich het huis... en de meid had hij gezegd, hoe ze lopen moesten... 't Was een Duits meisje, meegekomen met die mensen naar Kusland... een christen met een goed hart... Een heel goed hart. Honger had ze geleden voor die kinderen, halfdood zich gesjouwd met 't kleintje.

Overdag sliepen ze, hielde het kind, dan hield ze 't stil... 's Nachts liepen ze, liepen voort in donker, de meid en de twee kinderen... Zo kwamen ze bij ons terecht...

We hielden ze bij ons, natuurlijk hielden we ze bij ons... Maar alle dagen zei m'n vrouw... er komt ongeluk van... er komt neweire van. Als we 's avonds de wind hoorden, praatte ze nog meer van de soldaten, almaar de soldaten, dat de kinderen haar de hand voor de mond hielden... Nog zwaarder grendelden we de deuren af, voor we slapen gingen. En... néé... néé... 's nachts is er ook niets gebeurd, wat er gebeurd is, weet ik nog niet. Hoe ze er achter zijn gekomen...

Maar op een middag... klaarlichte dag... stond er zo'n troep voor de deur en schreeuwde om de meid... en om de kinderen. 't Kleine ding lag rustig te slapen... en 't jongetje, zo'n stil, slim kereltje, keek plaatjes met mijn twee jongens en met de onderwijzer... Mijn dochtertje stond voor 't raam... zij zag ze 't eerst... 'Grendel de deur, vader' riep ze. 't Hielp niet. De christenmeid gilde... We moesten haar niet de deur uitgoeien... Om de kinderen had ze 't gedaan, om de kinderen te redden... Mijn vrouw zat stil op haar stoel, in 'n noek, en zo bleef ze

ook zitten, wat we zelden. Buiten begonnen ze te beuken op de deur... Voor de ramen hadden we tralies... Als wilde beesten gingen ze tekeer. We hebben messen gepakt en stoelen en alles. We hebben tafels en kasten gesleept voor de deur. Wat gaf 't? Ze zijn toch binnengekomen, de kamer in, de hele groep...

Met stokken en messen sloegen ze. Zoals ik zeg... M'n vrouw zat op

haar stoel... bewoog zich niet... En zo hebben ze haar vermoord... Maar eigenlijk hadden ze 't voorzien op de vreemde meid... En op de vreemde kinderen... Waarom die juist? Er moeten kerels bij geweest zijn van 't andere dorp... De rest... nou, de rest begrijp jullie... 't Jongetje hebben ze doodgeslagen... En 't kleine kind... 't Kleine kind hebben ze uit de wieg gerukt... En een grote kerel... Ik zie 'm nóg... Met 'n rooie muts... trok 't zo... bij de beentjes uit elkaar... Nee... Stil... 't Was niet de eerste maal, dat 'k 't zag... lang geleden nóg eens...

Mijn dochtertje, mijn eigen, is vertrapt, gewoon vertrapt onder de voeten... Toen ze de meid hadden... zijn ze gegaan... sleurden haar mee... ze gilde... ze gilde zó...

Verder weet 'k niet. 'k Heb daar gezeten, mijn kop bloedend als 'n os... Met m'n twee zoontjes en de onderwijzer, die te krimpen lag over de grond... Bij mijn dode vrouw en de dode kinderen... Mijn dochtertje en de twee anderen... Meer weet 'k er niet van...

't Was bloed... En bloed... En allemaal bloed... 'k Ben er bij weg gegaan... De onderwijzer is gestorven... Wie hielp 'm? Wij hebben 'm verbonden en water gegeven... Toch is hij gestorven... De jongens zijn verderop... Bij familie in Duitsland... Polen heet 't daar...

Wie weet, wie weet, wat ze hun daar doen...?

Ik kon ze niet meenemen... En mijn familie kon mij niet houden... Wat stond me te doen?

Zó en niet anders... Ik heb van Holland gehoord... We horen allemaal van Holland... in Rusland al... En nu ben ik hier... Nu ben ik hier...'

Nerveus glimlachend keek hij op. Tranen stroomden, stil, zonder snikken uit z'n ogen en gruwelijk daarbij spookte de zenuwachtige glimlach over z'n gezicht... In de stilte van de intieme kamer gingen alle gevoelens naar de oude Jood heen, huilden ze mee met hem, de kleineren niet begrijpend, aanvoelend de sfeer... Saartje, aanhalig, was stilletjes bij hem komen staan, streelde z'n hand in troost behoefte en moeder snikte, met kleine hikjes, de ogen bewrijvend met haar zakdoek. Woede vlamde in Brams ogen en handenknijpend riep hij: '...Zulke beesten... Zulke beesten... Kinderen vermoorden... Als ik er bij geweest was... Ik zou ze... Ik had ze...'

Z'n stotterende verontwaardiging ontspande.

Pijnlijk, mat-glimlachend keek z'n vader hem aan.

De moeder, bewegelijk, veegde haar ogen af met een nattig zakdoekpropje. Met een trillend stemmetje van diep-geschokt oud vrouwtje stelde ze voor 'niet meer te prakkezeren over de narigheid die voorbij was. Was 't geen Jomtof en moest de feestdag, de feestavond z'n beloop niet hebben? Alles op z'n tijd. Toen was de tijd van huilen, nu is de tijd van lachen. Het was Jomtof en 't zou zondigen tegen GOD zijn de mooie avond te verkwisten met klagenlijke dingen die voorbij waren...' Ze wendde zich tot de oude Jood die haar met iets van glimlach zat aan te horen. Drukdoenerig goedig-verwijtend en verlangend om de bedrukte stemming te doorbreken, voegde ze toe: 'Nee dat mag me niet doen, dat weet u ook wel...'

Ineens weer het bezorgde huisvrouwtje mopperde ze, binnensmonds met rode huil-ogen, dat de etensboel nog op tafel stond. Joop moest vlug afruimen en dan zou zij thee zetten, met de peertjes en noten erbij en 't suikergoed dat ze nog in de kast had. Dat gaf vreugdekreetjes. Druk en beetje zenuwachtig hielpen ze allemaal met het stapelen van borden met vette klevende resten en daarop de vorken en messen die er haast afgleden.

Handig balancerend bracht Joop 't hele zaakje naar 't keukenschuurtje. De vader en de gast hadden zich wat afgezonderd. Naar elkaar toe gebogen praatten ze nu halfuid in goed Hebreeuws. Vader kon laten zien dat hij een Jood van de oude stempel was die zijn eigen taal nog sprak. Moeder luisterde met verzaligd ontzag, druk doende voor de tafel waarop ze 't theeblad en 't grof-glazen schaatje met gekleurd suikergoed bij de vruchtschaaltjes rangschikte... Joop kwam weer binnen, vanuit de nachtelijke velden woel koude mistlucht de kamer in... Luidruchtig na de gespannen stilte riepen ze allemaal door elkaar: 'Dicht die deur, Joop... Hou 'm dicht...!'

Om de als nieuw frisse tafel met blinkend wit laken maakten ze een gezellig kringetje. Fijn-tintig van wazige rose en blauwe flitsjes kringelde in het lampschijnsel damp uit de kopjes die de moeder volchonk met thee.

De Rus brak z'n gesprek met de vader af en schoof aan. Onder 't lamplicht leek z'n voorhoofd met het warrig krulhaar effen en glad; zijn

gezicht was rustig-vriendelijk. Familiair zat hij in z'n versleten hoog dichtknoopte en vreemd gesneden jas tussen de feestkieren van de anderen.

Fijntjes in de slurp-stilte tikte de klok en de kinderen snoepten met kleverige vingers suikergoed. Steeds listiglijk-snel het schaalteje belovend en dan, met bescheiden gebaartje heel toevallig, de mooiste er uit te pikken. Na even zuigen namen ze 't lekkers weer uit hun mond tussen twee klevende vingertopjes en keken ernaar, opgetogen behaaglijk-vertrouwd met elkaar om de weelde van de avond. Ze kraakten de noten en pulkten onhandig met stompe nageltjes de stukjes pit eruit, met aandachtige gezichtjes en 't tongpuntje tussen even-gescheiden tandenrijtjes de bittere schilletjes er dan afvezelend. De zwerver nam een peer van het schaalteje en zorgzaam schillend praatte hij gezelligjes met de moeder over van-alles, vragend of 't meer gebeurde dat ze zo onverwacht be zoek kregen, als nu van hem...

'Niet veel,' gaf de moeder toe, een peer etend met sappig smakkende hapjes, 'uit deze streek, moet u denken, komen ze niet zo... De meesten weten wel waar ze heen moeten.'

Langzamerhand kwam de vrolijkheid terug. De Jood begon te vertellen, leuke dingen, moppen die hij zei zelf had beleefd en andere die hij nog van z'n vader had. Van die eigenaardige Joden-geestigheden die vrijwel altijd ook geestig zijn. Luidruchtig schaterden de kinderen als er een uit was, en de vader vertelde er nu ook, aardig in jargon... altijd dienst doende moppen van slimme *rabbonem* en brutale Polakken...

'Want,' wijsde de moeder, 'u natuurlijk niet, maar ze kénnen brutaal wezen, die Polakken, die zo lopen met halfdolo-kaarsen en *Arbanq-kanfous*...'

Als vader een mop verteld had verweten de kinderen met grappend-pruilerige stemuithalen dat vader anders nooit zo leuk was... Waarom ze dat allemaal niet eerder gehoord hadden...?

't Witte tafelkleed was geel-bruin gevlekt van doppen en notenschilfertjes. Een lange perenschil zwaaide er doorheen en ertussen stond het suikergoedbakje, leeg met een enkel rose schilfertje erop. Michieltje, hangerig van de warmte en 't late eten, was knikkebollend met rood-open mondje op de tafelrand gegleden en sliep daar nu rustig in

't rumoer... Moeder stond op en lippenspitsend wenkte ze om stilte. Als ze 'm niet wakker maakten zou ze hem zoetjes uitkleden en zo in bed leggen. Het rumoer zakte dan even voor het kindje dat zachtjes ademend met z'n hoofdje op de tafelrand rustig zijn tukje deed.

Maar achter de deur klonk gedempt geluid van een mannenstem, ongeduldig van toon, alsof er al meer geroepen was: 'Buur, ben je er?' 'Wie is dat?' schrokt moeder op. Michieltje werd wakker, z'n ogen, knipperden in licht van de lamp en begon kribbig te grienen.

'Ik hoor 't al,' zei Joop. 'Is Güntzel, de huistaas. Zal 'k even open doen?'

'Wat moet dié op Jom of-avond?' Ontstemd en met gefronste wenkbrauwen tegen Joop: 'Ja, doe maar open.'

Güntzel kwam binnen, bol-bleke kerel met bakkerstronie, kouwelijk opgeslagen de jaskraag en handen in de zakken. Pet, nat van mist, over de ogen getrokken.

Hij peinsde even, keek aarzelend rond in de ongewone feestelijkheid van de kamer. Hij trok de deur dicht, kwam dichterbij en wendde zich tot vader: 'k Mot je even spreken baas, over zaken...' Onwillig, kortaf antwoordde hij: 'Ik ben niet te spreken voor zaken vanavond. We hebben feest, zie je dat niet?'

'Ik kan er niets aan doen,' brutaalde Güntzel geprikkeld. Die jodenboel ook. Wát 'n herrie had ie er al niet om gehad en dan nog praatjes op de koop toe...

Kortaf, vinniger dan hij zelf beddele, vertelde hij, in z'n eigen Hollands dat 't niet langer ging. De jongeman dáár, spottend wees hij naar Bram, was vandaag weer eens aan 't vechten geslagen met de zoon van de wethouder nog wel en 's middags had hij, Güntzel, een relletje gehad. De boeren waren bij hem voor de deur staan schelden, dat ze voor dit en voor dat hem en z'n hele bakkerij in mekaar zouden trappen als hij er die jodenzoof niet uitdonderde...

'Geen joden op 't dorp' hadden ze geschreeuwd... Zachter van toon, meevoelend met de mensen die 'm zorgelijk en verweesd zaten aan te kijken, deed hij gemoedelijk een beroep op hun eigen gevoel: 'Ja, zeg nou zelf, wat kan ik er tegen doen? Ik zit hier in m'n bakkerij en de boel gaat goed... Da's te zeggen... Ik kan tevreden zijn... Jij...' Even

lachend naar vader, 'wordt hier toch niet rijk. De wereld is groot genoeg, man... Nou, kort en goed, ik zeg je de huur op per november. Tot zolang zullen ze je wel met rust laten. Je weet 't nou, hè... ?'

Zoekend naar meer woorden, wachtend op antwoord dat niet kwam, stond hij nog even. Maar al die stille, strakke gezichten om de witgedekte tafel maakten 'm kriegel en met een korte mompel liep hij snel de deur uit, die hij vergat achter zich te sluiten.

Kille wind, van de verre rietplassen... drong nattig naar binnen...

DE VOLGENDE MORGEN KWAM GÜNTZEL WEER AANZETTEN. Als verlegen met z'n houding bleef hij in de deur staan. Niemand lette zo gauw op hem. Midden in de kamer maakte de oude Rus zich gereed tot vertrek. De kaftan had hij over de arm en de hoge muts op zijn hoofd.

Bij de rommelige bekruielde tafel met 't koffie-bemorste witte kleed stond de moeder, dikke broodsmeden met bruin-zwarte, plakkerige schijfjes roggebrood daartussen in een zakdoek te proppen van vaal-rood katoen. De vader zag opeens Güntzel binnenkomen en verbaasd bedacht hij wat die nu nog moest komen doen.

'Ja, vadertje,' jovialde de huisbaas geforceerd, 'maar heb-je me weer! Het is geen prettige boodschap die ik je gisteravond ben komme brengen, waarachtig niet, voor mezelf ook niet hoor... Maar 't is niet anders. Ik zeg het je nog eris... je moet eruit man...'

'Zó,' giftigde Bram, 'dat zegt u nou en... en... waar moeten we dan naar toe, zeg-u dat nou ook eris!'

'Hou je mond erbuiten, jij aap,' gaf nijdig Güntzel terug, 'ik praat met je vader en niet met jou.'

Goed, góéd, Güntzel 'zel de vader, moe gebarend met de hand.

'Je praat met mij. Maar ik heb niks te zeggen. 'k Zeg, dat 't goed is... Eens schlemiel, altijd schlemiel... dan gaan we maar weer... Verderop maar weer...'

De moeder begon nu ook te klagen met bezorgd-hulerige stem:

'Gaan we maar weer... Waarheen? Waarhén, vraag 'k! Veel hebben we hier niet, ergens anders hebben we ja niemandal. Soms verkoopt 'loep aardig wat... Verder-op, waar ze 'm niet kennen... Nou weer weg, nou weer weg... Wat leggen we iemand in de weg? wat doen we?...'

'M'n goeie mensen,' brak Güntzel luchtig af, 'Ze willen jullie eenvoudig niet hier hebben. Je weet...' hij wendde zich tot de vader, 'ie weet zelf hoe de boeren zijn. Ze hebben nu eenmaal wat tegen jullie joden-ja, mensen, ik commandeer 't ze niet-en ze zeggen maar, er zijn hier nooit geen joden geweest... en ze zulle d'r niet komme óók... Zeg-u nou maar, wat ik d'r an doen kan. U bent nou óók man-van-za-

ken... 't Is niet anders, 'k mot je opzeggen... 'k Heb me daar gister een relletje voor me deur gehad... Lang geen gekheid... Lang niet...'

Bedrukt zwijgend, niet luisterend naar Güntzels betoog, zat de vader in een stoel neergezakt... Al had-ie 't zien aankomen, 't viel 'm toch lelijk en lelijk op z'n dak...

Waar moesten ze, in-godsnaam, nou weer heen...? Nergens zag hij een cent verdienste, nergens was wat... Zorg kneep hem in de kop, woedde brandde op naar z'n ogen. Wát moest-ie nou beginnen? Hier hadden ze wát, goedkoop wonen, weinig behoefte, gezond voor de kinderen, die waarachtig wel 'n hap lucht mochten hebben. Moesten ze terug naar Rotterdam, dan werd 't weer krimpen in een krot... toch niks-an-te-doen, niks en niks an te doen, huilde 't rond in z'n kop...

Güntzel, terzij naar 'm kijkend, verlangend weg te komen, in vage spijt over z'n eigen goedigheid om weer met-de-lui-te gaan-praten, stond ongeduldig wiegelend de moeder aan te horen. Haar ouwelijk gezicht met de scheefgetrokken dunne bandeau, verplooid in huil-trekken. Soebattend stond ze voor 'm, 't zelfde betogend wat vader in zichzelf zat uit te piekeren... De kleine kinderen waren de deur uitgelopen, speelden op 't erfje achter 't huis. Ze hadden geen plezier in de kamer, waar moeder huilde en vader zo akelig zat... Bram, zich verbij-tend, z'n brede jongenslichaam nijdig in een hoek gesmakt, keek naar z'n vader die bezorgd en bleek in z'n stoel zat, duwde voettrappend de vuisten in de ogen...

Zachtjes bij de tafel was Joop bezig de broodkruimels, op 't witte kleed verspreid, met de hand bijeen te vege...

Verstrooid bewoog hij z'n vingers langs 't tafelblad, hoofd in luisterhouding gebogen.

Oude Rus had geen woord gezegd. Zwijgend nu trok hij z'n kale kafftan aan, en de kinderen, die luidruchtig weer binnengekomen waren en om 'm heen drongen tot afscheid, legde hij de handen op 't hoofd, ze zegenend, met zacht-melancholiek lippengeprevel en ritmisch bewegen van z'n hoofd op en neer. Toen drukte hij de moeder, die bedroefd, schort voor de ogen, stond te huilen, de hand en nam z'n pakje van de tafel om heen te gaan. Joop en Bram, met handdrukken, zeiden: '*mazzel en brooge, rebbe*' en hij dankte, op z'n stameltoon:

‘Goeie jongens ben jullie, goeie jongens allebei.’ De vader stond op en begeleidde zijn gast door de winkel naar buiten, wees hem in de deur-opening de weg naar een verder liggend dorp, al te zien als bleekflauw kerkspitsje met golflijn van daken. Even nog praatten de beide mannen met zorgelijk hoofdschudden tegen elkaar, toen ging de Rus, na dank en hoffelijke groet, de weg af, armelijk zakdoek-pakje in de hand.

Peinzend even nog staarde de vader hem na, sloot de deur dan en ging door naar achter.

De moeder zat nu stil, ’t hoofd haast weg nchter ’t bonte schort waarmee ze haar ogen had afgeveegd, geleund op tafelen Güntzel praatte gewichtig betogend, zacht nog even na met Joop. Bij binnenkomst van de vader brak hij vlog en snel z’n zin besluitend af. Verder gepraat afwerend, verdween hij na ’n haastig goêdag door de achterdeur.

De beide ouders en Joop overlegden nog wat samen. Joop helemaal en onbewust in te wijze oud-mannetjes toon, met stumperige zorgtrekken in z’n jonge gezicht.

Met z’n drietjes moest ’t allemaal bedisseld worden, want al was Bram geen kind meer, verstandig vond vader hem nog voor geen cent. Altijd was hij opstandig tegen wat eenmaal besloten was. Waar was hij nou weer heengelopen... Misschien een eind met de Rus mee...

De moeder verdedigde: ‘Nog gelijk hêt-ie, ’t is een kind, wat zal-ie zich oud maken voor z’n tijd!’ Meevoelend voor Joop, bleek ploetermannetje, zei ze hartelijk: ‘Nee, Joop, nee jongen, jou bedoel ik niet, jij bent een beste jongen, nou, wát?’

Triestig, zich berustend nu ’t zo kwam en niet meer te ontkomen was, begonnen ze al te praten over de verhuizing die, vonden ze alle drie, maar niet te lang moest uitgesteld... En zo, zorgelijk prattend bleven ze uren in ’t kamertje terwijl langzaam bleek en traag de feestdag alle glans verloor.

Zo treurden de volgende dagen ook om zich één voor één tot stervens toe voort te slepen.

Want ’t was vroeg herfst dit jaar en na de paar eerste nazomerweken van gul-blij zonneweer, bleef de zon, nijdig en angstvallig pruilen achter de wolkendekens. Zelden gaf ze nog wat zuur-zoete lachjes.

Dag in dag uit tik-tikkelde kille regen. Rukwinden gristen de laatste bladeren van de bomen die ongelukkig, nattig verslijmd als bij toeval nog aan de takken hingen.

Onder de dood-grijze regenhemel loodwoog op 't winkeltje de stugge vijandigheid van 't dorp, al kwam 't niet tot gewelddaden. Er werd alleen 's avonds uit de verte meestal, maar ook dichtbij, triestig-lollig geschimpscholden, waarbij een enkele keer de deur wel openvloog met rad-driftig geschellebel. Maar daar kwam niemand op, want verkocht werd er niets meer.

Enkele keren kwam er overdag nog weleens 'n boerin, brutaal garen of naalden eisend, die ze in de andere, nog kleinere winkeltjes en bij de boer langstreckende kooplui niet naar haar zin gevonden had. Joop hielp dan zwijgend en er viel geen woord in de stugge stilte tussen 't kortaf believe van de boerin en 't neerkletteren van de centen op toonbank.

Langzamerhand begonnen ze nu ook met inpakken en 't zwierige, met 'n ietsje kleurgevoel ingerichte etalagekastje eenmaal aangeraakt en in wanorde, lieten ze, bedrukt en verkwijnend het winkelgordijn ook maar dicht, de binnenruimte afsluitend alsof daar niets meer in leefde. In de schemering achter dat gordijn, waar zij zich veilig voelden voor vijandige spot, bewogen zich mensen en kinderen.

Op aandringen van de oude schoolmeester, bang voor ruzie en gedoe waarin hij geen partij durfde kiezen tegen de boerenkinderen, die in november smakelijke varkensdelicatessen mee brachten, was Saar van school genomen 'nu ze toch gauw weggingen'. Zonder weerwoord, met z'n moede lach van berusting had vader het de meester toegezegd.

Ze kon nu meehelpen met inpakken en een handje uitsteken in 't huishouden. Maar vele uren zaten de kinderen ook spelend onder de donkere toonbank, of plas-knoeiden op 't erfje met water.

Zorgzaam werd ingepakt. De jongenspakjes, handig gevouwen, gingen in grote kartonnen dozen en de rood-zijden zakdoeken streek moeder voorzichtig glad tussen twee vochtige doeken. Daarna verdwenen ze in platte, glimmend-witte doosjes.

Zo lag al gauw kil-verdrietig het uit planken opgetrokken winkeltje

met het uitstalkastje van dof mufgrijs, alles gelig gefilterd van licht door het neergelaten gordijn.

Zó de dingen, snakten ze allemaal naar de dag van vertrek. 't Loom bewegen achter 't dode gordijn maakte moe en verslapt. Iedere verandering zou opluchten.

Güntzel wilde twee handkarren uitlenen. Ze mochten die bij 't station laten staan. Blij dat ze zo gauw weggingen, veel gauwer dan hij gedacht had, ook wel meelijden voelend met de stakers die eigenlijk nergens honk hadden, beloofde hij 't gulweg, op de eerste vraag.

'Aan hém had 't niet gelegen', beweerde hij nog eens nadrukkelijk, 'aan hém waarachtig niet...' en dat zou hij laten zien. Twee beste ruime karren mochten ze hebben en voor 't terugbrengen hoefden ze niet te zorgen. Hij kreeg ze dan wel weerom, kon hij 't mooier met ze maken? Avond voor de verhuizing haalde Joop de karren op en gaf de huissleutel terug. Heel vroeg in de ochtend zouden ze weggaan. Die avond nog werd de rommel bijeen gepakt, de handige winkeldozen voor 't opladen tot gelijke stapels gevoegd, touwtje erom heen. Zo zetten ze alles gereed in de winkel en vroeg al, in 't ontredderde huis, gingen ze triestig slapen.

Kille morgen volgde. 't Had de hele nacht geregend, maar tegen zonsopgang was de lucht gebroken. Uitgeput van ontlading dreven de wolken aan de lucht, doelloos als niet wetend waarheen. Vrolijk blauwde daartussen de hemel. Wijd en kil was de lucht en ruim scheen de horizon, waar glinstekleurig de zonsopgang onder laag strekkende stroken van kleigrijze vaste wolk. De lichtkolk met de opkomende zon in het midden leek zich onder 't relief van die wolkrepen te verdiepen en eindeloos te worden.

Nat huiverde 't over de kale, zwarte landen, hier en daar grof groen of grijsig gepiekt van aardappel en late rogge. Aan de bladerloze bomen in de dorpsstraat glimmerden de natte zwartbruine takjes, vocht dat afdroop in heldere druppels.

De meeste huizen waren nog gesloten, met gordijnen ervoor, dingen zonder leven. Want laat oktober, als 't land ligt te rusten van zomerse uitgroei, verkiest de dorpsboer 't rustig uitronken in mufte bedstee boven 't zien van de rijzende veelkleurige zon-in-herfst...

'n Enkel arbeidershuisje was al opgeleefd met vroeg-ochtendse lome beweging van mensen achter de raamruiten. Theelichtje brandde op tafel, vlak voor 't bloemetjes-begroeide venster en ellebogen stuttend slobberde er de man z'n thee, klauwig de kop tussen de vingers geklemd en maalde koeiig z'n brood in grove kaakmond.

In 't woonkamertje achter de lege manufacturenwinkel was het jodengezin bijeen, gereed voor de reis. De jongens in sjofele, verkleurde jassen met versleten bontmutsen op, propten haastig de laatste afkrummende boterhambrokken. Oude vader had een te korte jekker aan en een vaal petje op 't hoofd. Saars tenger-fijne lijf je was verslobberd in een oude, groenig-grijze regencap, met rafelranden. De moeder, op de kale planken zittend, enkel een paarsige omslagdoek over hals en borst, had Michieltje op schoot, de enige, die pret had in wat er gebeurde en met z'n leuke snuitje uit een rode meisjeskap van grof wollen breisel vrolijk rond keek, zich verheugend op 'n ritje. Want hij mocht op vaders kar zitten tussen de verhuisboel. Moeder met Saar en Lé liepen achter de karren de lange weg naar 't station.

De een na de ander kwamen de kinderen nu buiten gelopen. Lusteloos-vermoeid stonden hun vroegwijze gezichten, bleek in de ochtendkou na een nare nacht. Zwijgend slenterden ze, in hun voddig wintergoed, om de karren. Dan kwam moeder 't huis uit, springend Michieltje op de arm, de rode kap vrolijk kleurend tussen de vervaalde plunje van de anderen.'

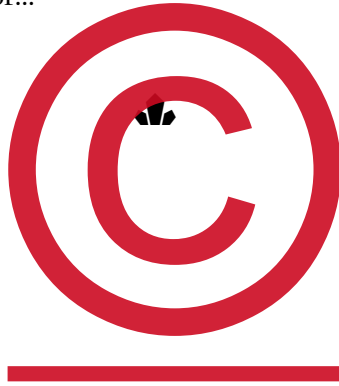
Als laatste kwam de vader naar buiten, trok de winkeldeur met een ruk dicht zodat de bel onnozel hard klingelde in 't mensenlege en ontzielde huis. Armelijk zag hij eruit in de korte jekker, waarin de schrale benen onbeholpen stokten. Onder 't petje uit flodderde grijzig haar en kil woei de wind in zijn nek. 't Kraaiend en nu luid handklappend boefje nam hij van de moeder over en zette hem, vooraf met een paar handduwen een holletje makend tussen beddengoed en klerenrommel, in z'n eigen kar. De andere, de zwaarste, zouden Bram en Joop voortduwen. Moeder met Saar en Lé aan de hand liepen achter de karren aan.

Zwaar-duwend met gebogen bovenlijf zetten vader en de jongens hun hortende karren in beweging, die plomp kreun-ratelden over de keien.

VERDRIJVING

't Sjofele mensje, spichtig hoedje met kaal uitgeveerd vogeltje op 't armelijk haarknoedeltje, groenige omslagdoek om stakkerig mager lichaam, sjokte achteraan, manke jongen voortzeulend aan de hand; dapper stapte Saartje aan de andere.

Onder de alweer gesloten oktoberhemel, pruilerig en vervelend als een jengelend kind dat niet weet wat het wil, trokken ze, sjofele optocht, het dorp door...

2024

Uitdrijving is gebloemleesd in *De Nederlandse en Vlaamse literatuur vanaf 1880 in 60 lange verhalen*, samengesteld door Joost Zwagerman (2006).

TOEN ZIJ HAKENKREUZLER SCHREEF WAS CARRY VAN BRUGGEN 45 JAAR EN ZAG HAAR LEVEN ALS VOORBIJ.

Tussen de vakantiegoegens verlangt ze naar de herfst in Nederland die haar inspireert tot het schrijven van haar laatste roman. In Eva komen alle tegenstrijdige elementen van haar bestaan in zwaarmoedige harmonie bijeen.

Na een ironische schets over de kitscherige *Goethe-Stube* volgt *Hakenkreuzler*. Dat verhaal lijkt op een nog griezeliger verval: een ontarding waarvan Carry van Bruggen godzijdank nooit de volle omvang zal beleven maar die ze scherp aanvoelt en in een cultuurkritische context plaatst.

Van Bruggen ziet de invloed van de Engelsman Chamberlain die getrouwd is met een dochter van Wagner. Hij bewondert Hitler waarmee hij al in een vroeg stadium correspondeert.

Wat bij de Oostenrijkse *Frau Lona* woede en droefenis is, wordt bij Carry van Bruggen een uit oude ervaringen geboren en door veel lezen en nadenken gevormde visie op haar tijd. Het zijn inzichten waardoor het persoonlijke reisverslag onverhoeds het karakter krijgt van een boze droom vol signalen die pas opgevangen en begrepen werden toen het te laat was.

De geschiedenis heeft 12 jaar na deze reisaantekeningen uit 1926 een zwarte deken over Tirol en Oostenrijk gelegd van *Anschluss*, antisemitisme, oorlog en Seyss-Inquart.

Carry van Bruggen laat in *Tiroler impressies* zien dat al voor de *Anschluss* de levensstekens van het naderende onheil zich al overduidelijk manifesteerden.

Op jonge leeftijd voelde Carry al mee met de gruwelen van de 2e Boerenoorlog en het onrecht tegenover Alfred Dreyfus die valselijk beschuldigd werd van spionage voor Duitsland. – In haar debuut op 26-jarige leeftijd vestigde zij de aandacht op de positie van het joodse kinderleven in de schaduw van hun christelijke omgeving. – Carry, toen nog Carolientje, werd op de lagere school geconfronteerd met minachting en vijandig gedrag op basis van het anders-zijn dan anderen. Daartegenover stond de gezelligheid en veiligheid binnen het gezin waar de joodse feesten en tradities in ere werden gehouden.

De warme en liefdevol gevierde joodse feesten stonden in schril contrast met de angsten en het isolement die de kinderen buiten hun veilige gezin ten deel vielen. Voor de historiografie zijn Van Bruggens observaties, volgens de fenomenologische benadering, van belang voor een goed begrip van de betrekkelijke Hollandse verdraagzaamheid.

VAN BRUGGEN citeerde graag Kant die argumenteerde dat wij de wereld vooral leren kennen door fenomenen in hun leefomgeving te aanschouwen en te ervaren.¹ In 1926 publiceert ze bij *Em. Querido* haar ervaringen van een 'dure, mooie vakantiereis' in *Tirol*.

Swastika

Wij ZEGGEN SWASTIKA, ZIJ ZEGGEN HAKENKREUZ. Wij kennen géén swastikers, zij kennen wél Hakenkreuzler², en maar al te goed en al te vaak tot hun schade. Het zijn de uitgelezenen onder hen die zich *Ariër* voelen en daarvan getuigen door het dragen van de *Swastika*. Want de *Swastika* is immers het oud-Indisch teken van goede gezindheid en geluk. Vrienden van Indiase wijsheid zijn bij ons vrienden van de *Swastika*. In Duitsland en nu ook in Oostenrijk is het anders. Wie zich hier *Ariër* voelt pronkt met het *Hakenkreuz*, wie tot de bloem van het mensdom behoort, tot de besten, tot de vrienden, zoals Chamberlain ze het woord heeft leren vertalen. Want Houston Steward Chamberlain – de Duitse Chamberlain en des keizers vriend – heeft al dat fraais in de mode gebracht. Of kende niet elke schooljongen, elke student in Duitsland zijn *Grundlagen des Neunzehnten Jahrhunderts*?³ Ging 't er niet in als een borrel in een bitter [*als Gods woord in een onderling*], altijd maar nieuwe olie in het vuur der Germaanse zelfverheffing?

1 Het *Ding an sich*, de realiteit, is volgens Kant onkenbaar. Wij kennen de *Dinge für mich* en bekijken de wereld en de fenomenen zoals deze worden ervaren: als een subjectieve interpretatie van de waargenomen werkelijkheid. Onze denkkeest wordt gevoed via een 'roze bril' die de aanschouwing beïnvloedt en kleurt. 2 Nazi; 3 München 1899.

Wij zijn de *bloem*, wij zijn de *nobelen*, wij zijn de *vrienden*. Ja, die man heeft heel wat op zijn geweten en heel wat voor zijn verantwoording genomen. In *vrienden* (Ariërs) en *vijanden* (Semieten), in *meerderen* en *minderen* verdeelde hij de mensheid. In een land waar alles voor goed gold dat maar wetenschap was, heeft hij deze dingen *bewezen* en zo de laagste instincten van heerszucht en haat aan een morele rechtvaardiging geholpen. Hij schiep ook de afgod *Kultur*. Openlijk doceerde hij: Alleen de Ariërs hebben *Kultur*, de *minderen* (de joden) hebben enkel het mindere: de *Zivilisation*.

Een jaar of wat geleden klaagde Einstein over de *Al-Duitsers met en zonder Swastika* die in Berlijn zijn leven verzuurden. Nu is elk nationalist tegelijk *Hakenkreuzler*. En uit Duitsland is het moois naar Wenen overgewaaid. Weners die we in Iglis leerden kennen, joden en niet-joden verzekerden mij dat men dit militant en openlijk als *politieke richting* beleden anti-antisemitisme tot dusver in de vrolijke Donaustad niet kende. Terwijl wij en zij in Tirol vertoefden vond in Wenen het Zionistencongres plaats, onder schimp en protest. We wisten het wel, we hadden in München, in de *Löwenbräu* de illustraties met spotprenten op de leestafel zien liggen.

Ja, er is hier veel moois, goeds en liefs maar er is ook *something rotten*. Tirol voelt sterk anti-joods en kan het niet tonen, want goeddeels leeft het van de joden. De rijke joodse families uit Wenen en München uit Frankfurt en uit Berlijn komen er 's zomers hun geld verteren. Zij zijn gast, ze zijn klant, ze brengen de welvaart, men kan ze niet openlijk beledigen. Dus doet men het in het geniep...

Merkwaardig hoe de indruk van dingen door hun bedoeling wordt bepaald! Zo vaak ondervond ik het en ik heb het nu weer duidelijk bevestigd gezien. Ik bedoel, als ik vroeger een meisje zag met een gouden of zilveren swastika aan een kettinkje om haar hals dan voelde dat fijn aan. Ik wist immers: ze bedoelt het als teken van goede gezindheid en van geluk, er was iets lieflijks en zachtzinnigs – misschien voor anderen iets weeks en dwepends maar in elk geval nooit iets boosaardigs in de swastika.

Nu gebeurde het dat ik midden in het bos in de leuning van een bank of op een wegwijzer of in een prachtige boomstam het teken

vond ingesneden, soms met drie, vier naast elkaar. En ik zou u niet kunnen zeggen hoe boosaardig en vals het dan plotseling aan-doet – als een klein giftig beest, als een spin met vier venijnige gekromde klauwtjes. Niet te geloven dat ditzelfde teken bij ons aan gouden kettinkjes om onschuldige meisjeshalsjes hangt! Het doet zo nijdig en vooral zo geniepig. – Frau Lona gaat er onder gebukt. Ze is een Weense jodin, ze is héél heftig en héél zachtzinnig, ze is lang niet dom en ze zegt de gekste dingen. Ze wil met iedereen in vrede leven. De haat die ze om zich voelt, doet haar pijn, maar nu de anderen haten, nu haat zij ook, vurig en fel. De gerant van het *Kurhaus* is een-en-al glimlach en buiging. Wie weet gaat hij op zijn vrije dagen stilletjes het bos in om *Hakenkreuzen* in de bomen te kerven met een vlijmscherp mes, diep, drie vier naast elkaar om zo zijn opgekropte gemoed te luchten en soelaas te vinden voor de marteling dat hij dagelijks tegenover tientallen joden een-en-al strijkage en glimlach moet zijn.

Gister kwamen we er een tegen op weg naar Lans. Het zilveren Hakenkreuz blonk in zijn knoopsgat, uitdagend en fel, driest en briesend keek hij rond of ergens op zijn pad zich een jood durfde te vertonen. Frau Lona had vrolijk lopen praten, plotseling laaiden woede en droefenis in haar omhoog. Ik moet zeggen, die Ariër was ook wel een *ausgerechnete* pummel.

VOR ETWA EINHUNDERT JAHREN WAR DIE TOURISTISCHE WELT IN TIROL (IN DEN VORLIEGENDEN TIROLER REISEIMPRESSIONEN VOR ALLEM INNSBRÜCK UND DIE NÄHERE UMGEBUNG) RECHT ÜBERSCHAUBAR. Carry van Bruggens *Reiseimpressionen* sind kein touristischer Reiseführer, der sich damit begnügen würde, die lokalen Sehenswürdigkeiten aufzuzählen. Gewiss werden diese Orte besucht, aber Carry van Bruggen verknüpft ihre Schilderungen mit intensiven persönlichen Noten, einer gehörigen Portion Humor und Selbstironie sowie einem sicheren Gespür für die politische Entwicklung der kommenden Jahre.'

SOLIDARITEIT IS EEN DEUGD, MAAR IS ZIJ HET OOK WANNEER ZIJ UITSLUITEND DE EIGEN NATIE EN HAAR VERTEGENWOORDIGERS GELDT? Komt zij dan niet neer op een vergroting van het ik-gevoel? De roem van de landgenoot – of die nu sporter, kunstenaar of geleerde is – wordt dan ook een beetje eigen roem. Doordat we toevallig landgenoot zijn, nemen we deel aan deze glorie.

DAT IS DE KERN VAN HET NATIONALISME, dat zich, tegen de oorspronkelijke bedoeling in, openlijk op de Olympische Spelen vertoont.

Hoe groter, machtiger, welvarender, glorieuzer het land is, hoe meer betekent het daarvan een burger te wezen voor het aanzien van het individu; de smaad van het land is de smaad van het Ik. Vaderlandsliefde is eigenliefde.

Dit zei Carry van Bruggen in 1916, en dan nog noemde zij die eigenliefde 'het beste bestanddeel in de vaderlandsliefde':

Het is gegrondvest op de verheffing, de verhoging, de morele instandhouding van het Ik. Wie volstrekt niemendal is, is dan nog altijd 'Amerikaans burger', 'inwoner van het grote Duitse rijk' of 'Engels onderdaan'.

De minder goede bestanddelen van vaderlandsliefde laten zich makkelijk raden. Carry van Bruggen was trouwens niet de eerste die op de plaatsvervangersfunctie van de vaderlandsliefde, a fortiori van het nationalisme, wees. Arthur Schopenhauer deed dat vóór haar. – Hij noemde de nationale trots de goedkoopste soort van trots, want hij verraadt in degene die daarmee behept is, het gebrek aan individuele eigenschappen waarop hij trots zou kunnen zijn.

Niemand is daar vrij van. In het buitenland is het ordinaire gedrag van landgenoten beschamend. Bij anderen wekt het slechts ergernis op, geen schaamte. Een ander kenmerk van nationalisme is dat het kritiek op eigen land en volk moeilijk veelt: Als een Duitser schamperheden tegen zijn landgenoten hoort, wordt hij woedend (ook al zegt hij ze zelf bij gelegenheid veel erger), want er wordt op hém gescholden, schrijft Carry van Bruggen in hetzelfde boekje (*Vaderlandsliefde, mensienliefde en opvoeding*) waaruit ik de eerdere citaten heb gehaald.

Duidelijk is wat zij hier over de Duitsers zegt voor iedereen geldt (twee alinea's eerder zegt zij namelijk hetzelfde over de joden en de vrouwen). Dus ook de zichzelf zo verdraagzaam vindende Nederlanders moeten moeite hebben met kritiek van anderen. Inderdaad: Op kritiek reageren Nederlanders lichtgeraakt; zij geldt als 'onvriendelijk', aldus de correspondent van de Frankfurter Allgemeine in een lang artikel over ons land (5-08-1992).

‘DIE WOHLFEILSTE ART DES STOLZES HINGEGEN IST DER NATIONALSTOLZ.’

Deze vaststelling, ongetwijfeld berustend op ervaring, maakt het al bij voorbaat moeilijk kritiek te oefenen op zijn analyse die niet erg vleidend is voor ons Nederlanders. We zijn een verwend volk van betweters en koffiepauzes en er vast van overtuigd in eigen land alles beter is dan elders. Daarbij heerst er in ons land een traditionele, vanuit waterbeheersing noodzakelijke, vast verankerde overleg- en afspraken-cultuur. De Nederlandse economie gold trouwens nooit als investeringsvreedig. Subsidies hebben de bereidheid tot het nemen van risico's allesbehalve bevorderd.

En wat onze veelgeprezen vrijheidsdrang betreft, daarvan is tegenwoordig weinig meer te bespeuren. De consensuscultuur heeft brave burgers geproduceerd. Er wordt geconstateerd dat die burger grotendeels onder curatele gesteld is, wat niet verhindert – is hier sprake van een tegenstrijdigheid – dat hij op verschijnselen als krakers en drugs met te kort schietende discipline reageert.

Zo horen we het eens van een ander. Als we op deze kritiek zouden reageren met de lichtgeraaktheid die ons toegeschreven wordt – en die Carry van Bruggen als kenmerkend beschouwt voor de eenieder eigen neiging zichzelf met de eigen natie te vereenzelvigen – dan zouden we daarmee ons nationalisme toegeven. Laten we daarom die kritiek nemen zoals zij is. ¶

NRC HANDELSBLAD VAN 14-06-2007

NATIONALE TROTS IS, ZO VOND SCHOPENHAUER, ‘DE GOEDKOOPSTE SOORT TROTS, WANT HIJ VERRAADT IN DEGENE DIE ERMEE BEHEPT IS, HET GEBREK AAN INDIVIDUELE EIGENSCHAPPEN WAAROP HIJ TROTS ZOU KUNNEN ZIJN’. Carry van Bruggen zou in 1966 iets soortgelijks schrijven: ‘Wie persoonlijk volstrekt niemendal is, is dan toch altijd nog ‘Amerikaans burger’, ‘inwoner van het grote Duitse rijk’ of ‘Engels onderdaan’ – Aan deze uitspraken moest ik denken toen ik in Elsevier een artikel las waarin stond dat, volgens peilingen, ‘...er in Europa geen volk is dat zo weinig trots is op het eigen land [...]. Dat opmerkelijke gebrek aan vaderlandsliefde staat dan weer haaks op het ostenatiëve gezwaai met oranje als het nationale voetbalelftal mogelijk wat te vieren zat hebben.’ – Daar valt wel het een en ander bij aan te tekenen. Ten eerste: Naar de maatstaf van Schopenhauer en Carry van Bruggen zouden we het zogenaamde gebrek aan nationale trots van de Nederlanders juist moeten toejuichen, maar ik vraag mij af of er werkelijk zo weinig nationale trots in ons land is. Ten tweede: Staat nationale trots gelijk met vaderlandsliefde? Je kunt je land liefhebben, er je althans sterk mee verbonden voelen, zonder er meteen trots op te zijn. Het is als met je kinderen: ook de minder geslaagden kun je liefhebben. Maar dan rijst een

andere vraag: is vaderlandsliefde, ja zelfs kinderliefde wel zo onbaatzuchtig als we geneigd zijn te denken?

Carry van Bruggen geeft daar dit antwoord op: Het beste bestanddeel in de vaderlandsliefde is eigenliefde, het is gegrondvest op de verheffing, de verhoging, de morele instandhouding van het ‘Ik’. Vaderlandsliefde is eigenliefde. Veel van wat men het ‘familiegevoel’ noemt is op dezelfde wijze eigenliefde. – Deze ‘debunking’ van nationale trots en vaderlandsliefde neemt niet weg dat de meesten onzer zich op de een of andere manier verbonden voelen met de gemeenschap waarin zij zijn opgegroeid – soms in negatieve wijze ermee verbonden, wat bijvoorbeeld blijkt wanneer wij ons ertegen afzetten, of sterker nog, ervoor schamen. Voor het falen van anderen schamen we ons niet, wél voor dat van landgenoten. Denk aan Srebrenica. – Ik het eens met de stelling in Elsevier dat Nederlanders wél een eigen hooghartig nationalisme geschapen hebben: het idee dat Nederlanders betere mensen zijn, wereldburger dan wel Europeaan, moreel superieur omdat ze niet zo hechten aan hun vaderland en zich niet in nationale benepenheid begraven.

De scribent van Elsevier meent dat dit soort nationalisme van de laatste veertig jaar dateert. Ik geloof dat het ouder is. Het is al bij de jonge Thorbecke te vinden: De Nederlandse staatkunde, zelf vrij van heerszucht, is de billijkste oordeelaarter van de heerszucht van anderen. Later bij de Leidse rechtsgeleerde Van Vollenhoven die Nederland de rol van Jeanne d’Arc toedacht, bij koningin Emma, de geëst-drift voor Europa in de jaren ’50 en ’60. Tenslotte in de gidslandgedachte van de progressieve combinatie die in 1973 aan de macht kwam. Dit soort nationalisme heeft sterk te maken met het besef een klein land te zijn. Dit compenseren we door prat te gaan op andere, denkbeeldige of werkelijke, deugden: klein maar fijn, klein maar dapper. Graag wordt herinnerd aan het woord van koningin Emma waarin ze ons volk opriep groot te zijn ‘waarin een klein land groot kan zijn’. De leraar in *Algemene en Vaderlandse geschiedenis v/d nieuwe tijd* Boogman vond dat Nederlands nationalisme zijn internationalisme was. Dit nationalisme had het paradoxale gevolg dat opkomen voor nationale belangen in kwade reuk kwam te staan. Deze natuurlijke plicht moest liefst in een moreel jasje gestoken worden – waar niemand buiten Nederland in gelooft. ¶ 25-10-2007: Of om onze eigen Carry van Bruggen te parafraseren: die trots is gegrondvest op de verheffing, de verhoging, de morele instandhouding van het Ik. Wie zelf volstrekt niemendal is, kan zich, in Nederland, dan altijd nog geestelijk nazaat van De Ruyter, Rembrandt en ...Thorbecke wanen, terwijl hij geen enkel aandeel heeft gehad in hun verdiensten.

PERSBERICHT

Van 27 tot 31 Aug. houdt de *Jongeren-Vredesactie* een internationale conferentie te Soesterberg. Als sprekers treden op mr. Joekes (*Het werk van Hugo Grotius*), Georges Duliamel (*Le pacifisme individuel*), Walter Ayles (*The English pacifism*), Decker (*Der deutsche Pazifismus*), Carry van Bruggen (*Vaderlandsliefde, mensenziefde en opvoeding*) e.a. Vele buitenlanders worden verwacht. Men hoopt te komen tot een verdere internationale uitbouw van de *Jongeren Vredesactie* die langzaam maar zeker onder de Nederlandse jeugdorganisaties veld wint. ❖

UIT DE COURANTEN

Zutphensche courant

07-12-1916

Bij *Hollandia-drukkerij* verscheen *Vaderlandsliefde, mensenziefde en opvoeding* van Carry van Bruggen. De schrijver meent dat patriotisme bestreden moet worden als een kwaad zoals lijfeigenschap. Patriotisme is een geestelijke aflegger, een der troebele, onuitgedachte, onzuivere ‘idealen’ van de massa, afgezakt, naar de achterhoede der mensheid. Nog een ander zinnetje uit deze brochure: *‘De gehechtheid van de Nederlander aan zijn taal is van geen hogere orde dan die van de Volendammer aan zijn wijde broek.’*

De Sumatra Post

05-10-1925

Uit 't moederland

Op de *Internationale Jongeren-vredesconferentie* sprak mev. Carry van Bruggen over haar brochure *Vaderlandsliefde, mensenziefde en opvoeding*. Sprekers stelling was: *Het is onwaar, dat men van patriotisme tot algemene mensenziefde kan komen. Deze leugen is in het begin van de oorlog (1914) door de pers als goede kant van een slechte zaak naar voren gebracht.* Spreker heeft toen gemeend te moeten protesteren. Zij begint met zich een pessimist te noemen, die bovenal gelooft in de menselijke zwakheid. De mensen kennen zichzelf te weinig; zij durven zoveel, omdat zij hun werkelijke doeleinden altijd idealiseren. Om haar stelling waar te maken herleidde spreker het nationalisme in factoren:

1. Liefde tot de bodem;
2. Liefde tot de taal;
3. Liefde tot de landgenoten.

De eerste vindt men z.g. het meest bij poëtiëci, niet bij militante patriotten. Het is bovendien een lege frase: *de liefde* beperkt zich altijd tot het dorp, het straatje. En waar men zegt: *alles te zullen offeren voor het vaderland*, daar deserteert men wanneer de fiscus te hoge belastingen vraagt.

De 2^e factor *de liefde voor de taal* heeft spreker getracht te ontmaskeren in haar boek *Hedendaagsche Fetischisme*. Er is slechts een realiteit, de geest, de taal is functie en an sich waardeloos.

Ook de 3^e factor, *de liefde tot de landgenoten* noemt spreker een suggestie. Bv. bij het huwelijk is standsverschil onoverkomelijk. Heel wat tragedies zijn hierop gebouwd, verschil in religie geeft moeilijkheden die overwonnen kunnen worden maar verschil in nationaliteit is nooit een kwestie. Nergens blijkt iets van voorkeur voor landgenoten, de koningen zelf gaan voor. Intussen is er wel realiteit in de vaderlandsliefde: opgeblazen eigen liefde. Wanneer men opkomt tegen de aanvallen van een volk of sekse waartoe men zelf behoort, doet men dit omdat men zich persoonlijk gekrenkt voelt.

Om het verschil te voelen tussen de gesuggereerde en de echte mensieliefde neemt spreker de twee beelden van een spons die in het water uitzet met behoud van eigen wezen. Natte suiker verliest wel vorm. Spreekster ziet dat ook in deze wereld ware mensieliefde nog uitloopt op het kruis. Als pessimist meent zij echter hier niet meer te kunnen doen dan de mensen van hun waan te genezen. Het geeft niet hen voor slecht uit te maken, zolang zij eerlijk menen goed te doen. – Men moest volgens haar inzien dat het artikel van de L.O.-wet, dat voorschrijft de kinderen op te voeden tot christelijke en maatschappelijke deugden een tegenstrijdigheid bevat. De christelijke deugd is onmaatschappelijk en maatschappelijke deugd onchristelijk.

Hierop volgde een zeer langdurige gedachtewisseling.

Met een kort woord sloot de leider ds. Noordhoff deze conferentie, waarin hij zijn overtuiging uitsprak dat op de grondslag van het dezer dagen besprokene het verdere werk zal worden opgetrokken waarop de internationale organisatie kan worden uitgebouwd.

ARNHEMSCHE COURANT 09-09-1916

UIT DE MAANDBLADEN

In *Groot Nederland* schreef Carry van Bruggen een uitvoerig artikel over **Vaderlandsliefde, mensieliefde en opvoeding**, welk artikel bedoelt er op te wijzen, dat vaderlandsliefde niets met mensieliefde te maken heeft; sterker nog, dat we nooit tot mensieliefde zullen komen, zolang we behept blijven met vaderlandsliefde, dat we dus in ons zelf, maar vooral in de komende geslachten alles wat patriottisme heet, moeten bestrijden als de enige mogelijkheid om tot wat zuivere menselijkheid en naastenliefde te komen. Patriottisme, voert dan niet naar mensieliefde toe, maar het voert er rechtstreeks van af, want *patriottisme is eigenliefde*. ¶

HET NIEUWS VAN DEN DAG 05-12-1916

NIEUWE UITGAVEN

Carry van Bruggen heeft bij de *Hollandia-drukkerij* een belangwekkend vlugschrift in ~~het licht gegeven over: **Vaderlandsliefde, Mensieliefde en Opvoeding**~~. Zij komt tot déze conclusie:

Opvoeders, die u geroepen voelt om de kinderen op te leiden tot christelijke deugden, roei het patriottisme en alles wat er mee samenhangt uit want het is in zijn wezen onchristelijk. Het kweekt geen echte liefde, wel echte haat, geen nederigheid, wel hoogmoed. Een hoogmoed van de ergste soort: nl. een die men als zodanig niet herkent en niet brandmerkt. ¶

HET VADERLAND 2-09-1925

VREDESACTIE DER JONGEREN

Dezer dagen werd te Soesterberg het congres gehouden voor de **Vredesactie der Jongeren**. – Carry van Bruggen sprak over haar brochure: **Vaderlandsliefde, mensieliefde en opvoeding**. Haar stelling:

~~Het is onwaar dat je via patriottisme tot algemene mensieliefde kan komen.~~ Deze leugen is in het begin van de oorlog door de pers als goede kant van een slechte zaak naar voren gebracht. Zij meende toen te moeten protesteren en begint met zich een pessimist te noemen die vooral gelooft in de menselijke zwakheid. Mensen kennen zichzelf te weinig en durven teveel omdat zij hun doeleinden idealiseren. Liefde tot de geboortegrond is een holle frase van z.g. *poëtische naturen*, niet van militante patriotten.

De liefde voor de taal heeft spreekster ontmaskerd in *Hedendaags fetijsjisme*. De liefde voor landgenoten noemt zij suggestief. De realiteit in de vaderlandsliefde is: *opgeblazen eigenliefde* omdat men zich persoonlijk gekrenkt voelt. Spreekster ziet dat ware mensenliefde uitloopt op het kruis. Zij meent niet meer te kunnen doen dan de mensen van hun waan proberen te genezen. ¶

Het zijn geen slechteriken, zolang zij eerlijk menen goed te doen. ¶

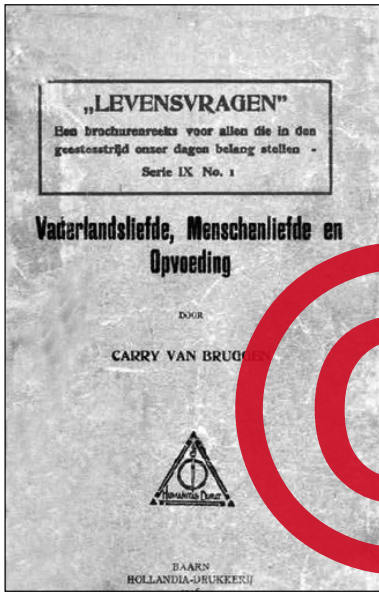

Vaderlandsliefde, Mensenliefde en Opvoeding

DE INHOUD VAN DIT GESCHRIFTJE WORDT GETYPEERD DOOR DE VOLGENDE ZIN:

Het hier volgende wil nu zijn een bescheiden poging om er op te wijzen, dat vaderlandsliefde niets met mensenliefde te maken heeft, sterker nog, dat we nooit tot mensenliefde zullen komen zolang we behept blijven met vaderlandsliefde, dat we dus in ons zelf en vooral in de komende geslachten alles wat patriottisme heet, moeten bestrijden als de enige mogelijkheid om tot wat zuivere menselijkheid en naastenliefde te komen.

De schrijfster heeft het over een bescheiden poging. – O.i. staat dit *bescheiden* er te veel. De poging is allesbehalve bescheiden en de schrijfster decreeteert en generaliseert er maar op los en bouwt op vergelijkingen – altijd een zwakke basis voor logische redenering – conclusies op die zeer betwistbaar zijn. – Waar dit boekje suggestief is geschreven, zal het, ook al om de levendige schrijffrant, op velen bekooring uitoefenen maar wie nuchter overdenkt wat hier als resultaat van zogenaamde nuchtere overwegingen geboden wordt, zal toch vaak een vraagteken moeten zetten. Wij kunnen er hier niet verder op ingaan, al lokken talloos vele zinnetjes ons ook tot ‘kanttekeningen’ uit. Op het wezen der vaderlandsliefde zou wel een andere en gunstiger kijk te geven zijn.

VANAF HAAR EERSTE JOURNALISTIEKE BIJDRAGEN komt de denkwijze naar voren die het latere oeuvre van Carry van Bruggen kenmerkt en doordeesemd. Dit wijsgerig-humanistische gedachtegoed wordt verder ontwikkeld en verdiept zich zonder dat het wezenlijk anders wordt. Ze is taal-filosofisch ingesteld en heeft een groot inlevingsvermogen voor de menselijke geest en het – soms buitenredelijke – denken. Door de nauwe relatie tussen taal en denken kwam Carry van Bruggen steeds met taal en taalproblemen in aanraking. Al in het *Weekblad voor Indië* (21-7-1912) schrijft ze:

Er is een nauwer verband tussen goed weten en goed zeggen dan menigeen vermoedt.¹

Waarop wijst nu als symptoom het zogeheten taalgevoel?
(...)

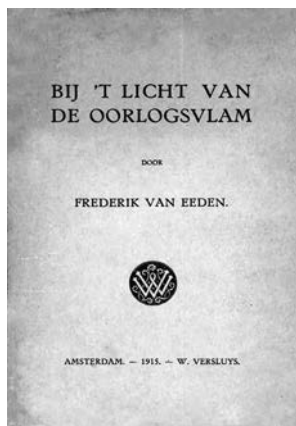
Het wijst op een van jongs af gespannen belangstelling naar de problemen van de menselijke geest en het menselijk hart.²

1 vgl. A de Blicke en C ten Klooster, *Carry van Bruggen over taal*, in *Voortgang*, 1982 jrg. 3.

2 uit: Carry van Bruggen, *Hedendaags fetisjisme*

Breng uw kinderen niet bij de tomben van 'zeehelden', niet in een kerk waarin vechtjassen begraven liggen. Eis dat uit de Nederlandse musea de krijgstrofeeën, de herinneringen aan hebzucht en geweld, scheepsrompen en vlaggenflarden verwijderd worden.

In 1916 publiceerde Carry van Bruggen een pamflet tegen het Nederlandse patriottisme: *Vaderlandsliefde, menselijkheid en opvoeding*.

In 1915 schreef Frederik van Eeden in *Bij 't licht van de oorlogsvlam* dat de grote Europese naties verblind waren door hun chauvinisme en zo de wereld in een oorlog gestort hadden. Het kleine Nederland zou een speciale gidsfunctie te vervullen hebben. Hollanders wisten op een pragmatische manier van hun vaderland te houden: zonder over te lopen van nationale trots, toch blij met de burgerlijk-bedaarde kern van hun Nederlanderschap. Van Eeden gaat echter voorbij aan het Nederlandse kolonialisme.

Van Bruggen trekt die pleister er in één keer af. De Nederlandse natie koloniseert, steelt, verdrukt, liegt en huichelt, omdat koloniseren, stelen, liegen, verdrukken en huichelen nu eenmaal bij persoonlijke en nationale welvaart behoren.

Van Bruggens pamflet verdient juist nu een nieuw lezerspubliek. De Nederlandse ontkenningmodus zit diep in het zelfbeeld gegraveerd als een volkje dat te nuchter en pragmatisch was om te kunnen vallen voor *delusions of grandeur*, voor kwalijke -ismen. Vanuit die logica is lang volgehouden dat imperialisme, chauvinisme, koloniaal racisme en antisemitisme misschien voorkwamen in Nederland, maar hier nooit echt wortel hebben geschoten: daarvoor was de tolerantie een te stevig tegengif. Deze afwerende houding verliest aan dominantie. In *Witte onschuld; Paradoxes of Colonialism and Race*, Durham NC 2016 – met motto van James Baldwin: *Not everything that is faced can be changed, but nothing can be changed until it is faced* – constateert Gloria Wekker dat vierhonderd jaar kolonialisme hebben geleid tot een cultureel archief van diep ingesleten houdingen en emoties rond ras en racisme.¹

1 VGL. Saskia Pieterse, *De Groene Amsterdammer* jaargang 146 nr. 51-52, 21 december 2022.

Vaderlandsliefde, Menschenliefde en
Opvoeding

LARRY VAN BRUGGEN

BAARN
HOLLANDIA-DRUKKERIJ
1916

2024

Carry van Bruggen

VADERLANDSLIEFDE, MENSENLIEFDE EN OPVOEDING

Wie wel onderscheidt, wel doceert.

SINDS HET UITBREKEN VAN DE OORLOG [1914] IS ER EEN ZEKERE SNEIGING OM ONS VAN DE KWADE ZAAK DE GOEDE KANTEN TE LATEN ZIEN.

Dit vergoelijken en troosten is vrij snel begonnen nadat de eerste ontsteltenis was geluwd. Het bestond vooral in het wijzen op de talloze voor het vaderland gebrachte 'offers', de opofferingen van de thuisblijvers en het sneuvelen van hen die te velde trokken. Dit heette vaderlandsliefde en die vaderlandsliefde wenste men te zien als een zijtak van mensenliefde. Ja, geleerden berekenden dat men er ten slotte geleidelijk in zou slagen de nog meer miljoenen bewoners der aarde altezamen lief te hebben.

Niemand kan het afkeuren wanneer een ander wijst op de goede kant van iets kwaads. Zeker als dit leidt tot troost en gewetensstilling. Beter ongetroost en met een kwaad geweten te leven dan zich te troosten en te laven met ongerijmdheden en leugens. – Wat nu volgt is een bescheiden poging om er op te wijzen, dat vaderlandsliefde niets met mensenliefde te maken heeft, sterker nog, dat we nooit tot mensenliefde zullen komen, zolang we behept blijven met vaderlandsliefde, dat we dus in ons zelf, maar vooral in de komende generaties alles wat patriottisme heet moeten bestrijden als de enige mogelijkheid om tot wat zuivere menselijkheid en naastenliefde te komen. Patriottisme voert niet naar mensenliefde toe, het voert er rechtstreeks van weg, want patriottisme is eigenliefde.

HET IS DWAAS OM TEGEN DE EIGENLIEFDE TE PREKEN. Zij is nuttig en vruchtdragend, zij houdt het leven in stand – terwijl naastenliefde het leven in zekere zin ontbindt. Iedereen heeft, denkend, in den beginne geschrokken en verdrietig leren begrijpen hoe al onze goede ambities eigenlijk doodsverlangens zijn en al onze slechte aspiraties levensijver. Wijsheid vervreemdt van de altijd eenzijdige daad – leven is handelen, daarom ver-

vreemdt wijsheid van het leven—de rechtvaardigheid vervreemdt van de daad die als eenzijdigheid ook onrechtvaardigheid is. Dus vervreemdt de rechtvaardigheid van het leven—wijsheid en rechtvaardigheid behoren tot de wezenskern van mensenliefde—en die gevende liefde zelf staat veel van onze zelfbehoudsinstincten—dat is onze levensmogelijkheid—in de weg. Aan het einde van de weg van absolute wijsheid, rechtvaardigheid en liefde ontmoeten wij onverbiddeijk en onvermijdelijk de DOOD, de ontbinding van het IK, van het persoonlijk leven, dat zich in zelfzucht, dat is in eenzijdigheid en onrechtvaardigheid staande houdt.

Is het zo niet uitgedrukt in Goethe's *Prometheus*, waar Prometheus tot Pandora zegt: (*Wenn*) *du, in immer eigenstem Gefühl, umfassest eine Welt; dann stirbt der Mensch.*

Ook hier is de Liefde geveld als het ontbindende, als de dood van het Ik. Hebben we dit eenmaal begrepen dan bedroeft het ons ook niet langer, maar leren we de dood kennen als een deel van het Leven—leven en dood zijn dan samen het Leven, zoals dag en nacht tezamen het Etmaal.

Voortreffelijk bruikbaar zijn de vele eigenschappen, die wij aan onze zelfzucht danken. Winstbejag en zuinigheid van een boer zijn in doelmatigheid net zo fraai om te aanschouwen als de vernuftige inrichting van plant en dier met hún behoeften. Verdienmodel en gierigheid binden hem aan de ondankbare aarde als het gegeven geestelijk gereedschap waarmee hij in zijn harde taak volhardt en slaagt met zijn schop en spa als stoffelijk gereedschap. Zelfzucht schiep het recht, dat met de eigen rechten onvermijdelijk andermans rechten regelt en beschut—egoïsme, liefde tot de eens verworven eigendom, schiep zin voor orde en regelmaat in wezens die tot een hoger ordegevoel niet reiken konden. Is het toeval dat in het Engels en Frans *proper* zowel *eigen* als *ordelijke* betekent? Angst door anderen beledigd, betrappt en benadeeld te worden, kweekt de omzichtigheid en discipline die, zo al niet de ware beschaving, dan toch een zekere dressuur te voorschijn bracht. Toen 'onze voorouders' om winstbejag naar verre landen trokken, leerden ze heldenmoed, gehardheid en vastberadenheid: ik-zucht scherpt het menselijk vernuft en zweept de ondernemingsgeest aan.

Vele deugden komen voort uit egoïsme. Ze heten terecht: *maatschappelijke deugden*. Maar ze hebben juist niets te maken met de *christelijke deugden* die uit mensenliefde voortkomen. Waar we in de letterkunde de min

of meer bewuste navolging van de Christus ontmoeten – Bjørnsons *dominee Sang*, Multatuli's *Woutertje Pieterse* – in 't algemeen het verbeelde streven naar *goed zijn* – daar ontmoeten we ook steeds gebrek aan praktisch inzicht, aan die heldhaftigheid, ordelijkheid en wereldwijsheid die in de *sens of property* hun oorsprong vinden en die dan ook de Christusfiguur ten enen male vreemd zijn.¹ Het is geen toeval dat juist Woutertje met bevroren aardappelen thuis komt. Alle literaire en levende *Woutertjes* komen met bevroren aardappelen thuis en brengen van het praktische leven niets terecht. – Sang's zelfverloochening, consequent toegepast, eindigt onherroepelijk in zelfontbinding.

We hoeven kinderen niet te belasten met de volle zwaarte van bittere waarheden waarvoor volwassenen niet blind mogen zijn. Nog minder mag je aanleren om mooie namen te geven aan wat geen mooie naam verdient.

De eerste vereiste is dat wij de volle waarheid over onszelf kennen. *Qui bene distinguit, bene docet*. Eerst moeten we zelf verlost van de zalvende zelfmisleiding, de zoetelijke verhevenheid die *idealisme* heet. Ons verlossen van de gruwelijke begripsverwarring waarin we leven, waarin iedere eerdere generatie en iedere volgende uit slecht begrepen liefde zich opnieuw verliest. Deze begripsverwarring en oppervlakkige zelfmisleiding vindt pedagogisch een curieuze uiting in het bekende artikel van de *Wet op het L.O.* die de opvoeder voorschrijft om de kinderen op te leiden in *Christelijke en Maatschappelijke deugden*. Dit is absurd. *Elke christelijke deugd is onmaatschappelijk; elke maatschappelijke deugd is onchristelijk*. Beide hebben hun *rechten & redenen*.

Samen en met elkaar in voortdurende strijd zijn ze de levensinhoud, de inhoud aller problemen. Maar ze zijn, als twee tegengestelde krachten, elkaars natuurlijke 'vijanden'. En in hun eeuwige gevecht gaat het niet om de overwinning maar juist om de strijd. Als we dan oprecht willen om door de opvoeding het onzelfzuchtige, het *christelijke* zorgvuldig aan te leren als een kostbaar tegenwicht van onze natuurlijke ik-zucht, laten we dan het *oordeel des onderscheids*, waartoe onze tijd schijnt te kunnen komen, gebruiken om het patriottisme uit te roeien. Want het is, met alles dat ermee samenhangt, uiteraard *onchristelijk*.

1 Bjørnstjerne Bjørnson, *Digte og Sange*, 1870

WAT VERSTAAN WE ONDER ONS 'VADERLAND' IN VREDESTIJD?

Is het dat *dierbaar plekje grond, waar eens ons wiegje stond* - of wel de taal van heel het volk?

Het *plekje gronds* is voor de Beemsterboer Purmerend en niet Drenthe; voor de heidebewoner Hoogeveen, geen Purmerend. Het betekent: ouderlijk huis, herinneringen, gehechtheid aan bekende plekken. Velen, zeer velen verlaten dat *dierbare plekje* al te gemakkelijk voor meer gerief, beter vervoer of lagere kosten, of prefereren driekwart van het jaar elk mogelijk *plekje* in het buitenland boven het eigen *dierbare plekje*. Zouden de fanatici en dromers, onverschillig voor gemak en comfort, blijven hangen aan hun plekjes, de ware moderne patriotten zijn? Hoe dan ook, om ons *dierbaar plekje gronds* hoeven we niet te vechten, niemand zal ons daaruit ooit verdrijven.

Is het dan de taal? – Houden we van onze taal?

We weten dat onze *upper class* liever slecht Engels dan goed Hollands spreken, dat onze *middenklasse* geen goed Hollands van slecht Hollands kan onderscheiden en vooral in de *handelstaal* bij voorkeur de akeligste barbarismen gebruikt en dat de *lagere standen* hier buiten beschouwing kunnen blijven.

Die dan de taal liefhebben, zijn een handvol letterkundigen.

Ja, Nederlandse schrijvers beminnen hun taal en horen toe te geven dat geen enkele taal eeuwig is, en dat dit niets uitmaakt omdat het alleen gaat om de eeuwig blijvende gedachte.

Geen normaal mens beeldt zich in dat de eigen taal de beste is voor het weergeven van menselijke gevoelens, gedachten, gemoedsaandoeningen, van alles wat intrinsiek des menselijke levens toebehoort. Elke taal is evenzeer geschikt of kan daartoe geleidelijk worden verruimd en opgevoerd naarmate degenen die haar spreken en schrijven, zich verfijnen en onderscheiden. Wij hebben de taal lief als een mooi en bruikbaar instrument.

Wij ergeren ons wanneer iemand de taal misbruikt zoals een schilder zich ergert als iemand met goed linnen, zuivere verf en mooie penselen een beetje ongeïnspireerd zit te knoeien. Laten we ondertussen niet vergeten dat het om de geest en niet om het werktuig, om het doel en niet om het middel gaat. Het houdt geen pas als een schilder bepaalde verf, doek of penselen *liefheeft*. Net zo min als hij zijn kinderen leert die verf, dat doek

en die penselen lief te hebben boven andere verven, doeken en penselen, ja, en voor het behoud daarvan *hun bloed te storten*. Zo horen schrijvers, tegenover hun landstaal, zich niet tot zo'n soort vervoering te laten verleiden.

Het is moeilijk een nieuwe taal aan te leren en haast ondoenlijk om helemaal te doorvoelen zoals de taal die we al kennen en verweven is met alle roerselen van ons gemoed en met die door gewenning ontstane innige gehechtheid. Maar in de gedachte dat er ooit geen Nederlands meer zal worden gesproken, ligt niets bedroevends en niets ontstellends. Er zijn ook allang geen trekschuiten en trapgevels meer. Het is niet dwaas dat we aan onze taal gehecht zijn, maar het is wel dwaas dat we die genegenheid opblazen tot een soort van *heilige zaak*, tot een wezenlijk beginsel, dat we ons gaan inbeelden dat een bepaalde taal voor onze ontwikkeling van meer belang zou zijn dan een bepaalde huizenbouw, klederdracht of spelling. Er is aan het begrip *taal* niets wezenlijk verhevens of heiligs. De gehechtheid van de Nederlander aan zijn taal is van geen hogere orde dan die van de Volendammer aan zijn wijde broek.

Zie je de taal gebruikt als de inzet van een politieke strijd [1916] – zoals in België, Polen en hier en daar in Duitsland – dan is het probleem al vertroebeld. De eigen taal wordt dan het symbool, de ideële samenvatting van soms geheel andere bedoelingen en geheel andere belangen. Men kan de wezenlijke liefde van de mens tot zijn eigen taal onmogelijk afmeten naar de kunstmatig opgezweepte taalhyserie in taalstrijdige streken met taal als twistappel.

Het is misdadig en gelogen als we kinderen wijsmaken dat de liefde tot onze *eigen taal* ooit de heiliging kan zijn van naastenhaat en mensenmoord, dat het voortbestaan van enige afzonderlijke taal bij onze levende geestelijke belangen hoort.

Het is ietwat hachelijk deze dingen te zeggen, het wordt allicht voor *cynisch* gehouden of laadt de verdenking op van stieriele abstracties en de schijn van koele, boven vooroordelen verheven wijsheid. Mijn bedoeling is eenvoudig en concreet te waarschuwen tegen kritiekloze overschatting van de *moedertaal* als *heilig* of waardevol geestelijk bezit. Ónze gevoelens doen er niet zo zeer toe, wel wat we kinderen daarover inprenten.

Jongeren zijn extreem ontvankelijk. Suggesties en instampingen blijken buitengewoon duurzaam, onze verantwoordelijkheid is groot, we kunnen niet voorzichtig genoeg zijn. De tijd van aardige frasen en charmante ideeltjes is nu wel voorbij. Met alle kwaad en verwarring die zij met zich meeslepen voor ogen, kunnen we moeilijk anders dan met nuchtere, koele ernst in het kindergemoed uitroeien wat wij nutteloos en verderfelijk achten.

Beduidt patriottisme misschien dat we onze landgenoten hoger achten dan we anderen achten?

Een Hollandse jonkheer is niet zo'n brave patriot, hij ziet zijn dochter liever met een Spaanse graaf dan met een Hollandse schoolmeester trouwen. Dit geldt natuurlijk ook voor een Engelse Lord, Duitse baron en Franse markies.¹ Overigens besleedt elk rechtgeerd en 'beschaafde' vaderlander naarstig zijn eerste spaarcenten om zijn *volkskarakter* (en dat van zijn kindertjes) te verliezen of met succes te kunnen verloochenen in Anglomanie of karakterloos kosmopolitisme.

Waar schuilt dan onze *vaderlandsliefde*, waarvoor moeten we desgevraagd snoeven, haten, schelden en vechten? Waarover hebben we het eigenlijk?

Zeker, we hebben onze gewoontes waar we aan zijn gehecht. Net als de Chinese boer, de Russische dorpsbewoner en de Russen en Chinezen binnen onze eigen grenzen in de Achterhoek en op de Drentse hei. – Net als de bewoners van *onze koloniën*, van *Tropisch Nederland*. Daarom willen die geen waterleiding en elektrisch licht en houden zich bij pomp en kaars van hun vaders, weigeren opgedrongen geloof en slaan zendelingen dood. Dat komt op vechten aan en ze *sneuvelen* zoals Brabantse bekkensnijders en Hutter botboeren sneuvelen.² Maar men prijst die Russische boeren en Chinese dorpsbewoners in en buiten de grenzen niet, noemt ze dwazen en misdadigers en als ze toevallig in *onze koloniën* wonen, dan heten ze keurig en piechtig *opstandelingen*.

1 VGL. HEDENDAAGS FETISJISME: «(...) dezelfde Hollandse aristocraat, die zich de haren uit het hoofd zou rukken, als hij zijn dochter met een Hollandse kunstschilder zag trouwen, het hardste schreeuwt, dat *Hollandse kunst in Holland blijven moet*. *Hollands glorie is zijn glorie...*»

2 BEKKENSNIJDEN Tot midden 18e eeuw was dit een spelletje om ruzies te beslechten met een steekwapen dat sneeën en krassen toebrecht tot de ander opgaf. BOTBOER een zeedorpsbewoner die bot naar de steden bracht om te verkopen.

IN EEN VAN ZIJN SATIRISCHE FANTASTISCHE VERHALEN, *L'INGÉNU* vertelt Voltaire ons over een uit een ver vreemd land, een der *wonderlanden* uit de literatuur van die dagen, aan de Franse kust aangespoelde jongeling, geheel onwetend, maar begaafd met een natuurlijk bevattingsvermogen en een edele inborst, die door een brave Bretonse familie – een *abbé* en diens zuster – wordt opgenomen, gedoopt en opgevoed tot een christenmens.

Die jonge man gaat nu gaandeweg allerlei vragen stellen die uiteraard slaan op het schreeuwend verschil tussen *leer* en *leven* – want het verlangen naar eenheid van *Leer & Leven*, naar eenheid in 't algemeen, is het heimwee waarmee elke *ongekunstelde* ter wereld komt en dat hij verliest als hij *praktisch* wordt, tegelijk met zijn *naïviteit* – en hij brengt met al die vragen zijn brave 'gastouders' behoorlijk in verlegenheid. Verder probeert hij natuurlijk voor zich zelf leer met leven in overeenstemming te brengen en komt daardoor in allerlei perikelen en uiteindelijk in 't gevang terecht.

Voltaire was niet de enige die zo de mensenmaatschappij toetst aan het zuivere voelen en simpele denken van het kind of de *Argeloze*. Alleen de vreemdeling in het Jeruzalem van onze samenleving wordt er ten volle de opgeblazen leugenachtigheid van gewaar, zoals iemand die uit de frisse buitenlucht in een bedompt vertrek treedt pas goed bemerkt hoe het er stinkt, beter dan zij die daar al jaren hokken.

Maar bovendien is het alleen de uit de maan gevallen *Onnozelheid* die de vragen *durft* stellen, die de overeenstemming van leer en leven raken, de vragen over goed en kwaad, recht en onrecht, leugen en waarheid, die de goedhartigheid soms bezwaren maar waar het praktische intellect van zakenlieden, politici en journalisten slechts om glimlacht.

Het *praktische intellect* immers kent slechts *standpunten*, *zienswijzen*, *beginselen* en *zaken*. Het maakt scherp onderscheid tussen *verstand* en *intuïtie*, en verwijst dit laatste liefst naar geloof, kinderkamer en vrouwenvertrek, waar het zondags meespeelt of, als de *zaken* aan kant zijn, ter aanmoediging en voor een verzetje.

Het maakt ook scherpe scheiding tussen *privéleven* en *politieke overtuigingen*, tussen *zaken* en *ethiek*, waar het overigens om de dood niet licht over denkt.

Wie is er opgewassen tegen het goede humeur en de superieure gebaren van het *Praktische Intellect*?

Wie anders dan een gedreven *Ingénu* durft in een maatschappij van *principes, kwesties, gezichts- en standpunten* van zwaarwichtige redeneringen, subtiële argumenten en dikke boeken vol stroperige woorden van professorale wetenschap en magistrale wijsheid over *leugen & waarheid, goed & kwaad, deugzaam & scabreus*, over eenheid van *leer & leven* spreken?

Maar kijk, onze boot zit in 't niet, en geen sterveling die er nu nog een andere *visie*, een ander *principe* of *mening* op na schijnt te houden dan dat de oorlog zo *akelig* is, de *hebzucht* inderdaad groot en dat er aan weerskanten afkeurenswaardig *gelogen* wordt. O vreugd, de wereld is weer *ingénu* geworden, in verbazingwekkende mate. Het is misschien zelfs wel wat heel erg *inene*. Men spreekt over de oorlog als over iets waar men nooit van gehoord had en dat nu *inens* uit de lucht komt vallen. Men gruwt van het *à la guerre comme à la guerre* alsof het *les Affaires sont les Affaires* van het *Praktische Intellect*, van de Zakenmannen in volle vreedstijd iets anders betekent. Ja, de oorlog is gruwelijk en bloedig. Maar waarvoor anders worden jongemannen van goeden huize, de *adelborsten* en *cadetten* in hun mooie pakjes dan eigenlijk opgeleid? Voor slachter of voor hansworst? Als de oorlog een slachting is, zijn zij de slachters. Te zeggen dat we geen oorlog willen! Wij, die onze kinderen opvoeden in de verering van zeehelden en vechtjassen, wij die het beroep van de beroepsslachters onder de meest eervolle rekenen. Omdat ze hun plicht doen? Ook de beul doet zijn plicht, toch gruwt het menselijk instinct en huivert...

Er zijn dingen die we werkelijk niet meer willen, bijvoorbeeld de pijnbank en inquisitie. Maar we tonen onze kinderen dan ook niet de uitvindingen van vernuftige kwellers, we leren ze niet de namen van bekwame beulen. Geen katholiek zou het wagen zijn kinderen bij het graf te brengen van een inquisiteur, die wel zo veel *ketters* deed verbranden – over martelen en branden zwijgt men in pijnlijke schaamte. We voelen het, zij horen tot onze oude dwalingen, we willen ze liefst vergeten. Maar de oorlog willen we wel, het blijkt uit alles, uit de vechtjassen-verering, uit de geschiedenisboekjes, uit de spontane toon van dagbladcorrespondenten, al wordt er op de voorpagina nog zo aandoenlijk gejammerd over de gruwzaamheid van de gruwzame oorlog.

O, we zijn meer dan *ingénu*, we zijn kinds geworden. Het doet denken aan de plotselinge bekering van een zwakhoofdige spotter, die bij de dood van eigen vrouw of kind is gaan vinden *'dat je toch maar niet weten kunt, of er misschien niet toch iets is'*—alsof hij daartoe niet bij gelegenheid van dagelijkse andere sterfgevallen had kunnen komen. Kinderlijk verbaasd, dat de wereld toch zo slecht is!

Hoe eenvoudig is alles ineens geworden. In Duitsland vraagt men zich af, waarom de mannen niet na de oorlog meer dan één vrouw zouden hebben—de moslims doen dat toch ook en zijn veelal brave mensen—in Engeland vraagt men zich af: wat hebben we toch eigenlijk tegen onechte kindertjes? Dit alles en veel meer dat als *krankzinnig, overspannen, losbandig, misdadig, anarchistisch* zou zijn uitgekraamd zo een *'ingénu'* het in zijn onschuld was komen vragen, alles kan nu, alles gebeurt nu—het is een lust om te zien.

Wat een kinderlijke verontwaardiging ook dagelijks, vermengd met engelachtige gelatenheid, om de 'leugenberichten'. Wij liegen nooit en logen nooit voor de oorlog. Hoe keert de z.g. *openhartige en rondborstige oprechtheid* zich overal plotseling tegen de diplomatentaal als de leugenachtige en misleidende, de kwakzalverstaal bij uitstek. Ach, denkt u echt dat die luid-misprezen taal het voorrecht en het monopolie van vakdiplomaten is? Denkt u soms dat diplomaten die niet liegen willen en niet huichelen kunnen bruikbaar zijn? Ze draaien en spreken met twee monden op ons verlangen en op ons verzoek. Ze zijn overal waar slechte bedoelingen fraaie namen krijgen en kleine gedachtes met grote woorden worden opgedist. Overal wil zeggen: in het parlement, de pers, de kerk en in de rechtszaal, op school en in de huiskamer—van het deftigste tijdschriftartikel tot het voddigste dagbladgeschimp, het is allemaal 'diplomaten-taal'. Het zijn onze eigen wensen, op eigen verzoek en met onze medeplichtigheid.

Laten we dit in onze 'rondborstige oprechtheid' vooral niet vergeten.

Dan heeft verder ook 'de politiek' het gedaan. Zijn wij weer als kinderen geworden uit de tijd toen nog alleen de heer des huizes de krant las? Zien wij nu 'de politiek' als een verdacht en duister bedrijf waar wij in onze onschuld buiten staan?

Arme 'politiek', die niets dan ons aller vuile was doet en ons aller rommel reddert!

En zo schuift de een het plezierig op de ander en spelen we een aangenaam slofje-onder met de *schuldvraag* aan deze oorlog— als de brand in een altijd smeulend huis. Want al onze *vooruitgang*, *beschaving* en *ontwikkeling*, al ons *intellect*, al onze *geleerdheid* en *wijsheid*, al onze standpunten, principes, overwegingen, al ons kakelen en debatteren heeft ons nog niet tot de simpele erkenning gebracht dat we allemaal schuld hebben aan wat er gebeurt. De een als steler, de ander als heler, de een met handelen, de ander met profiteren, de een door daden, de ander door toekijken, de een door spreken, de ander door gedogen. En te denken dat er lieden waren die enige eigenwaarde onvermijdelijk achtten en aan het begin van de oorlog er al op rekenden als op de enige ware winst'...

ONS KRAAMPJE IS FAILLIET. In een gezond faillissement stelt men een eerlijk onderzoek in naar de tekorten. Als we ons voor 't moment failliet rekenen en zó bedrogen als nu niet nog eens willen uitkomen, laten we dan een eerlijk onderzoek instellen naar onze tekorten. Lapmiddelen blijken niet te helpen, er moet van meet af aan worden begonnen.

En een van de eerste plichten is het uitroeien van alle patriottisme in de komende generatie. Ook al zouden we, juist al zouden we het zelf niet te boven wezen. Want hierin mag ons slechts het inzicht leiden. Zouden onze zwakheden de basis vormen van onze pedagogische werkzaamheid? Zouden we niet een rot huis slopen voor de gezondheid van onze kinderen, ook al zijn we toevallig zelf eraan gehecht? Maar laten we allereerst van de algemene *ingénu*-stemming gebruik maken om een paar onnozele vragen te stellen.

Bijvoorbeeld deze: waar ligt iemands vaderland? — Waar ligt het vaderland van de Elzasser, de Transvaler, de Sleeswijker wiens vader Deen was, van de getrapte Russische Jood, en van de Ier? — Wie deze vragen stelt, verwacht geen, als voltaire's *Ingénu*, antwoord. Het antwoord wordt niet gegeven; niemand bekommert zich erom. Hij weet dat mensen hun vaderland wordt ontnomen, dat lieden met groot vertoon verafschuwen als hij *de godsdienst zijns vaders* ontrouw wordt, dat hij wordt opgehangen als hij het *vaderland zijns vaders*, ook wanneer het is ingepikt, trouw wenst te blijven. Wie deze vragen stelt kent de botte smakeloosheid tegenover andermans *vaderlandsliefde*, zoals de minachtende Hollandse flauwekul die eigen *onafhan-*

kelijkheid vierden in het gestolen en onderdrukte land dat we met griezelige onbeschaamdheid *Tropisch Nederland* noemen.

Het is waar, dat ook 'geloof' in onze dagen van *technische vooruitgang*, van vliegmachines, warenhuizen en *ondernemingsgeest* meer een woord dan een werkelijkheid is, maar toch, vielen er op kerkelijk gebied zoveel *onnozele* vragen te stellen, waren daar zoveel troebele kwesties, men zou een synode bijeenroepen om het op te helderen. Veel respect voor elkaars geloof heeft men niet, maar men solt toch niet zó met een andermans kerk als met een andermans *vaderland*.

Maar de ene waarheid is dat deze nationale kwesties, waarvoor men zich bij andere gelegenheden tot razernij exalteert, zorgvuldig doodgezwegen moeten worden omdat zij het daglicht niet verdragen; ze zijn als een vuile poel, wie er te veel in roert, haalt het troebele bezinsel van *leugen, misleiding, tirannie, hebzucht* en *ijdele zelfverheffing* naar boven. – En een andere waarheid is, dat men geen respect voor de *vaderlandslievende gevoelens* van anderen heeft omdat men er niet in geloof. Omdat patriotisme een *pratte*, een *leus*, hoogstens een *emotie*, maar niet langer een levende werkelijkheid is. Men eert in anderen alleen die gevoelens welke men, zij het potentieel, in zichzelf terug voelt. Ten opzichte van anderen handelt men dienovereenkomstig, maar zichzelf blijft men misleiden.

Waarom dan de vragen gesteld die niet beantwoord zullen worden? Om aan te tonen in welke sferen deze *idealen* thuishoren. Wie winden zich erover op? Kringen waarin niet wordt nagedacht, waar zelfkritiek niet gedijt, waar men alles naar zich toe rekent en naar zich toe haalt met een argeloze aanmatiging.

Wanneer dit allemaal *waarheden als oude koeien* zijn, waarom worden ze dan niet uitgesproken? Is de zucht om te overdonderen met gloednieuwe spitsvondigheden dan zo machtig en de vrees om te worden geridiculiseerd zo groot?

Of is dit alles niet waar en bestaat er zo iets als een *hoog gevoel van saamhorigheid* tussen burgers van hetzelfde land, wat dan *het beste bestanddeel van de vaderlandsliefde* mag worden genoemd? Laat ons zien wat dat beste bestanddeel is.

WANNEER EEN JOOD, AL VOELT HIJ NIETS VOOR JODEN, al doet hij zijn best zich met Christenen te assimileren, op Joden hoort schimpen wordt hij boos en geïrriteerd, want er wordt *op hem geschimpt*. Wel waant hij zichzelf een uitzondering, maar hij weet dat de tegenpartij hem niet als zodanig aanmerkt, dus vereenzelvigt hij zich noodgedwongen met de anderen.

Leest een vrouw hoe Strindberg of een ander zich geringschattend uit over vrouwen, dan voelt ze irritatie. Want men laat zich over *haar* geringschattend uit. Wat de overigen betreft, geeft ze de man wellicht groot gelijk! En zij zou niet boos zijn, als hij voor *haar*-alleen een uitzondering had gemaakt.

Als een Duitser minachting tegen zijn landgenoten hoort, wordt hij woevend want er wordt ook op *hem* gescholden. Misschien zegt hij ze zelf bij gelegenheid veel erger. Het patriottisme van een Duitser zwelt aan met zijn gekrenkte ijdelheid en omdat de Duitser zich terecht of ten onrechte alom miskend en bespot acht, neemt in hem het 'patriottisme' soms de omvang en het karakter aan van razernij. De gloeiend-giftige, pathologisch-opgeblazen toon van sommige uitlatingen is de niet te miskennen toon van gekrenkte eigenliefde. Het spreekt vanzelf dat kunstenaars en geleerden ook niet—*juist niet*, omdat ze, even ijdel als anderen, zich de besten achten en dus het diepst gegriefd—daaraan ontkomen.

Maar goeit nu de Jood de antisemit de deur uit, dan zal hij zichzelf waarschijnlijk een idealist vinden en menen dat hij voor zijn *volk* opkomt. Hij komt op voor *zichzelf*.

En schrijft de vrouw een artikel, waarin ze Strindberg aanvalt, en de vrouw verdedigt, dan zal ze menen dat ze haar seksegenoten in de hoogte steekt. Maar ze heeft het over *zichzelf*.

En gaat de Duitser de belediger van zijn land te lijf, dan gelooft hij dat hij opkomt voor de *eer van zijn vaderland*, maar hij komt op voor zijn eigen eer.

Door de schimpscheuten van anderen is hij vereenzelvigd met zijn landgenoten, kan zich niet meer van hen scheiden en vereenzelvigd zelf ook noodgedwongen de eer van zijn land met zijn eigen eer.

HET *BESTE BESTANDDEEL IN DE VADERLANDSLIEFDE IS EIGENLIEFDE*, het is gegrondvest op de verheffing, de verhoging, de morele instandhouding van het *Ik*. Dit blijkt al in volle vrede uit de houding van de ‘burger van een groot land’. Wie persoonlijk volstrekt niemendal is, is dan toch altijd nog ‘Amerikaans burger’, - ‘inwoner van het grote Duitse rijk’, of ‘Engels onderdaan’.

Hoe groter, machtiger, welvarender, glorieuzer dan het land is, hoe meer betekent het daarvan een ‘burger’ te wezen voor het aanzien van het individu; de smaad van het land is de smaad van het Ik. Vaderlandsliefde is eigenliefde. Veel van wat men ‘familiegevoel’ noemt is op dezelfde wijze eigenliefde.

Wat is liefde? Liefde is a.h.w. een *uitbreiding van de persoonlijkheid*, een gestadige uitzetting van het ‘Ik’, totdat dit Ik de mensheid, de dierenwereld, de plantenwereld, de zogenaamd levenloze wereld omvat in een levend, natuurlijk, diep (pantheïstisch) besef van broederschap. Iemand die zonder redenering zo voelt tegenover de dieren kan ze ook onmogelijk doden of eten.

Het medelijden is een zodanige uitbreiding van het Ik, dat het leed, anderen toegebracht, een onoverwogen, onmiddellijke weerslag teweeg brengt, als was dat leed het Ik-zelve toegebracht. Nu is er op dat gebied ruimschoots plaats voor misleiding en zelfmisleiding.

Immers, valt onder die ‘uitbreiding van het Ik’ dan ook het familiegevoel en het Vaderlandsgevoel? Daarin nu ligt het gevaar voor verwarring.

Het Ik kan zich op twee manieren uitbreiden, namelijk door iets anders in zichzelf op te nemen – dan wel door zichzelf over iets anders te veredelen. Een spons breidt zich uit, naarmate hij meer water opneemt en blijft daarbij als spons, als ‘Ik’ volkomen in stand – een stuk suiker ‘breidt zich uit’ in een kom water, met dien verstande, dat het zijn zoetheid mededeelt aan het water en daarbij zelf oplost. De eerste ‘uitbreiding’ is winst, is aanzet voor het Ik, de tweede is verlies, is ontbinding van het Ik. – De eerste ‘uitbreiding’ van het Ik is die welke in het familiegevoel en het patriottisch gevoel plaats vindt. Het ‘Ik’ is daar de zwellende, opnemende spons en blijft als ‘Ik’ wel degelijk behouden.

Het kan nu niet meer alleen gekwetst worden in het eigen eergevoel maar ook nog in de lands-ijdelheid of de clan-ijdelheid, het heeft nu niet meer

alleen te waken voor eigen belang maar ook voor familie- en landsbelang. IJdelheid en zelfzucht zwellen aan en zetten het 'Ik' tot barstens toe uit. Van die aard is de familieliefde van een ouderwets man als Walter Scott, die zijn verlopen broer aan brood hielp, opdat er geen bedelaar, die zijn naam droeg, 's Heren wegen zou bezwerven, maar die hem desavoueerde en geen rouw droeg toen hij stierf, zodat de voorname vrienden niet zouden vragen wie er gestorven was.

Van die aard is het patriottisme, dat steunt op 'vaderlandse kunst' (*mijn land dat zo'n grote geest voortbracht*) maar de vaderlandse kunstenaar laat verhongeren. De uitbreiding van het 'Ik' in het familie- en vaderlandsgevoel is de uitzetting, tot barstens toe, van de spons in het water.

De andere, de waarlijke uitbreiding van het Ik, vindt haar symbool in de *avondmaalsplechtigheid*. Hier heeft, onder de symbolen van *vlees & bloed*, het wezen van DE CHRISTUS zich inderdaad uitgebreid over allen die aanzitten in zijn naam, zoals de suiker in het water. Alles is daar van zijn zoetheid doortrokken – maar hijzelf heeft zich daarvoor en daardoor ontbonden, heeft zich verdeeld, is ondergegaan en heeft, ondergaande, zijn Ik uitgebreid tot over werelden en eeuwen. Dat alleen is de ware uitbreiding, die waarin het 'Ik' (tot op zekere hoogte) teloor gaat, altijd verliest, zowel aan zijn belang als aan zijn ijdelheid. De man, die zijn armen neef met geld helpt - en dus schijnbaar verliest - wint inderdaad, en wel aan zijn ijdelheid, die immers niet gedogen zou, dat zijn neef bekend stond als een schooier en dat hij daar op werd aangekeken.

Vaderlandsliefde (en dat element in het 'familiegevoel' dat niet berust op persoonlijke sympathie) is eigenliefde. Het consequente einde van de eigenliefde is de dood op het slagveld of in het duel.

Mensenliefde is dus alleen op verlies en nooit op winst voor het 'Ik' gericht – opgevat als zuivere liefde, is de strijd, elke strijd om winst haar een onmogelijkheid; opgevat als Rechtvaardigheid en Wijsheid bepaalt ze haar houding jegens anderen aan twee beginselen: *wie zonder zonde is, werpe de eerste steen* – en *vergeef het hun, want ze weten niet wat ze doen*. Mensenliefde beduidt een voortdurend uit de weg gaan, een voortdurend zich terugtrekken door die *nederigheid*, dat besef van eigen onwaarde, dat naast de liefde het *redelijk* element in het 'christelijk beginsel' is. Immers ook de wijsheid voert tot dat besef van eigen onwaarde, tot die redelijkheid jegens ande-

ren, welke zich vrijwel als liefde gedraagt en evenmin als de liefde kan strijden of zich laten gelden. Mensenliefde ontbindt, ze ontbindt het Ik en is daarbij een duurzame bedreiging voor de maatschappij, voor zover die een organisatie van onze persoonlijke belangen en persoonlijke rechten, een organisatie van 'personen', van ik heden is. Daarom is haar logisch einde het *kruis* dat is geen toeval, het is een *symbool*. Smaad, schande en verguizing horen er bij, al in de Platonische conceptie van de *volmaakte mens*. *Die* heeft immers altijd alles wat zelfbehoudsinstincten draagt tegen zich – zo goed als eer, roem tot aan het sneuvelen toe. – *Patriottisme* is een erkend, een algemeen toegejuicht en aangemoedigd *ideaal*. Hierin ligt al de aanwijzing dat het geen echt ideaal is. Het ware ideaal is en was sinds lang een oppositie-ideaal. De historie leert dit. Maar daarmee hoeven we ons niet tevreden te stellen. Het kan als noodwendigheid aangetoond worden en we willen dit beproeven.

Wie sneuvelt is dood en wie gekruisigd wordt is ook dood. Naar dat Rome leiden alle wegen. Maar die uiterlijke overeenkomst heeft niet meer innerlijke overeenkomst dan die tussen de 'uitbreiding' van de spons en van het stuk suiker.

Als vaderlandsliefde behoorde tot een gevoel van hogere orde, zou men het dan niet, in vredestijd, het sterkst moeten aantreffen in het beste, het idealistische deel der volkeren?

En is dit zo? Zijn en waren de zich *nationalistische* noemende partijen de partijen van het *levende idealisme* - aangenomen nu dat een partij (tot op zekere hoogte) idealistisch kan zijn? Wij weten beter. Wij weten allemaal – en het wordt zelfs nu nog in Duitsland voortdurend openlijk uitgesproken – *dat overal nationalisme de vlag is, waaronder iedereen zijn particuliere zilvervloot naar huis laat varen*.

In Frankrijk heeft men van de Dreyfus-zaak een *nationale* zaak gemaakt en iedereen kent sindsdien de omvang van het geknoei van nationalisten, het volkomen noodzakelijke geknoei. Op revisie in die knoeizaak aan te dringen d.w.z. *Dreyfusards* te wezen, betekende *anti-nationaal* te zijn, en wie meeknoeide of zweeg was *nationaal*. Aan welke kant stond in die tijd de denkende en beseffende minderheid, om nog te zwijgen van het buitenland dat op andermans kosten zo braaf pro-Dreyfus of wel anti-nationaal kon zijn?

Het merendeel van de goeden stond aan de zijde van het Recht, *dat niet speciaal in deze aangelegenheid, maar uiteraard anti-nationaal is*. Want een natie, die koloniseert, steelt, verdrukt, liegt en huichelt, omdat koloniseren, stelen, liegen, verdrukken en huichelen nu eenmaal bij persoonlijke en nationale welvaart behoren, leeft als zodanig in en van onrecht. Zegt men ‘belang’ – bijvoorbeeld ‘nationaal belang’ – dan zal dat vroeg of laat altijd ‘onrecht’ moeten betekenen. Daarin ligt de tweespalt waaraan niet is te ontkomen. Wie zich *voor eenen voor al door Recht en Redelijkheid* heeft verklaard, kan zich niet meer bij voorbaat verbinden aan enig vastgesteld belang, d.w.z. kan zich nooit meer *nationaal* voelen of noemen. Wie durft te bekennen, dat hij voor onrecht en onredelijkheid is?

Jarenlang, eeuwenlang is dit onderscheid niet gemaakt op deze wijze en niet in deze mate. Hoelang heeft het geduurd voor de mens het vermogen won in een zaak (geen onverschillige zaak, een waarin de felste hartstochten en dierbaarste belangen betrokken waren) een ander standpunt dan het zijne toe te laten? Nog steeds zijn er maar weinigen die deze eenzijdigheid te boven zijn. In vroeger eeuwen dan was men innig-één met zijn gemeenschap, met zijn vaderland en had men nog geen immanente, onwrikbare, altijd geldende opvatting van *Recht* leren stellen tegenover de collectieve opvatting die vrijwel samenviel met het collectief belang. Tegenover eigen *landsbelang* bestond er voor anderen nauwelijks een recht van bestaan! En dat ‘landsbelang’ was ieders moreel kompas, ieders enige plicht, de dierbaarste zaak van zijn geweten. Van die aard is de ethiek van het *Oude Testament*, en de geest van onze geschiedenisboekjes.

Lezen we nu bv. met onze kinderen in *Rechters* 4, hoe Jaël, de vrouw van Heber, de vluchtende en doodvermoede Sisera in haar tent lokt, laaft met drinken, te slapen legt, toedekt en daarna aan de grond van haar tent nagelt met een pin door zijn slaap gedreven zodat hij sterft, dan valt dit moeilijk om dit tegenover kinderen goed te praten. Dit voorbeeld is één enkel voorbeeld uit tientallen. Soms hoort men door ‘moderne’ mensen – ook Multatuli beging in felle woede die onredelijkheid – zeggen: de Oudtestamentische moraal is *obscene*, (als bewijs geldt dan ook Rebecca’s bedrog aan Isaäc’s sterfbed) – maar de moraal van het *Oude Testament* is volstrekt niet ongepast, ze is gewoon *nationaal*. Nationaal belang vereist altijd leugen, bedrog en lage list, alles wat de mens onteert.

Wie, beledigd in *modern rechtsgevoel*, zeggen wil: *De Oudtestamentische moraal is immoreel*, bedoelt: *Nationalisme is immoreel* en moet die consequentie dan ook maar trekken – wie, in onze tijd, *de lof der vaderlandsliefde* tegenover zijn kinderen wil zingen, moet dan op de koop toe nemen om de geschiedenis van Jaël en Sisera te behandelen en erbij vertellen dat dit zich nog dagelijks herhaalt en herhalen moet als het noodzakelijk uitvloeisel van *patriottisme*.

Je komt er niet door te zeggen dat dit de *kwade kanten* van vaderlandsliefde zijn en dat er daarnaast ook goede bestaan. Zoek maar uit waar die ‘goede kanten’ zitten en het vergaat u als toen ge een kind waart en de ‘rokken’ afstroopte van een ui, om te weten waar die rokken ophouden en de eigenlijke ui zou beginnen. Toen de rokken op waren was de ui ook weg. Ontneem het patriottisme zijn kwade kanten en bedenkelijke consequenties en er blijft niets van over dan... *de liefde voor het ouderlijk huis*, die niets met ‘nationale belangen’ heeft te maken.

Nee, de Joden in het O.T. en de *voorouders* van de geschiedenisboekjes, zij waren niet *ongepast*, zij waren juist ten hoogste *gepast*, want zij handelden oprecht en overeenkomstig hun geweten. Zij handelden in harmonie met zichzelf. Er was EENHEID in hun gevoelens en gedrag. Was dat niet *ethisch*? We kunnen ze niet beoordelen aan de hand van onszelf, maar aan henzelf. Patriottisme was *toen* een *levend ideaal*. Als wij nu zo handelen, dan zijn wij *moreel laakbaar*. We handelen onoprecht, we zijn niet in harmonie met onszelf en moeten schipperen om ‘de eindjes aan elkaar te kunnen rijgen’. Want wij groeien uit onze idealen zoals kinderen uit hun kleertjes. Wij hebben idealisme nodig. We kunnen echter niet steeds dezelfde idealen gebruiken. Idealen sterven als ze hun tijd hebben uitgediend; het worden stinkende lijken of dorre mummies. Een levend ideaal inspireert tot kunstwerken en grote daden –daarmee bedoelen we dan niet het ‘sneuvelen’ – is het ideaal dood, dan verwordt het tot een *leus*, een *machtspreuk*, een woord, waarmee de eigenwaan haar *hebzucht* haar *belangen*, de *eerzucht* haar streven dekt. Ergo... waarmee waaghalzerij, vechtlust, ruwheid, bloeddorst en hysterie de schijn van standing probeert op te houden. – Zoals arme kinderen rondlopen in de afleggetjes van rijkere kinderen, zo gaan de geestelijke en morele afleggers van mentaal en moreel rijkere over op de mentaal en moreel armeren en worden daar afgedragen tot ze in vod-

den en flarden hangen en geen draad meer heel is. Ze zakken van de menselijke voorhoede af naar de achterhoede. – Oprechte religie is meedeinen in eigentijdse *levende religieuze gevoelens*. Oprecht idealisme is opgaan in eigentijdse *levende idealen*, daarvoor strijden en lijden en *gekruisigd worden* – voor zover we in onze menselijke laf-, zwak- en ontoereikendheid dat kunnen met de bijbehorende miskenning en smaad...

Wanneer grootvader en kleinzoon volkomen dezelfde *politieke overtuigingen* hebben, dan is er een kans dat grootvader onbaatzuchtig, eerlijk en energiek was en de kleinzoon een egoïst en een sukkel. Er is een groot verschil tussen de christenen van de 1e eeuw en de christenen van de 20e. Een liberaal uit 1848 is niet hetzelfde als die van 1916. Bij een levend ideaal is er een *buitenredelijk* streven om te leven volgens hun gedachtegoed – de eerste Saint-Simonisten beproefden dat immers ook! Is het ideaal *passé*, dan komen de spitsvondige argumenten en tekstinterpretaties om aan te tonen dat *particulier leven* niets met aanpassende *politieke overtuigingen* te maken heeft en dat er altijd precies bedoeld is wat in de kraam van spreker te pas komt. Op die argumenten en tekstuitleg is uiteraard niets aan te merken – denk maar aan Swift's *Tale of the Tub* – ze zijn wel een aanwijzing voor de gemoedstoestand van hun gebruikers. *Oprecht idealisme* en *doelgerichte scherpzinnigheden* bevinden zich zelden in elkaars buurt.

Elk seizoen brengt zijn eigen vruchten voort, en elke tijd zijn eigen idealen en gedachten. Er is altijd maar één mening of gedachterichting tegelijk die *levende waarde* heeft en waaraan dan ook alle oprecht denkende individuen deel hebben. Het is de gewoonte en een gewoonte, waarmee je onenigheid bespaart en op een koopje *beleefd* kan zijn. Het is een onjuiste gewoonte om te zeggen, dat 'de meningen' verschillen, de *meningen* verschillen niet. In een bepaald tijdperk denken en voelen alle neuse denkers en waachtig voelenden in eenzelfde richting, ze denken 'zo' of denken helemaal niet. Wat ze dan voor 'gedachten' of 'meningen' wordt geponeerd zijn rusteloze suggesties of van buiten komende gevoelens. Meestal zijn hun zg. *meningen* formules om hun belangen te consolideren en te krijgen wat *zij* willen, geloven en wenselijk achten.

Velen zullen zo'n stelling vreemd, ongegrond en wellicht aanmatigend vin-

1 C. H. de Rouvroy, graaf van Saint-Simon (1760-1825) was de zonderlinge, avontuurlijke en originele exponent van het utopistisch socialisme en de meritocratie.

den. We brengen haar in het domein van de kunst. Kan niet elke kunstenaar een beeldhouwwerk of een schilderij *thuisbrengen* naar zijn vaste kenmerken? Spreken we niet van een vroeg- of laat-17e-eeuws werk, van een 18e-eeuws schilderij, een 14e-eeuws architectonisch fragment? Zit daar niet al de stelligheid in dat er—los van persoonlijk verschil—in een bepaald tijdperk hoofdzakelijk op één wijze gewerkt wordt, dus dat alle kunstenaars zich in grote lijnen op eendere wijze tegenover zichzelf en de natuur gesteld voelen? Ligt daarin ook niet besloten dat dit niet zozeer een persoonlijke wil of keuze is maar een *kennelijke evidentie*, die ons vasthoudt, stuurt en waarbuiten niets denkbaar is?

En zou dit in het domein van gevoelens, denkbeelden en idealen anders zijn? Mag je niet spreken van een 18^e-eeuwse gedachte en wel van een 18^e-eeuws schilderij? Denk je dat er hier wel sprake kan zijn van persoonlijke wil of verkiezing in plaats van een *absolute onvermijdelijkheid*? Dit wordt vaak beweerd en geeft dan soms tegelijkertijd in zijn onbewuste uitingen blijk van het tegendeel.

In het Frankrijk van de 17^e eeuw was iedereen die deel had in de levende eeuwig voortschrijdende GEDACHTE, monarchaal en christelijk—het waren de *levende idealen* van die tijd.—In de 18^e stond iedereen die toen *geestelijk volwassen* was, met alle moed, geestkracht en talent, in het andere kamp, aan de zijde van de *encyclopedisten*, sceptisch en republikeins. Alleen vleiers en broddelaars of zij wier belangen ten nauwste waren betrokken bij het behoud van kerk en koningschap bekenden zich toen *Christelijk & Monarchaal*. In de *Romantiek* sloeg het weer andersom en toen het *positivisme* opkwam wederom, en zo *ad infinitum*. Er is in elke tijd maar één *ideaal* en de bewering van de *tegenstrijdige, maar gelijkwaardige meningen* is een holle beleefdheidsfrase voor debat of polemieken en gaat hoogstens op in beperkte, afzonderlijke gebieden.

Wordt het geen tijd om te breken met dit soort verderfelijke beleefdheids-frasen? Hoffelijkheid en gematigdheid zijn aardige zaken, vaak ook aardige dekmantels voor de lafheid die zich veiliger gevoelt bij het sparen van gevoeligheidjes dan bij het zeggen van onplezierige waarheden. Wij hebben volstrekt niet de morele verplichting elkaar te plezieren, we hebben eerder de morele plicht elkaar soms te ontplezieren: een ondankbare en weinig winstgevende taak! We hoeven niet fanatiek de ‘waarheid’ te spreken over jurkjes

en zomersproeten zoals Engelse Zondagsschool-juffrouwen in de boekjes van Louisa Alcott. Als het om *beginselen* gaat hoeven we geen beleefdheidsfrasen te accepteren. Een van de diepst gewortelde is het praatje van *de meningen die verschillen kunnen* ten gerieve van lieden met halfgare *beginselen* of een schimmelig *geloof*. Lang geleden kwam het moment waarop in Europa de mens als individu volwassen ging worden, dat is tot bewustheid, dat is tot het besef van zijn verschil met de collectiviteit geraakte en dat besef onmiddellijk aanwendde om die collectiviteit, de gemeenschap waarin hij geboren was en leefde te bekritisieren en te richten – dat was de moderne *Renaissance*, die zich voltrok tussen de revoluties van 1789 en 1848. – We weten dat het vooral Rousseau was die deze gigantische emancipatie opzette en de grondslagen vastlegde van ons moderne voelen en denken. Daarnaast waren het Kant en Goethe die de mens wezen op zijn eigen persoonlijke *rede* en persoonlijk *rechtseubel* tegenover het *collectieve recht*, dat *onrecht* betekent en waaruit elke maatschappij is opgebouwd. Rousseau's kreet, terug naar de natuur kwam voort uit het wanhopig besef dat in een *ordelijke samenleving* op de oude grondslagen, met het zuivere individuele recht geknoeid wordt en de zuivere goedheid verloren gaat, dat rechtsgevoel en menselijkheid daarin noodzakelijkerwijs voor een deel ten onder gaat. Dit inzicht bracht, als een plotselinge schrik, de Revolutie van 1789 voort die de afdoende en glorieuze bevrijding van het *Ik* wilde zijn. Het was de grote barenswee waarin de moderne persoonlijkheid zich losscheurde uit zijn oude collectieve verband waarin hij, onpersoonlijk, de plaats had bekleed van ongeboren kind in het moederlichaam, zich daaraan voedend, daaraan verbonden. Tot na 1848 duurden de ravenveën, telkens onderbroken door reacties en rustpauzes, en toen bestond de mens in waarheid als *persoonlijkheid*. Zou hij nu kunnen terugkeren, de moeilijkheden en bezwaren van zijn nieuwe staat afwerpen en worden tot hij was, onpersoonlijk in de collectiviteit? Het kind keert nooit weer terug in het moederlijf. We kunnen onze groei niet tegenhouden, we kunnen slechts, dit beproevend, de hand aan onszelf slaan en onszelf verminken. Met het stellen van een *categorische imperatief* heeft Kant de mens voorgoed naar het *eigen geweten* verwezen als leidend richtsnoer, los van eigenbelang, collectief belang en 'nationaal' belang. – Sindsdien is elk waar ideaal een oppositie-ideaal, een *Prometheus-ideaal*. De kunstwerken uit die dagen

stralen dit uit: Shelley's *Prometheus*¹, dat vol 'moderne' bedoelingen zit, de 'nobeie opstandelingen' van Karl Moor² tot *Hernani*³. Het leert ons dat het ware moderne ideaal het enige ideaal is dat zich te weer durft te stellen tegen de maatschappij. Na de *Decembristenopstand*, in 1825 tegen de tsaristische autocratie, werd de Russische idealist een *misdadiger* in de collectiviteit. Niet voor niets hebben de grote emancipatiebewegingen laten zien dat *dé maatschappij* de neerslag is van de projectie van wat in onze eigen neiging op zelfbehoud en zelfverrijking (materieel of moreel) bedacht is. We kunnen niet meer handelen alsof we dit allemaal niet weten. *Paciotisme* is een geestelijke aflegger, een van de troebele, ondoordachte en onzuivere *massa-idealén* en afgezakt naar de defensieve achterhoede als de *verdediger* van de mensheid. – Evenmin als de dichter nu de Griekse beeldspraak gebruikt, *Jupiter*, *Apollo*, de *Zangberg* en de *Muzen* – maar Vondel deed het en was groot! Evenmin kan de serieuze mens dezer dagen patriot wezen. De 17e-eeuwers wáren het en konden, ja daardoor groot zijn. – Merkwaardig wel dat iedereen dit tot op zekere hoogte voelt, al beseft en erkent men het niet. – DE GEDACHTE groeit en de ontwikkeling voltrekt zich binnen in ons en buiten onze *wil* en voor velen buiten hun medeweten. Engelse natuurpoëten van begin 19^e-eeuw zoals Coleridge waren trouwe aanhangers van de Anglicaanse kerk, verwierpen het 'pantheïsme' van Spinoza, maar hun natuuraanschouwing, de bron van hun kunst, d.w.z.: het waarachtige en diepe en spontane in hen was pantheïstisch, was Spinozistisch. Andere goede poëzie was in die tijd ondenkbaar. We kennen de *Simplicissimus*-satire over brave Duitsers die scheldend op die gemene Heine eindigden met het zingen van zijn *Lorelei*. Ze hielden zich vast aan een vooroordeel, dat zij reeds lang te boven waren.⁴

1 Spreek! 'Uw sterk woord mag nimmer ondergaan'.

2 De actualiteit van Friedrich Schillers *Die Räuber* uit 1782, dit vormt een doorslaggevend aspect, bestaat vooral in de kritiek op de modernisering en rationalisering van het leven die de hervormingen van het verlichte Absolutisme met zich meegebracht hadden. — (Michael Hofmann, 2007)

3 Dit toneelstuk van Victor Hugo uit 1830 bracht beroering teweeg: de classicisten versus de romantici, de republikeinen versus royalisten en de liberalen versus conformisten.

4 [...] Sie saßen beisamm' und tranken, Der Mond ging am Himmel bleich, Da ward von dem vielen Biere/ Das Herz den Philistern weich. Leis fingen sie an zu singen/Und seufzten so still dabei. Sie sangen mit süßer Stimme Das Lied von der Lorelei.

Als we de ware denkbeelden en gevoelens van mensen willen kennen, kunnen we niet afgaan op wat ze ons daarover vertellen. Zelfinzicht is het kostbaar goed van weinigen, maar we moeten luisteren welke liedjes ze zingen in hun vrije tijd. Daarin geven ze zich argeloos over, treden buiten hun traditie, suggesties, belang en hun ijdelheid. En in die 'liedjes' klinken dan soms heel andere tonen dan in hun betogen! Wie hoorde nooit in 'n onbewaakt ogenblik puur-socialistische denkbeelden uit de mond van katholieken, of iemand, die door zijn opvoeding en ingeprente ideeën in 'vrije wil' zegt te geloven en langs zijn neus weg over 'evolutie' spreken? Zij zijn dan als 't ware zonder het zelfte weten aan zichzelf en het hun ingeprente ontgroeid. Zo klinkt overal in onze moderne maatschappij door de traditionele gezangen het liedje van het moderne individualisme en brengt de zonderlingste dissonanten voort. — Zonder beelddruaak: veel van het tegenstrijdige en verwarde in ons hedendaagse leven vindt zijn oorsprong in het onbewust verzet van het individuele redelijkheidsgedoele en rechtsgedoele tegen onze eigen maatschappelijke instellingen waarvan we desgevraagd onmiddellijk plechtig verklaren dat ze ons 'heilich' zijn, in plaats van eenvoudig toe te geven dat we ze nodig hebben en in stand houden voor de bescherming van onze belangen, van onze eigendom, en dat ze dus alleen nuttig zijn.

Een treffend bewijs van die tegenstrijdigheid was de benoeming van de koningin tot *doctor honoris-causa*. Het erfelijk koningschap verheft, of verlaagt zo men wil, de boven anderen gestelde mens tot 'symbool' — er kan en hoeft toch van iemand die door geboorte een ambt bekleedt geen persoonlijke kwaliteiten of persoonlijke waarde verlangd te worden, en in die kleurloosheid is de *soeverein* het zuivere beeld van de kleurloze collectiviteit waarin telkens een ander *beginzel* de boventoon voert als een andere groep zich overheersend laat gelden. Het onbewust individualistische gedoele mengt zich, in deze op zichzelf volkomen zuivere opvatting, met de onbewuste wens een uitnemende, aldians waardevolle, in elk geval een levende persoonlijkheid boven zich te zien en verleent aan het 'symbool' een eretitel waardoor het als symbool vertroebeld, ja verlaagd wordt, maar als mens onevenredig en zonder noemenswaardige verdienste verhoogd wordt. Diezelfde tweespalt in de rechtsplying, in het strafrecht, dat als bescherming van de eigendom een maatschappelijk, dat is praktisch, nuttig, *onbe-*

tamelijk karakter draagt en waar het onbewust individueel verlangen naar een recht op *deugdzame* grondslag, naar een beoordeling van motieven (wat consequent toegepast kan leiden tot *Wie zonder zonde is...* of het *Vader, vergeef het hun...*) zich voorlopig met het lapmiddel van de *verzachtende omstandigheden* tevreden stelt. Dan ziet elk vonnis eruit als het kinderlijke rekensommetje dat koeien van paarden aftrekt. Het is een begriploos schipperen tussen het nuttige *maatschappelijke recht* dat alleen naar de *daad* vraagt en dat niemand meer aandurft, en het persoonlijke, *morele rechtvaardigheidswillen*, dat men echter evenmin in zijn consequenties aanvaardt wil of kan.

Nee, men begrijpt de geest van de collectiviteit niet meer – allerduidelijkst blijkt dit uit de zonderlinge interpretaties die moderne predikanten zich soms veroorloven tegenover oudtestamentische verhalen. We lezen in 2 *Samuel* 6 hoe David onder veelvuldig snarenspeel de arke Gods begeleidde van Baäle-Jehuda af uit het huis van Abinadab en toen bij Nachons dorsvloer de ossen daar op af gingen en Uzza zijn hand uitstreekte om dat te verhoeden en de ark aanraakte... *toen ontstak de toorn des HEREN tegen Uzza en strafte hem ter plekke voor zijn onachtzaamheid, zodat hij op slag dood was.* – Hoe onbegrijpelijk en barbaars lijkt zo'n vonnis dat de goede bedoelingen van de dader volkomen over het hoofd ziet, dat een dominee het oorbhaar achtte (geloofde hij het zelf?) tegenover zijn leerlingen het vermoeden uit te spreken dat Mozes de elektriciteit moest hebben gekend en dat in de ark... batterijen waren aangebracht. – Toch is het vonnis aan Uzza voltrokken een zuiver vonnis naar collectieve aard, volkomen in de geest van het o.T. – waar immers het individu niet meetelt, waar hij in zijn gezin wordt getroffen, gedood om zijns vaders zonde, waar kinderen als straf door beren verslonden worden waar, samengevat, alleen de *daad* wordt aangezien en nooit het *motief*, waar het *individu* geen eigen rechten, eigen geweten en eigen oordeel heeft en zonder voorbehoud of uitzondering onverbiddelijk wordt gemeten met de gemene maat. – Zó weinig begrijpt men die geest, m.a.w. zozeer heeft het moderne rechtsgevoel die verdrongen dat men zich gedwongen voelt God in 't oog van kinderen door de meest verwrongen *verklaringen* a.h.w. te rehabiliteren. Geheel met de oude geest breken doet men toch ook niet. – Vergelijk daarmee de prachtige oprechtheid waarmee deze dingen verteld en eeuwenlang aanvaard zijn! – Ook hier weer dezelfde

tweespalt tussen de *traditionele principes* en het *moderne gevoel* dat daar stil-
letjes bovenuit is gegroeid. Het allersterkste is die tweespalt voelbaar in het
hedendaagse patriotisme en ze blijkt al bijzonder karakteristiek in de zelf-
ophemeling van de Duitsers.

Collectief belang en collectieve zelfingenomenheid creëerde een toestand
waarin de moderne mens opnieuw tot het onmondige, onvolgroeide wezen
gemaakt wordt als in het o.t. dat van nature kritiekloos in en met de
gemeenschap denkt en voelt als een klein kind in zijn vader, het wezen van
vóór onze emancipatie, onze definitieve Renaissance. Hij moet nu weer
zwijgen en spreken op andere grondslag dan eigen geweten, liegen, spio-
neren en verraden in het *landbelang*, de eigen persoonlijkheid prijs geven
aan de collectiviteit. Feitelijk kan dat niet meer. *We* zijn nu genooddaakt
op de een of andere wijze onze individualiteit in te gelijk te breien met het
kritiekloos verdampen in de collectiviteit. Hoe? Door die collectiviteit d.i.
vaderland op te hemelen. Het land, waarvoor de Duitse intellectueel als 't
moet spreekt en zwijgt liegt en huichelt, waarvan hij bij voorbaat elke daad
excuseert en goedpraat, is dan a.h.w. niet langer *zijn land* zonder meer,
maar het beste land, het land van zijn *persoonlijke* keuze!

De nuance is duidelijk voelbaar. Het zou de moeite lonen na te gaan of
er ooit ergens en in enige oorlog zoveel uitgesproken zelfverheffing waar
te nemen viel als in het Duitse interbellum. – Duitsland noemt zich de
enige drager van het zuivere christelijke beginsel, de Duitse erotiek is van
een zeer bijzondere en verheven aard. Als bewijs wordt Heine, *de jood-
met-de-brede-rug*, voor de gelegenheid weer eens geresaveerd. Betekent
dit alleen dat de Duitse intellectueel van huis uit zoveel zelfgenoegzamer
is dan anderen? Waarschijnlijk niet, maar hem alleen verwijt men in die
mate slaafse en blinde onderwerping aan de militaire, c.q. militaristische
en agrarische complexen van zijn land. Zijn beledigde individualiteit redt
zich, excuseert zich voor anderen (en misteidt zich zelf) door luid en schet-
terend te verklaren dat hij dit alles met vol bewustzijn doet en goedpraat.
Niet omdat Duitsland toevallig zijn geboorte zijn land is, nee, omdat het
door zijn eigen inzicht het beste land wordt geacht.

In welke bochten de 'intellectueel' zich ook wringt, patriotisme is en blijft
een tot op de draad gesleten *geestelijke aflegger* van voorbije tijden.

De collectieve geest is en blijft – tegenover de fijnzinniger vermogens als

het gevoel van de relativiteit dat ons te beurt valt en waaraan we ons niet straffeloos onttrekken, – barbaars, even barbaars als de bloedige dierenoffers waarvan het o.t. als het ware druipt vergeleken met het *moderne pantheïstische gevoel tegenover de dieren*. Nogmaals: zij die leefden en opgingen in de collectiviteit, was niets mis. Zedeloos is wat eigen geweten verkracht. Wie nog geen persoonlijk geweten heeft, kan het niet verkrachten. Er wordt wel eens gedaan alsof *het Vaderland* alleen maar *materiële offers* en *geestkracht* vraagt, dat klopt tot op zekere hoogte, maar wis en zeker vraagt het ons geweten, dat we niet offeren mogen. – Met zulke idealen stelt alleen de handeldrijvende en zakendoende geestelijke achterhoede zich tevreden die, onderhands, als 't ze uitkomt op oude wijze kruut en lood aan de vijand verkoopt – en de door hen in stand gehouden pers. In vreedstijd is dat een publiek geheim. Dan wordt er om patriottisme geglimlacht of er wordt over gezwegen door iedereen die de lagere school en de politiek is ontgroeid.

VERANDERT DIT ALLES NU PLOTSSELING ALS ER OORLOG KOMT? Kan iets doods weer nieuw leven krijgen door een schok, hoe heftig ook, zoals *Sneeuwwitje* in 't sprookje? Dan moeten we nu over *opofferen* en *sneuelen* spreken. – Aan het Amsterdamse Damrak staat een gebouw, waarop je de oud-Hollandse spreuk kan lezen: *De cost gaet voor de baet uyt* wat in ronde woorden betekent dat je een schelvisje moet uitgooien om een kabeljauw te vangen. – Sluit je nu de kortdurende mildheidsbevestigingen voor wegmarcherende troepen uit als primitieve en oppervlakkige hysterie, dan liggen de opofferingen in de lijn van de geciteerde spreuk. – Ook hier wemelt het van begripsverwarringen. *Georganiseerd egoïsme* wordt gezien als *altruïsme*. Toch lijken ze niet meer op elkaar dan de *verdickning* van het *Ik*, waarbij het wint, op die waarbij het verliest, dat is: uiterlijk wel, maar innerlijk niet. Er is een profijtbeginsel dat bv. een goede opvoeding en voeding van volkskinderen voorstaat zodat ze niet later als boeven en armlastigen voor rekening van de belastingbetaler komen. Zo'n utiliteitsinzicht kan de grondslag zijn van een uitnemend ingerichte maatschappij. Maar evenmin als kippen gouden korreltjes leggen, zo zal er in zo'n uit utiliteitsbesef ingerichte wereld geen korreltje altruïsme te vinden zijn. Zal straks het leed van anderen nuttig blijken, dan zal hun dat leed worden aangedaan,

zal enige zorg van anderen overbodig worden, dan zal die zorg achterwege blijven. – De koeien van een boer die voor de slager fokt, zien er prachtig uit, de kat moet maar zien hoe ze haar kostje bij elkaar scharrelt. Een maatschappij die vanuit nuttigheidsdenken voor haar leden zorgt, is precies zo liefderijk als een boer die goed op zijn fokvee past. – Altruïsme is volstrekt niet doordacht of praktisch, het is de liefde, waarvan Paulus in 1 *Korinthe* 13 zegt: *Alles verdraagt ze, alles gelooft ze, alles hoopt ze, in alles volhardt ze.* Dat wil zeggen, dat zij bij uitstek *‘onverstandig’* is. Zij is juist de *verheven buitenredelijkheid*, de *diepste, innigste aandrang van het hart*. Niet bloeiend bij politieke speeche, optochten en hoofdartikelen, maar in stilte en vergetelheid, zij is ons enige *gelukzaligheid*, onze enige redding.

Wanneer mensen zich met elkaar verbinden tegen de hebzucht en de heerszucht van anderen om tot ruimere macht en grotere welvaart te komen, dan is dat hun goed recht. Maar het is an sich georganiseerd egoïsme, geen idealisme en toch noemt men het zo!

Heeft de (socialistische) politiek die dwaling en daarmee een grenzeloze hoogmoed, inbeelding en zelfvoldaanheid roekeloos in de harten van de volgers aangekweekt? En het daarnaast de dagelijkse zelfreflectie en -correctie als *onpraktisch* heeft miskend, bijna bespot – alsof het vermogen tot *desnoods* onzinnige overgave niet viel aan te leren? Onze maag leert ons wel *wat nuchterheid is!* – Zo is de illusie gecreëerd dat je ook zonder persoonlijke groei en zelfverdieping tot *algemene verbetering* komt alsof je ooit zoet brood kunt bakken van bitter meel.¹ Heeft die partijpolitiek hierdoor een deel van de *ijdele euforie* en de *zelfmisleiding* die we aanschouwen op zijn geweten? Dan komt ze daardoor in de eerste plaats zelf bedrogen uit. En zo komt iedereen bedrogen uit die in onze *beleefdheid* en *ordentelijkheid*, onze *gladde maniertjes* en *beschaafde omgangsvormen*, zelfs in onze maatschappelijke instellingen de symptomen van groeiend altruïsme of ook maar van hogere beschaving heeft gezien. Wij zijn niet beschaafd, we zijn gedresseerd. De dressuur laat ons, zoals alles wat van buiten af is aangebracht, prompt in de steek als die omstandigheden onvoorspelbaar veranderen.

1 -Zelfanalyse vind ik niet zo nodig. Wat dat betreft leef ik misschien een beetje voor het vaderland weg. Ik heb een weerzin tegen mensen die zo verschrikkelijk met zichzelf bezig zijn. Je moet ervoor oppassen dat je jezelf niet interessant gaat vinden, dat is levensgevaarlijk. (Toelichting bij de uitdrukking voor het vaderland weg: zomaar, zonder bepaald doel.)

In het begin van de oorlog schreven de dagbladen als stomverbaasde kinderen: *Wat is er vreselijker dan oorlog?* Je zou kunnen antwoorden dat de wijze waarop gij zich erover verbaast nog vreselijker is want dat bewijst dat gij *horende doof* zijt en *ziende blind*. Als je om je heen kijkt is er immers geen enkele reden tot zoveel ophef en zoveel verbazing over de oorlog. Het is altijd oorlog. We herhalen: het simpele en openlijk uitgesproken *zaken zijn zaken* is de bitterste, de bloedigst-denkbare strijdleus. Met het minachten van ‘zakenmensen’ zoals zovelen die ondertussen mee-eten van hun geld en dus schatplichtig zijn aan hun verdiensten, kom je ook niet verder. Dat is te zeggen: het is en blijft ieders zaak of hij voor een hoger doel die medeplichtigheid wil dragen – maar dát hij die draagt, kan hij nooit en te nimmer ontkennen. Wij allemaal dragen, zonder uitzondering, verantwoordelijkheid in een maatschappij waar die soort *distinctie* en *beschaving* het hoogste goed is, wat neerkomt op veel geld en veel vrije tijd – d.w.z. op luiheid ofwel klinische drukte en overdaad, op parasiteren – waar een sport pas echt *nobel* is als ze een groot stuk grond aan cultuur of natuur onttrekt; waar alles, tot in de futielste kleinigheden, wordt aanbeden wat met geld te maken heeft, waar het mogelijk is dat mensen zich ongelukkig voelen omdat anderen ze ongelukkig maken met hun afkeuring!

Een samenleving waarin de woorden *slecht* en *gemeen* zodanig uit hun oorspronkelijke zin van *eenvoud* zijn ontaard, waarin *onnozel* - ooit *onschuldig* - zo’n ongunstige klank kreeg, hoeft niet verwilderd en verbijsterd naar de oorzaken en de schuld van de oorlog te zoeken. We zoeken het paard waar we op zitten.

Het *Koninkrijk Gods* is in ons – waar moeten we *des duivels koninkrijk* zoeken?

Er is altijd een kans dat we een schouwspel zien van een volk dat liever verarmt en verbloedt dan dat het strijdt, waar dus de *cost* de *baet* overtreft en waar dan uiteindelijk helemaal geen *baet* meer is. – Zo zijn er ook boeren die zich ruïneren met processen om een akker of een boomgaard. Koppigheid en hoogmoed zijn sterker dan de hebzucht. Toch noemen we dit schouwspel verheven noch prijzenswaardig. – Als er sprake is van enige werkelijke opofferingsgezindheid, waarom hebben dan de overheden van stad en land hun handen vol om hun burgers te beletten te stelen, te roven, te knoeien, nuttige regels te ontduiken, levensmiddelen door te draaien,

om de *markt* – ook al zo'n machtwoord – niet te drukken, en zich gewetenloos vet kan mesten uit andermans armoef? – Is het heffen van oorlogswinst zo moeilijk omdat de gelukkigen bijna niet te achterhalen zijn? Zonder pijn of schaamte spreekt men het uit: Er is geen enkele kans op eerlijke en openlijke opgave door de betrokkenen zelf. Wie is toch die fameuze *fiscus*, die men bij oorlog en vrede, bij dag en nacht bijna openlijk probeert te kort te doen? Het dierbaarst deeltje mensheid, het lieve vaderland! Parmantige gekken die dan nog denken dat deze handelsmoraal exclusief zijn voorbehouden tot één enkele groep van uitverkorenen. – Het is echt maar een kwestie van arbeidsverdelings, van helen en stelen, van dief of diefjesmaat. Niemand wil weten waarnee het hoge dividend op zijn *effecten* verdient is voordat hij de duiten toucheert, niemand ruikt aan zijn geld – het *pecunia non olet* geldt voor ons allen, zonder uitzondering. – Wie heeft niet schaamrood van schuldbesef gevoeld bij Shaw's *Widowers Houses*? Nee, huisjesmelkers zoals Sartorius zijn we niet, we zijn alleen maar brave, fatsoenlijke mensen, bij gelegenheid idealist, zoals dokter Harry Trench – en we hebben, net als die goede dokter *rente* van geld, waarvan we de bron niet kennen en dat net als het zijne kan bestaan uit een hypotheek op het bezit van de huisjesmelker! Is het dan niet waar wat de huisjesmelker zegt, dat hij voor ons het vuile werk opknapt en ten onrechte in z'n eentje de smaad draagt die wij allen, zonder uitzondering samen horen te dragen? – Laten we ons failliet verklaren, het is er de tijd voor om als meest bezwarende post op de debetzijde erkennen: *onze mateloze en stekeblinde zelfverheffing*. – Wat een zware verantwoordelijkheid laden zij op zich, die nu nog, na alles, nu nog, de *arbeider*, dat volwassen kind, die men ter onzaliger ure wijsmaakte dat hij *bewust* is - durven vertellen dat deze oorlog een *kapitalistisch avontuur* is waarvan zij de schuldloze slachtoffers zijn en niet in de mate van hun morele medeplichtigheid, de medeschuldigen. Moet men nuiveren voor zoveel zelfverblindings of, ondanks alles, in bewondering staren op zo'n sterke hartstocht?

ER IS IN ONS ALLEN EEN KIEM VAN EEN OP WERKZAAMHEID WACHTEND EN TOT WERKZAAMHEID BEREID VERMOGEN TOT ALGEHELE OVERGAVE, DAT ZICH AL TE VAAK BLINDELINGS HECHT AAN HET IDEAAAL DAT TOEVALLIG VOORHANDEN IS. Het is het gemeenschappelijke in alle belangeloze daden. Van de nihilist, stervend door zijn eigen bommen, de monnik, wegterend op een eenzaam leprozeneiland – het betekent *eenheidsdrang*, behoefte zich prijs te geven, zichzelf te verliezen in vereenzelviging met alles en allen, het is onze band en verre verwantschap met de CHRISTUSFIGUUR, die wij eren omdat hij zichzelf verloor. Het is ons enig aandeel in het goddelijke, het is de enige losmaking van ons ‘*too, too, solid flesh*’ – het mooiste en kostbaarste stuk in onze geestelijke uitrusting, los van het ideaal zelf waaraan het zich hecht, eeuwig en blijvend immers in het vluchtige en vergankelijke van de menselijke idealen. En in dit latent vermogen dat zich bij ogenblikken tegen elke prijs realiseren wil, ligt de verklaring van het gegeven dat geen leer zo buitensporig, geen stelling ooit zo dwaas was of mensen hebben er de brandstapel voor beklommen en de pijnbank getrotseerd. – Maar van alle gelegenheden waarbij het de mens is vergund voor zijn overtuiging te lijden en te sterven, vereist wellicht juist het sneuvelen de geringste mate van dit zuivere vermogen tot overgave. Een zaak wordt niet rechtvaardig, niet goed, niet redelijk en niet prijzenswaardig, door de offers die eraan gebracht worden – zelfs het Kruis is geen argument – je kan hier Nietzsche moeilijk tegenspreken – en dan te denken dat we het hier over ‘patriottisme’ hebben en te moeten vrezen dat dit tot op de bodem ontleed waarlijk geen andere omschrijving verdient dan van de stralend-geestige en diep-ernstige en eerder zachtzinnige dan ‘cynische’ moderne Engelse schrijver Galsworthy ervan geeft: ‘*a rich liquor, that serves so perfectly to swell smaller heads, brewed of maps and figures, commercial profit and high-cockalorum...*’

ER IS HIER MAAR ÉÉN ENKELE CONCLUSIE, ÉÉN MOGELIJKE UITWEG. Roei het patriottisme uit met alles wat ermee samenhangt, want het is in zijn wezen onchristelijk. Patriottisme kweekt geen echte liefde maar wel echte haat, geen bescheidenheid maar wel hoogmoed; een hoogmoed van de ergste soort namelijk een die je als zodanig niet herkent en niet stigmatiseert.

Ja, laat ons opstaan en die *vaderlandslievende burgerzin* bestrijden als een *kwaad* zoals bestreden, overwonnen en uitgeroeid als het kwaad van de slavernij, lijfeigenschap en vele maatschappelijke onrechtvaardig- en onevenredigheden overal.

Er bestaat geen instelling die niet ooit bestaansrecht had. Tegenover de redelijkheid van dat recht van bestaan, staat een andere: *de onvermijdelijkheid van te verdwijnen*. We hebben met overvloedige schappelijkheid willen aan tonen dat het patriottisme ooit bestaansrecht had. Net zo schappelijk laten zien dat we het ontgroeid zijn. Dat het woord een *misleidende leus* is geworden en dat het verdwijnen moet ten wille van onze *waardigheid* en ons zelfrespect.

Laten we ook niet aarzelen bij de keuze van de middelen. Het bolwerk, de *Bastille van het patriottisme* moet omvergehaald, het eenzijdige, leugenachtige, borstklappend geschiedenisonderwijs moet van de scholen, uit de kinderharten worden verbannen; het moet hun gemoed ontsneden worden, geheel en al, zoals men aan het vlees een boos gezwel ontsnijdt. – Zo alleen kunnen we wat eenheid in de opvoeding brengen die toch al zo bittervol is van begripsverwarring en onwaarheid. – Hoe dubbelslachtig en onoprecht is onze houding tegenover dieren? Wij, die de kinderen leren, dat we onze superioriteit zoeken in waarheid en rechtvaardigheid kunnen ze niet tegelijk respect inprenten voor leugen en roof, d.w.z. *krijgslisten en veroveringen*.

Niet zonder enige verlegenheid – wel zonder een woord van protest: *wie boter op zijn hoofd heeft, blijft uit de zon!* – constateerden onlangs Hollandse bladen hoe in Duitsland van ‘*hoger hand*’ met geweld de neiging wordt tegengegaan van enkele opvoeders, de jonge generatie een redelijker inzicht te geven in de ware oorzaken, de ware motieven vooral, van de Wereldoorlog – zo’n redelijk inzicht zou immers noodzakelijk moeten leiden tot vermindering van haat en vechtlust: tot vermindering van patriottisme. En het is daarom dat ‘*hogerhand*’ hier een stokje voor steekt – en dat hoger gezag deze neiging scherp diskwalificeert als ‘*hersenververeking en beenderverweking*’. Zo is het, zo stond het er. *Haat en misbegrip moeten aangemoedigd worden, want zij zijn de bronnen waaraan het ‘patriottisme’ zich laaft*. – Met wrevel, onwil en schamperheid begroet men in Duitsland de schuchtere poging om over deze oorlog te spreken, zoals men het van nature over

de oorlogen van anderen en over die van vorige eeuwen spreekt: het uivechten van belangen – het meten van krachten – wat ze dan ook werkelijk zijn. En een andere houding is onmogelijk. Wie hier niet vóór is, is tegen. Er valt geen gulden middenweg te bewandelen. Voor het ogenblik althans niet. Kras kwaad eist krasse middelen.¹ – Was het niet de brave Nicolaas Beets die zich in zijn personage van Hildebrandt opwond over de pronkzucht waarin de *gedachtenis aan bloedige oorlog* een plaats kreeg in het Godshuis? Gij kunt het lezen in de *Camera Obscura!* We zijn in goed godvruchtig gezelschap. Maar voor ons zijn het geen ijdele preekstoelfrasen waaraan geen mens zich stoort en allerminst de geachte spreker zelf. Wij willen alleen concreet onze eisen stellen.

Brengt uw kinderen niet bij de tomben van ‘zeehelden’, niet in een kerk, waarin vechtjassen begraven liggen, eist, dat uit de Nederlandse musea de oorlogstrofeeën, de herinneringen aan hebzucht en geweld, scheepsrompen en vlaggenflarden, verwijderd worden, en dat men ze opberge bij de martelwerktuigen en folterbanken, bij alle gedachtenissen, aan onze oude dwalingen en verblindheden, waartegenover wij, volwassenen, rechtvaardiglijk zullen trachten te oordelen, over het een niet minder en niet anders dan over het andere. Protesteert tegen het domme, leugenachtige, eenzijdige geschiedenis onderricht op onze scholen – schaft het voor het lager onderwijs geheel en al af, vervangt het op de middelbare scholen door een zakelijk, eerlijk en algemeen overzicht van de menselijke ontwikkeling en groei, maar zwijgt, zwijgt eindelijk over ons ‘roemrijk verleden’. De jongeren onder de onderwijzers kunnen het onderricht in de oude opvatting nauwelijks meer aan! Aan hen de taak, als zij er zich toe aangespoord voelen, het aangegeven beginsel uit te werken.²

1 MUTATIS MUTANDIS – Van Bruggen deze tekst schreef in 1916. Uit het huidige tijdsgewricht stamt een *Lezersreactie* in *Trouw* van 11-12-2023: «Helaas kan ik geen sympathie opbrengen bij het lezen van de interviews met de militairen in Oekraïne (9 dec.) De haat tegenover de tegenstanders, zoals een militair haar gevoel van overwinning verwoordt ‘als ik over de stinkende resten van de vijand loop’. Met alle berichten over het afslachten van mensen, in Oekraïne, Gaza, Israël, of waar dan ook, voel ik enkel afgrijzen en houd mijzelf voor dat er nergens vrede zal komen als mensen elkaar niet in de ogen willen kijken en zien dat de ander is als zichzelf: een moeder, een vader, een kind, een mens die wil leven.»

2 ZIE: A. H. Van Kampen, *Beschaving zonder masker; Nationalisme, een gevaarlijke ziekte*, geciteerd in *Carry van Bruggen – Dieptedenker pur sang*, Amsterdam 2024.

Wij willen alleen dit uitspreken, herhalen en als het moet schreeuwend van de daken: *roei het patriottisme uit*. – Zeg niet dat deze eis te ver gaat of buitensporig is. Deze is niet buitensporiger en verregaander dan de eisen van algemeen kiesrecht, vrouwenkiesrecht, gewetensvrijheid, gelijkheid van allen voor de wet en de vele, vele andere instellingen en opvattingen, die ons nu bij uitstek redelijk en natuurlijk lijken. Het waren vijftig jaar geleden, honderd jaar geleden, toen de eisen voor ‘t eerst gesteld en uitgesproken werden, niet buitensporiger dan de kerkhervorming en het *ethische christendom* in het oog van katholieken en dogmatici.

Verwacht echter ook niet, u die de eis zult willen en durven stellen en proberen te verwerkelijken met uw daad, dat de menigte, dat de meerderheid u niet zal uitschelden, beledigen en hopen. Verwacht niet dat de massa ooit lering trekt uit de historie. Ook al selt men met ooit verguisde dichters en denkers, ook al plaatst de holhoofdige ‘elite’ van een onnozel nageslacht monumenten op de plek-zelf, vanwaar hun geëerde grootvaders Shelley verjoegen, ook al prijst men zijn eigen voorgelacht om hun *moed* en *vrijheidszin*, de fiere strijd tegen *geweld* en *tirannie* – dan nog zal men in de tijdgenoot geen verzet tegen eigen geweld en eigen tirannie verdragen.

Al spreekt men en zingt men nog zo blijmoedig en overtuigd, van het *eeuwige onveranderlijke* als van het *enige duurzame*, dan nog zal men onder eigen tijd en eigen-wijsheid de eindstreep blijven zetten en voor eigen heilige huisjes eerbied opeisen zoals voor eeuwige tempels.

We zullen ons daarover niet verbazen en vooral zullen we niet verbitterd worden, maar inzien, dat de redeloosheid der massa volkomen redelijk is, dat de meerderheid in eeuwigheid moet vervullen de haar toebedeelde rol van tegenwicht, van dood blok aan het been der levende, dat is der denkende en voortschrijdende enkelingen. Zonder die strijd, welke zich overal en in eindeloze vormen-verscheidenheid voltrekt, zou het leven uit zijne voegen raken, zou het leven ondenkbaar zijn. Het is immers die strijd. Een definitieve ‘overwinning’, een blijvende ‘beslissing’, een ‘doel’, dat bereikt kan worden en waarop ‘rust’ zou volgen, is redelijkerwijs ondenkbaar. Om de strijd gaat het. Wie denkt die doot, wie redeneert die ontbindt – wij willen bewust dat denkend-dodende, dat redenerend-ontbindende wezen; de massa, de meerderheid, zal dan de andere kracht, de redeloos vasthoudende zijn. Ja, het is absoluut nodig dat de ‘andere kant’ er is, we willen dit

niet ontkennen en niet vergeten. Dit erkennend, dat ze 'er wezen moet', zullen we niettemin in de taak, welke we ons in ons diepste binnenste volgens ons geweten toebedeeld gevoelen, naar de mate onzer krachten blijven, volharden.

We zullen haar bestrijden, we kunnen bij voorbaat ons tegen haar wapenen, omdat we precies weten wat ons van haar te wachten staat, want de remmende meerderheid kiest en koos immer dezelfde strijdmiddelen.

De zachtmoedigsten zullen zeggen, dat we 'overvragen', dat we 'onpraktisch' zijn. Dan zullen we hun antwoorden, dat we niet 'praktisch' willen zijn en niet praktisch behoeven te zijn. Het 'onpraktische' werkt als de gist in het moeizame deeg van de praktische zin, en er is altijd eerder een tekort dan een teveel! Is het Evangelie *praktisch*? Zijn de regels van de *Bergrede* 'uitvoerbaar'? Het denken kan zichzelf niet stuiten en voert onverbiddelijk altijd verder. De Redelijkheid maalt niet om de 'praktijk', om het 'zijnde'. Men beeldt zich dit alleen in als Redelijkheid wordt verward met 'gezond verstand' – toch kunnen geen twee dingen verder uiteen liggen dan deze twee.

Anderen zullen ons zeggen dat we nutteloze arbeid doen, dat de meerderheid sterker zal blijken en dat we niets bereiken zullen.

Maar wie zijn we, wat betekenen we, dat we 'iets zouden willen bereiken'? Waar halen we de aanmatiging vandaan? Wanneer er ergens een diepe gracht gedempt moet worden, dan zullen de eerste tienduizend scheppen zand 'nuteloos' verzinken in het water zij zullen met hun allen niets 'bereiken' – zo'n schep zand moeten we willen zijn. Met het geringe dat we zijn, met het luttele waartoe we in staat zijn iets te willen *bereiken* en daarvan *resultaten* te willen zien, is belachelijke hoogmoed. – Maar daarmee zal het niet uit zijn. Zo gij, die dit alles zult onderschrijven, Jood mocht wezen, zullen ze u minachtend toevoegen, dat gij geen *patriottisme* begrijpt. Als u een vrouw bent, zult u *slechts* een gevoelsmens heten. Bij andere gelegenheden zullen ze u en de uwen vleien en stroop om de mond smeren om hun *loyaliteit*, en uw echtgenote om haar '*intuïtie*'. Wanneer u taalfouten maakt, van uw vrouw gescheiden, *autodidact* bent, failliet geweest, gezakt voor een examen of wat dan ook, dan zullen ze u dat zeker verwijten en aan argumenten zal het hun overigens niet ontbreken. Argumenten zijn niet eens zo heel veel duurder of moeilijker te vinden dan scheldwoorden.

Weet dat de beruchte Hamburger dominee Johann Goeze, de vijand van schrijver G.E. Lessing, het even weinig aan argumenten als aan scheldwoorden ontbrak en dat hij *het volk* achter zich had. – Laat je niet afschrikken door argumenten. Ze zijn altijd te vinden of te maken. Ze krijgen pas *waarde* als degene die ze uitspreekt zich aan de *integriteitsregels* houdt.

Argumenten van mensen die, in welke zin dan ook, belang hebben bij de zaak die zij verdedigen of daar hoe dan ook bij betrokken zijn, hebben geen enkele waarde. Hun gevoelens zijn niet per definitie waardeloos, maar hun argumenten wel. We weten bijvoorbeeld vooraf, dat partijgenoten en landgenoten elkaar in bescherming nemen, familieleden elkaar verdedigen.

Zelfs het beste argument heeft vanzelfsprekend nooit kracht van bewijs, het geldt uiteindelijk alleen voor wie erin *geloven* wil. Wel kan het een bewustmakende, bezielende en creatieve waarde bezitten, zo het zelf een *creatie* is, niet de inkleding en verdediging van een vooraf aangenomen mening, van een dogma, geloof, traditie, niet een nieuwe formule voor een oud vooroordeel, maar de bijkans ongedachte, de natuurlijke uitkomst van het onbevangene, kritische, zuivere denken en krachtige voelen van wie op generlei wijze gehecht of verbonden is aan de kwestie waarover hij spreekt en niets zoekt dan de waarheid, of die ‘aangenaam’ of ‘onaangenaam’ en ‘ethisch’ of ‘onethisch’ is; ook al keert die waarheid zich tegen zijn eigen illusies en oude dromen, al stort die waarheid zijn eigen heiligdommen ineen en schadt hem in zijn eigen belangen.

WIJ WILLEN SLECHTS ÉÉN AUTORITEIT, ÉEN EXAMENCOMMISSIE KENNEN: ons eigen geweten. Dat wij dit zeggen *moeten* omdat we het niet *verzwijgen* kunnen, er generlei belang bij hebben, er volstrekt geen genoegens in scheppen om tegenover anderen onplezierig te zijn, geen wrok koesteren om af te reageren, geen enkele ambitie of ijdelheid te bevredigen hebben, aan dat besef houden we ons vast, daaraan ook ontdenen we onze *bevoegdheid*. We hoeven niet te zwijgen als we onwetender zijn dan anderen. We hoeven niet luider dan anderen te spreken als we wat *slimmer* zijn wat an sich geen verdienste is. Laat Duitse professoren zich achter hun *kognitive Intelligenz* verschuilen om met *bevoegdheid* als marktschreeuwers, piassen en hansworsten te pochen, te dreigen en te schelden.

We hebben nu geleerd wat geleerdheid en knapheid en een grote naam betekenen voor het aanzien van iemands karakter, de waarde voor iemands oordeel en de reikwijdte van iemands blik. Als overal trouwens doet iedereen wat hij niet laten kan, handelt iedereen overeenkomstig instincten, vooroordelen, gretigheid, liefde en haat, en lapt er dan wat grote woorden en geleerdheidsvertoon omheen, die de menigte overdonderen.

Verder zal men de zin verdraaien van wat gij zegt, u vastpinnen op onjuistheden die de kern van uw betoog niet raken, u vangen op woorden die daarmee even weinig van doen hebben en ten leste zal men met hooghartig gebaar vragen waaraan gij uwe bevoegdheid tot spreken ontleent en men zal zich dan beroepen op alle mogelijke autoriteiten, op sokken en pruiken en mummies en schimmen, en u belachelijk maken, u kwetsen in uw ijdelheid – wat helaas, maar al te licht zal lukken!

Dan kunt gij antwoorden met de wedervraag wie de monnik Luther zijn *brevet van bevoegdheid* gaf als kerkhervormer, wie de brillenslijper Spinoza examineerde als filosoof, uit wiens handen de horlogemakerszoon Rousseau zijn diploma als denker ontving en voor welke commissie de officier Tolstoj zijn blijken van bekwaamheid als theoloog aflegde.

Vergeet nooit: ten behoeve van eigen zaak beroept men zich altijd op de *intuïtie* of de *aangeboren wijsheid*, het *fijne onderscheidingsvermogen* de *natuurlijke gaven* of wel de *goddelijke ingeving* en *hogere bezieling* zijner medestanders – het zijn alleen degenen, naar wie men niet wil luisteren, die men, ten einde raad, met hooghartig gebaar naar hun *bevoegdheid* vraagt. Medestanders en genoten prijst men om hun zelfverworven kennis, men vindt in hun voorgeslacht de sporen van hun aanleg, in hun jeugd hun voorbestemdheid – vijanden en tegenstanders heet men smalend *autodidact* en zoekt overal hun zwakke plekken. Om eigen gelijk citeert men naar believen Goethe en Hegel, Pascal en Ekkehardt – de fantasie van de dichter, de logica van de denker en het peinzen van de ongeletterde mysticus. Alleen tegenstanders verwijt men gebrek aan dialectiek, aan eenheid van betoog. Tolstoj hoefde geen theologie te studeren om tot het inzicht te komen dat de kerken de religie verdorven hebben, maar hij kende de Heren Theologen en wilde zo goed als zij *autoriteit* wezen. Zeg een speculant dat hij een dief is, en in het blad, daar hij ‘in zit met geld’ zal een professor u komen vragen, waar gij economie hebt gestudeerd.

HIER STAAN WIJ, EN KUNNEN NIET ANDERS...

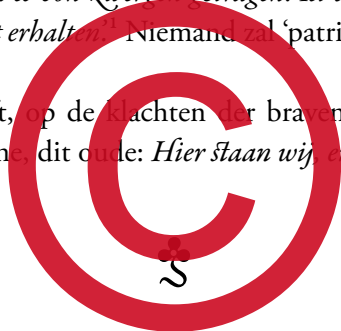
Zou men Harriet Beecher Stowe van *Uncle Tom's Cabin or Life among the Lowly* van niet onbevoegd hebben verklaard omdat ze van het vraagstuk der slavernij geen speciale studie had gemaakt?

Wij kennen dit alles, wij weten wat het waard is!

Maar de grootste lieden kunnen met de grootste woorden de eeuwige voortgang, dat is: de eeuwige ontbinding, niet keren.

‘Lebt das Wort, so wird es von Zwergen getragen. Ist das Wort tot, so können es keine Riesen aufrecht erhalten.’ Niemand zal ‘patriottisme’ overeind houden.

En wat onszelf betreft, op de klachten der braven, de spot der dwazen, weten we slechts dit ene, dit oude: *Hier staan wij, en kunnen niet anders...*

2024

1)

Het staat buiten kijf dat zowel het religieuze als het politieke absolutisme krachtige uitdrukkingsorganen heeft gevonden.

Toch, laten we ons niet ongerust maken.

Als het woord leeft, kan het door dwergen worden gedragen.

Als het woord dood is, kan geen reus het staande houden.

CARRY VAN BRUGGEN neemt in *Vaderlandsliefde, mensenliefde & opvoeding* een uitgesproken standpunt in tegen taalverheerlijking. Jacques Sicking stelt over haar levens- en wereldbeschouwing dat zij hierin haar tijd vooruit was. Van Bruggen ziet de taal als een middel om anderen uit te sluiten en legt zo een verband tussen taal en nationalisme. Sicking: *Voor zover ik dat kan overzien was deze benadering in de Nederlandse verhoudingen van toen tamelijk uniek.* Van Bruggen was zich er van bewust dat zij een ongewoon standpunt verkondigde. Zij verweert zich op voorhand tegen reacties van het kaliber *cynisch of betweterig*. Keer op keer zet ze uiteen waar het haar om te doen is: *te waarschuwen tegen de kritiekloze overschatting van de 'moedertaal' als heilig of waardevol geestelijk bezit.* – Van Bruggen spoort lezers aan om een kritische houding aan te nemen tegenover wat er gaande is in de wereld. In opvoeding en pedagogiek past geen patriottisme – hoe gehecht ze daar zelf ook aan zijn: *Zouden we niet een verrot huis slopen voor de gezondheid van onze kinderen, ook al zijn we er toevallig zelferaan gehecht?* We moeten doen wat goed is voor onze kinderen en ons laten leiden door inzicht. Van Bruggen stelt zichzelf de volgende vraag: *Betekent patriottisme misschien dat we onze landgenoten hoger achten dan we anderen achten?*

Nee, zo blijkt uit zowel haar als Westerman Holstijns brochure.¹ De auteurs merken hetzelfde fenomeen op – door de inwoners van een land wordt graag *over de grens* gekeken op zoek naar beter – maar trekken hieruit tegengestelde conclusies. Westerman Holstijn concludeert dat er een tekort aan nationalisme is en dat er meer liefde en trots moet zijn voor het nationale. – Van Bruggen stelt dat deze zogenaamde vaderlandsliefde juist hierom niet echt is, omdat er net zo goed (soms zelfs méér) liefde is voor andere culturen. *Vaderlandsliefde is een leugen, omdat de mens uiteindelijk toch doet wat voor hemzelf goed of gemakkelijk is.* Voor Van Bruggen is dit een reden om vaderlandsliefde en alles wat daarmee te maken heeft te verwerpen.

Ons kraampje is failliet, zo stelt ze. Het is tijd om de oude ideeën te verwerpen en ruimte te maken voor nieuwe om de maatschappij mee op te bouwen.

Uit Van Bruggens brochure komt naar voren dat ze fel tegen het belijden van vaderlandsliefde is. Alles wat met vaderlandsliefde in verband wordt gebracht onderwerpt ze aan een grondig onderzoek, zoals taal en grondgebied. Stap voor stap ontmaskert zij vaderlandsliefde als een leugen.

Kritiek op het heiligen van van profane zaken is een belangrijk onderdeel van haar betoog. Dit *van effen* zien we terug in de passages over liefde voor de taal. In haar ogen heeft de vaderlandsliefde tot doel om een collectief te creëren of in stand te houden dat helemaal niet bestaat, en daarvoor zijn er leugens nodig.

Voor Carry van Bruggen is het duidelijk dat er een nieuwe tijd is aangebroken: *tijd van de menselijke eigenheid.*²

1 H. Westerman Holstijn, *Vaderlandsliefde en chauvinisme*. Hollandia-Drukkerij, Baarn 1915.

2 Vgl. Wieke Obbink *De Eerste Wereldoorlog door de ogen van Carry van Bruggen*, 2012.

MET DEZE WOORDEN is door Carry van Bruggen de waanzin van geschiedenisonderwijs als basis is waarop *Vaderlandsliefde* gefundeerd getekend. Het stemt deze Vaderlandsliefde tot waanzin of misdaad. – Het is dan ook met buitengewone instemming dat wij hier deze uitspraak over *Vaderlandsliefde* van **Leo Tolstoj** overnemen en daarmee recht laten wedervaren aan het oordeel van een tot oordelen ongetwijfeld bevoegd mens:

IK WEET NU DAT ALLE MENSEN OVERAL GELIJK EN BROEDERS ZIJN. Wanneer ik nu denk aan al het kwaad dat ik door de vijandschappen van volkeren heb begaan, onderzonden en gezien, dan wordt het mij duidelijk dat van dat alles de oorzaak was die grote dwaling die men *patriottisme* en *liefde tot het vaderland* noemt.¹ Een gevoel van vijandschap tegenover andere volken ondervind ik nooit. Het werd mij kunstmatig door een onverstandige opvoeding ingeprent.

Wat men tegenwoordig vaderlandsliefde noemt, is eensdeels een geestesrichting die door school, godsdienst en een van de regering afhankelijke pers onder de volkeren in het leven wordt geroepen en gaande gehouden. Anderdeels is zij een tijdelijke oproep die door de overheersende klassen met buitengewone middelen onder die volksklassen wordt in het leven geroepen waarvan het morele en geestelijk peil nog niet tot ontwikkeling kon komen. Deze *aansporing* wordt dan aangeduid als de uitdrukking van de *wildes* volks.

De vaderlandsliefde onzer dagen is een gruwzame erfenis van voorbije tijden. Voorzover zij gaande wordt gehouden, geschiedt dat door de kracht van het uithoudingsvermogen van overheden en overheersende klassen, die aanvoelen dat hun macht en daarmee hun ‘bestaansrecht’ op het spel staat, en zich daarom inspanssen om door list en geweldsmiddelen het zelfbewustzijn van het volk laag te houden. De huidige vaderlandsliefde is als een steiger die dient om te kunnen bouwen. Daarna is het een obstakel voor het binnentreden in dat gebouw dat de ‘macht’ in stand houdt omdat het voor bepaalde lieden ‘nuttig’ is.

De vaderlandsliefde in haar eenvoudigste en duidelijkste vorm is voor machthebbers niets anders dan een handig wapen dat het mogelijk maakt, haar eer- en zelfzuchtige oogmerken te bereiken. De mentaal onderdrukten daarentegen verliezen hun menselijke waarden, hun redelijke verwachtingen en alle bewustzijn. Voor hen blijft de slaafse onderwerping aan de machthebbenden over. Overal, waar men haar predikt, is dat onder het mom van vaderlandsliefde.

*Vaderlandsliefde is onderdanigheid.*²

1 Als *patriottisme* bezorgdheid voor het eigen land inhoudt dan vindt men zijn eigen land belangrijker dan andere. *Kosmopolitisme* bezit kenmerken die tegenovergesteld zijn aan *patriottisme*. In het *kosmopolitisme* zijn alle mensen deel van één gemeenschap, ongeacht politieke voorkeur.

2 VGL. A. H. Van Kampen, *Beschaving zonder masker; Nationalisme, een gevaarlijke ziekte*, Amsterdam 1936.

VELE HINDERPALEN KWAMEN VOORT UIT ANGST. Nationalisme, vaderlands-
liefde, het blind navolgen van gezag, buigen voor traditie en een voortdurend zoe-
ken naar troost en gemak. Al dit soort zaken.

Als je inziet dat vaderlandsliefde iets onechts is, dan hoef je er niet tegen te strijden. Vanaf dat moment is het gif verdwenen. Hoe kunnen we ontdekken dát het vergif is? – Door je niet te vereenzelvigen met vaderlandsliefde of met het tegendeel daarvan. Dán merk je de werkelijke waarde op. – Wat is vaderlandsliefde? Wanneer voel je vaderlandsliefde? Je bent niet iedere dag vaderlandslievend, je bent in vaderlandsliefde getraind, op school door geschiedenisboeken waarin staat dat jouw land beter is dan een ander land. Hoe kwam het dat je geest in vaderlandsliefde getraind werd terwijl het iets onnatuurlijks is? Niet omdat je de schoonheid van één land misschien anders waardeert dan die van andere landen. Dat heeft niets te maken met vaderlandsliefde, het is ervaring van schoonheid. Alles heeft een eigen schoonheid. Vaderlandsliefde is gecultiveerd. Het is géén instinct of intuïtie. Dát is de waardering van schoonheid. Niet als je zegt: 'mijn land'. Dat is gecultiveerd om buitenlandse afzetgebieden zoeken. Dat betekent als 'mijn land' een ander land ten volle verzadigd heeft, mijn land middelen nodig heeft om afzetgebied te veroveren. Met de kreet 'ons land' wordt dit gedachtengoed, dit gevoel van vaderlandsliefde, gestimuleerd zodat wij in tijden van crisis klaar staan om 'onze' belangen te verdedigen. Dit gevoel van vaderlandsliefde wordt bespeeld door hen die anderen uitbuiten om er zelf beter van te worden. Dit eigenbelang, deze zelfzucht is duidelijk en zonneklaar en geen bedenksel. Het is kinderlijk eenvoudig als je het bekijkt met een onbevooroordeelde geest die geen partij kiest om – als zelfstandig individu – zelf tot een onafhankelijk inzicht te komen. – Wat gebeurt er als je ziet dat vaderlandsliefde een reële belemmering is om volledig, vol en werkelijk te leven? Je hoeft het dan niet te bestrijden. Het is geheel verdwenen. – Vaderlandsliefde, of ze zich nu op westerse of oosterse wijze uit is hetzelfde gif dat het denken verwingt. Vaderlandsliefde is een mentale zwakheid. Dat inzicht is het begin van bewustwording. Het je realiseren, diagnostiseren en aanvaarden dat het een zwaktebod is, dan merk je hoe je denken op die illusie reageert. Als in tijden van crisis, oorlog en geweld wordt gesproken over vaderlandsliefde dan stap je niet in die valkuil en kun je handelen als een oprechte mens.¹

Nationale trots is, zoals Schopenhauer zegt, een goedkoop soort trots.
En de grootste vijand van de trots is de ijdelheid.

1 VGL. Toespraak te Adyar, Brits Indië 30-12-1933 *Star Publishing Trust* Bosch en Duin/Tjitjoeroeg, Java.

Kind van Holland, zing je lied/Lied van land en zee/Draag dat ook, waarheen je gaat/In je harte mee/Maak je lied bekend/Trots en blij, omdat je zelf/Kind van Holland bent/Lied van duin en strand/Lied waaruit je liefde spreekt/Voor je Vaderland/Waar je schreë zich wendt/Toon in woord en daad/Kind van Holland bent.

◇ LIEDJE VAN WITTE ZUID-AFRIKANERS: *Een ieder nasie het zijn land;/Ons woon op Afrikaanse strand/Ver ons is daar geen beter grond/Op al die wijze wereld rond/Trots is ons om di naam te dra'/Van kinders van Suid-Afrika.*

◇ GIOVINEZZA, volkslied van de *Partito Nazionale Fascista* van 1921 tot 1943: *Wees gegroet, o volk van helden, o onsterfelijk Vaderland.*¹

◇ LITOUWEN IS EEN ANDER VERHAAL... *Kur tavo, Vilniau, tie spinduliai. Waar, Vilnius, is je aureool, dat eens schitterde over Litouwen? Ons thuisland is heden droevig, maar de tijden van droefheid verdwijnen; Andere tijden zullen oplichten voor Litouwen, ons thuisland!*

◇ *Gij, Zeeland, zijt ons eigen land/We dulden hier geen vreemde hand, Die over ons regeren zou/Aan onze vrijheid zijn we trouw. We hebben slechts één enkle keus: Oranje en Zeeland! da's de leus! Zo blijven wij met hart en mond/Met lijf en ziel: goed Zeeuws, goed rond!*

◇ CRONINGERS ROEMEN: *Van Lauwerzee tot Dollard tou/Van Drente tot aan 't Wad./Daar gruit, daar bluit ain wonderland/Random ain wondre stad: Ain Pronkjewail in golden raand/Is Grönnen, Stad en Ommelaand.*

◇ *Er klinkt een roep als een donderslag/Als zwaardgekleter en golfgeklots: 'Naar de Rijn, naar de Duitse Rijn/Wie wil des stromen hoeder zijn?'*

◇ BELGEN HOOR JE OP GELIJKE WIJZE ZINGEN: *O, dierbaar land der Belgen uitverko-ren/Wiens naam ons hart van lief d' en trots doet slaan/De eed getrouw, door 't voorgeslacht gezworen/Blijft in ons bloed een borg voor 't vrij bestaan/Belgenland, steeds schoner zult gij stralen/In eendracht sterk, door geen geweld geknecht Met d'oude leus van Vlamingen en Walen: De vorst, de vrijheid en recht!*

◇ DE FRANSEN DOEN HET IN DEZE VORM: *Vooruit, kinderen van het Vaderland! De dag van de roem is gekomen/tegen ons is de bloedige vaan der dwingelandij opgeheven!/Hooft gij in onze velden de wrede soldaten brullen?*

Zij komen tot in uw armen uw zonen en gezellinnen ombrengen./Te wapen, burgers! Formeert uw strijdgroepen! Laat hun onrein bloed onze voren drenken!

◇ HET TSARISTISCHE RUSLAND ZONG:

God zij de beschermer van de Tsaar./Krachtig en wijs heerse hij, ons ten zegen/vreesaanjagend voor de vijanden en beschermer/van het geloof.

◇ KEIZERLIJK OOSTENRIJK: *God beware Franz de keizer onze goede keizer Franz!/Hoog als heerser, hoog als wijze/Staat hij in de glans van de roem.*

◇ ITALIË: *Wees gegroet, o volk van helden/Wees gegroet onsterfelijk vaderland/Uw zonen zijn herboren/Met geloof in 't ideaal. De moed van uw krijgers/De deugden van uw vaden/Het visioen van Dante/Schittert heden in aller harten.*¹

¹ Mussolini: *Wij zijn bezig te worden en wij zullen, omdat wij het willen, steeds meer worden: een militaire natie.*

MADÉLON DE KEIZER wijst erop dat Carry van Bruggen leefde in een tijdperk dat de joden hooguit twee procent van de Nederlandse bevolking uitmaakten. (Over minderheden gesproken: het aantal joden in Nederland heeft zelfs op het hoogtepunt niet in de verste verte het aantal islamieten gehaald dat nu in Nederland woont.) Desondanks was het een tijd waarin openlijk van *het joodse vraagstuk* werd gerept.

Voor Carry van Bruggen is dat nooit een reden geweest om in haar schulp te kruipen. – Integendeel, als dochter van een gozan – voorzanger in de synagoge – kwam zij altijd fier voor haar joods zijn uit. Maar aan de andere kant zag zij niets in het zionisme, dat zij beschouwde als de muizenval, die het later ook inderdaad is geworden.

Grof weergegeven vertegenwoordigde Carry van Bruggen het internationale jodendom, dat uitblomt in intellectuele bezigheden als wetenschap en kunst, en keerde zij zich vanuit die positie tegen het Joodse Staphorst, dat zich nu vooral vertegenwoordigd ziet in de staat Israël.

Carry van Bruggen was de vleesgeworden assimilatie, maar dan zonder haar joodse afkomst te verloochenen. Het heeft haar ook niet verhinderd compassie te hebben met minder bevoorrechte lotgenoten, zoals duidelijk blijkt uit haar roman *Het Joodje*, een titel waarmee je nu niet meer aan kunt komen.

CARRY VAN BRUGGEN wordt vaak vergeleken met Virginia Woolf. ook zij was in veel opzichten haar tijd vooruit.

Of die vergelijking helemaal opgaat, weet ik niet. Zeker is dat beiden een plaats als onafhankelijk denkende vrouw voor zich opeisten. Madelon de Keizer maakt duidelijk dat Van Bruggen zich uit alle macht verzette tegen het geïdealiseerde beeld van de man waarin de vrouw de incarnatie is van de goedheid en de zuiverheid. Bij Carry van Bruggen zijn man en vrouw in diepste wezen even slecht en even goed – en vooral ook even onrein. – Toch zijn het vooral Van Bruggens opvattingen over het jodendom die mij hebben aangesproken.

MAX PAM

DE MOORDEN OP CARRY'S BROER JACOB EN ZUS HENNY DIENDEN GEEN ENKEL LEGITIEM KRIJGSKUNDIG NUT. Het waren voorbeelden van wat zij *ondoordachte volgzzaamheid* noemt. Het resultaat van koker-visionaire groepsbeperking waarbij het individuele geweten is losgezongen van de humaniteit.

CARRY'S BROER JACOB werd in 1924 vermoord door Avraham Tehomi die zich hiervoor nooit heeft verantwoord. Tehomi (†1990) werd in 1984 voor de Israëliische televisie geïnterviewd: *Ik heb geen spijt want De Haan wilde het idee van het zionisme vernietigen.*

CARRY'S JONGERE ZUSTER HENRIËTTE begint in 1909 als leerlingverpleegster bij *De Apeldoornsche Bosch*. In 1933 vraagt zij als lid van de Apeldoornse gemeenteraad om geen zaken meer te doen met Duitsland omdat het nazi-regime openlijk Joden en communisten vervolgt. Het voorstel wordt met 20/7 stemmen verworpen. Zij vraagt aandacht voor de Joodse vluchtelingen uit Duitsland die zich in Nederland melden en in de meeste gevallen bij de grens worden tegengehouden en hekelt de passieve en naïeve houding van de Nederlandse regering. – In 1938 wordt accepteren Frankrijk en Engeland de annexatie van Tsjecho-Slowakije. Henriëtte reageert met een I.B. in de *Nieuwe Apeldoornsche Courant*. Zij vindt het idee naïef dat er nu gedacht wordt dat een *nieuwe wereldoorlog is afgewend*. Henriëtte besluit met: *Heden zij, morgen wij*. Een jaar later vallen de nazi's Polen binnen. – Vlak daarna zijn Hartog en Henriëtte 25 jaar getrouwd. Henriëtte geeft haar man een speciale *Thora* cadeau.

Op 19 december 1940 meldt de *Apeldoornsche Courant* onder meer: *De mededeling dat mevrouw H. Hoogstraal-de Haan (s.D.A.P.) van haar raads-lidmaatschap en enige andere functies is ontheven, werd voor kennisgeving aangenomen.* – Op dinsdag 24 juli 1943, worden Hartog en Henriëtte naar Westerbork gedeporteerd. *Transport 74* vertrekt op 31 augustus; de trein bereikt op 2 september Auschwitz. In de nacht van 2 op 3 september worden de 1004 gedeporteerden omgebracht. Zoon Herman heeft tot zijn dood dwangarbeid verricht. Dochter Wilhelmina wordt op 8 juni met het zg. *Kindertransport 68* naar Sobibor gedeporteerd.

(Roeland Oudejans)

NU ZAL HET WELDRA WEER EEN JAAR GELEDEN WEZEN, DAT HIJ VIEL, JACOB MIJN BROER.

Tot flauwe echo's zijn ze geworden, uit een verleden dat soms al ver lijkt, de vele betuigingen: hoe jammer het was dat hij zo jong en zo gewelddadig sterven moest. Het leek zo wreed en onnatuurlijk. Maar nu het zo is... waar is het verschil tussen 40 en 80, tussen niet meer te zijn en nooit geweest te zijn?

Dan het gewelddadige van zijn einde. Ik heb dat toch al vrij gauw in harmonie met zijn leven kunnen voelen.

Hij paste niet bij de mensen en daarom hebben ze hem uit hun midden, uit hun wereld verwijderd. Om twee dingen was het dat hij niet bij hen paste. Het eerste dat hij veel te veel gaf, het tweede dat hij veel te veel vorderde.

Nooit in mijn leven heb ik iemand gekend in wie de *sense-of-property* zo volkomen ontbrak als in hem. De minste vleug, de flauwste schijn van liefde, vriendschap of wederzijdse ingenomenheid was hem kostbaarder dan het kostbaarst bezit. Tot het scheppen, bevestigen, bestendigen van liefde, vriendschap of bekoring zou hij zijn mooiste, zijn beste weggegeven hebben. Wilden we dat een geschenk, een boek, ook echt van hem zou zijn, dan schreven we erin: Dit mag niet weggegeven worden. Niet om hem te dwingen het te houden, maar om anderen te dwingen het af te wijzen! Zo gaf hij zijn geld, zijn tijd, zijn nachtruft,

zijn grote, vele talenten – altijd meer aan mensen dan aan idealen, aan geïdealiseerde mensen, om met hen in die atmosfeer van liefde, vriendschap, toegenegenheid, die hem onontbeerlijk was, te mogen ademen. Tegen elke evidentie in, tegen beter weten in. Wat kunnen de mensen daarvan begrijpen? De mensen en de wereld van *Alte goed is buurmans gek*, van *Les bons comptes font les bons amis*, van *Handel scheidt vriendschap en Zaken vóór het meisje?* – Wij hoorden die dingen al in onze jeugd en ze deden ons beiden pijn; hij bleef ze daadwerkelijk loochenen en leerde ertegenin. Hebben niet zijn reiste vijanden zijn belangeloosheid

luid geprezen? Dat hij werkte voor anderen en zelfs geen kosten vergoed wilde toen hij nauwelijks leven kon. Het zielsgenot van het geven werd verhoogd door de ontbering. Maar de wereld weet dat niet en zelfs de bevooroordeelden, de begiftigden stoot het vaak af. Want het is immers niet normaal. Velen heeft hij vervreemd door te snel en te veel te willen geven. – Anderen door wat hij van ze eiste. Niets minder toch dan zijn eigen belangeloosheid, zijn eigen geëxalteerde

toewijdingsdrang! Maar die anderen waren ‘normaal’ – zowel in het geven als in het eisen. Brave partijgenoten, plichtsgetrouwe ambtenaren – geen heiligen en geen martelaars. Evenmin eeuwig hongerenden naar liefde, vriendschap, toegenegenheid. Tegenover een machtige, praktische, daadkrachtige organisatie moest dat gestadig eisen van zuiverheid en volmaaktheid tot onredelijkheid worden. Een ontkenkende minderheid alleen vermag idealen zuiver te houden, een bevestigende meerderheid nooit. Deugdzaam sterven is mogelijk, deugdzaam leven een ongerijmdheid. *Nee* kan soms idealistisch, *ja* moet altijd opportunistisch zijn. De machthebbende meerderheid weet dat. Gedreven tot de Daad in een wereld waar de Daad boven alles waardevol heet, voelen haar leiders en leden innerlijk het best wat ze prijsgeven moesten en dagelijks prijsgeven moeten. Ze willen van een dromer niet horen hoezeer ze verbloemen, bewimpelen, verzwijgen, verfraaien, hoe ze dagelijks meer beginselloos water door hun idealistische wijn mengen. En als die dromer van een bijna demonische scherpzinnigheid blijkt, vlijmend-geestig, onvermoeid, nooit aflatend, zelf een toonbeeld en voorbeeld van belangeloosheid...

ZE HEBBEN HEM HET ZWIJGEN OPGELEGD, ZIJN VIJANDEN. Vaak vroeg *Zik mij af of zijn medestanders hem beter begrepen, de man die hen teveel gaf en teveel eiste van anderen. Men begrijpt in deze wereld op z'n best de brave partijgenoot, de plichtsgetrouwe ambtenaar die inderdaad niet minder plichtsgetrouw is omdat hij graag zijn maandelijks loon toucheert en naar huis gaat als het vier uur slaat. – In dit zo zonnige en vertederende reisverhaal toont zich vooral de man die geloofde en gaf – hij geeft enkel in haast kinderlijke zachtzinnigheid en tederheidsbehoefte.*

Hoe verder ook deze geboren boekenwurm, deze hardnekkige student de natuur bezag en ervan genieten kon! En ja, nu de zomertijd weer nadert – terwijl ik dit schrijf, bloeien de appels buiten mijn raam – op de verjaardag van zijn dood is het wel moeilijk troost te vinden in die wijsheid van *niet meer te zijn*, staat gelijk met *nimmer geweest te zijn*, en schrijnend wreed is de gedachte dat hij 't land en de streek die hij zo liefhad, 't land en de streek van ons beider kindertijd, nooit meer terug zal zien.¹

1 Carry herdacht haar broer Jacob in het voorwoord bij zijn bundel reisbrieven *Palestina*, Em. Querido; Amsterdam 1925. – *Jerusalem; Skizzen vom Tag*, L. Sanger Verlag; Frankfurt 1924. *Brieven uit Jeruzalem*. Joachimsthal's Boekhandel & Uitgeverij, Amsterdam 1941.

JACOB ISRAËL DE HAAN publiceerde tussen 1919 en zijn dood in 1924 zo'n vierhonderd artikelen als correspondent voor het *Algemeen Handelsblad*. Hij schreef over het dagelijkse leven in Jeruzalem en Palestina en de problemen tussen de verschillende bewoners. Een van zijn laatste stukken opende hij met:

Voor de christen kan men zeggen, dat Palestina sinds de kruistochten het land van een verleden is geworden. Voor de joden is het sinds eeuwen het land van een heilig verleden, van een heilige toekomstgedachte en, laten wij hopen, van een waardevolle toekomst. Voor de Arabieren is het eenvoudig het land, waarin zij wonen.

In Jeruzalem doceerde hij aan de *Rechtsschool*. Zijn verblijf in het beloofde land werd een teleurstelling; Hij waardeerde de Arabieren en begreep hun aversie tegen de agressieve koloniaal-imperialistische tak van het zionisme. – Op 20 juni verstuurde De Haan zijn artikel *Symptomen* naar zijn krant. – Op 30 juni 1924 werd hij, na het avondgebed in de synagoge, in de tuin van zijn vriend Mosje Wallach door de protozionistische organisatie *Yishuv* om het leven gebracht. Begin juli 1924 verscheen het artikel met de redactionele mededeling: *Wij ontvingen gisteren dezen brief, die wel de laatste zal zijn, welken wij van den schrijver publiceeren.*

OVER ZIJN LAATSTE SABBAT IN AMSTERDAM DICHTTE HIJ:

*De laatste dag. Lang uw gracht / Mijn schone stad, ga ik aanbiddend voort,
Nooit en nergens vergeet ik uwe pracht / Maar ik heb de stem van Jeruzalem gehoord.*

Zijn kwatrijn *Onrust* staat gebeiteld in het voetstuk van monument *De Grenspaal* op de Amsterdamse Jodenbreesstraat:

*Die te Amsterdam vaak zei 'Jeruzalem' / En naar Jeruzalem gedreven kwam,
Hij zegt met een mijnerende stem: 'Amsterdam, Amsterdam'.*

Het motto op het monument aan de Westermarkt/Keizersgracht luidt:

Naar vriendschap zulk een mateloos verlangen.

JACOB DE HAAN BEREISDE PALESTINA MET PAARD EN WAGEN

VAN 16 JANUARI 1921 TOT HET EIND VAN DE MAAND HAD JACOB ISRAËL DE HAAN VEERTIEN DAGEN VAKANTIE GEKREGEN VAN DE RECHTS-SCHOOL TE JERUZALEM.¹

Met paard en wagen ging hij naar Hebron en daarna zuidelijker naar Berseba. Hij vervolgde zijn de reis naar de kust en via Gaza naar het noordelijker Jaffa en over de vlakke de bergen in terug naar Jeruzalem. Zijn belevenissen tijdens deze tocht beschreef hij voor de lezers van het *Algemeen Handelsblad*.

Na zijn dood bundelde zijn zuster Carry van Bruggen de feuilletons die over deze reis handelen tot een boekje *Palestina* (1925), waarbij zij de inleiding schreef.

Dit boekje is ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de *Maatschappij tot Nut der Israëlieten* in 1999 heruitgegeven:

‘OM DE GENERATIES VAN VANDAAG DE KANS TE GEVEN TE LEZEN HOE HET HUIDIGE ISRAËL ER BIJNA EEN EEUW GELEDEN UITZAG EN HOE DE BEWONERS VAN HET DUNBEVOLKTE LAND TOEN MET ELKAAR OMGINGEN.

In een bijna poëtische taal beschrijft De Haan zijn ervaringen met joden en Arabieren. Zijn toon is mild, zijn beschrijving van het land doet het verlangen naar dat vroegere toe nemen. Het toenmalige Palestina is voor een deel een westers georiënteerde industriële natie geworden. ‘Vol lawaai, vol leven en vol problemen. In driekwart eeuw is de wereld van het Bijbelse land ingrijpend gewijzigd. Veel van wat er toen was, is onherkenbaar geworden of zelfs verdwenen.’

¹ Norman Bentwich, de *Legal Secretary* in het mandaatbestuur en directeur van de *Rechtsschool* waaraan De Haan vanaf het begin was verbonden schreef nog op de avond van de moord een geschokte condoleancebrief aan Mosje Wallach, directeur van het ziekenhuis *Schaäre Zedek*: ‘I have just heard of the murder of Dr Dehaan, and must write a note to you to express my horror. I have had many differences with Dr Dehaan and in some things I thought him wrong, but I realised that he was doing what he thought to be right. [...] Your congregation will lose a valued councillor. Wallach was, net als De Haan, aanhanger van de Agoedistische kringen rond rabbijn Sonnenfeld en een van de artsen die De Haan's leven probeerde te redden na de aanslag.

vgl. de vele geschriften van Ludy Giebels. Zij promoveerde op de geschiedenis van de *Nederlandse Zionistenbond* en publiceerde over de Palestijnse tijd van Jacob de Haan en en bezorgde zijn journalistieke werk. ZIE: dbnl.org.

Hebron, 16 januari 1921

DIET IS DE LEVENSVISIE VAN MIJN VRIEND ADIL AOUEDDA, DE JONGSTE ZOON VAN WIJLEN AZEF AOUEDDA. Dat hij lang leve. Amen.

Adil spreekt. 'Mijn vriend', zegt hij: 'drie dingen moeten wij altijd doen. Ten eerste: veel en lekker eten. Wij zijn geen bedelaars. Ten tweede: mooie kleren dragen. Wie zal ons respecteren, die ons met lelijke of slordige kledij ziet. En ten derde: bischoem el hawa. Wat is bischoem el hawa? De zin van deze mooie woorden is: de lucht inademen. En de bedoeling is: zich amuseren.

Ik heb veertien dagen vakantie gekregen van de regerings-rechtsschool te Jeruzalem. En Adil's levenswijsheid indachtig denk ik, dat ik die in bischoem el hawa beleggen zal.

Hoe jammer, dat Adil niet mee kan gaan! Hij is een deel van het burgerlijk bestuur van Palestina, in de vorm van een mooie, luis klerk die zeven en een half pond in de maand verdient. Zift, niet waar? Wij geven dat uit voor onze fezzes. Onze whiskey, hoewel wij Moslims zijn. Onze sigaretten en onze dassen. Maar men moet toch doen, alsof men werkt. Jammer. Adil Effendi heeft dus geen vakantie.¹ Nu zal zijn oudste broer Abdoel Salaam meegaan. Wij hebben een heel mooi plan. Een eigen rijtuig. Twee mooie paarden. Een koetsier. En Hebron. Wij zullen niet in Hebron blijven, dat in deze tijd van het jaar héél koud is. Nog kouder dan Jeruzalem omdat het ook nog hoger ligt. Maar ik zal u niet vertellen waarheen wij van Hebron uit trekken zullen. Misschien heeft Allah ons niet lief op deze weg. En zullen wij niet komen waar wij komen willen. Gij, lezer, zult ons dan niet respecteren. En misschien zult u ons uitlachen. Voorlopig zeg ik dus alleen dat wij naar Hebron zullen gaan. Meer heeft Abdoel Salaam trouwens ook niet aan zijn vrouw verteld. Wij zullen vijf of zes dagen naar Hebron gaan. Want als hij haar eens de waarheid vertelde. Misschien veertien dagen op stap. Hoeveel huishoudgeld zou zij dan wel niet vragen? Nu geeft Abdoel Salaam haar niet meer dan vijf, zes pond. En voor de rest moet zij maar zien, hoe zij zich er door slaat.

WIE ZAL MET ONS MEEGAAN? Om de wagen te rijden. Om voor de bagage te zorgen. Om te tonen, dat wij grote heren zijn. Want wij zullen, te Hebron of elders, misschien wel bezoeken brengen bij een of anderen sjeik. Wie zou ons respecteren wanneer wij zonder een knecht kwamen?

¹ EFFENDI: Van oorsprong Turkse titel die heer of meester betekende. In de voormalig Turkse Arabische landen werd het een term voor een ontwikkelde Arabische stadsbewoner, meestal in Europese kleding, ter onderscheid van de gewone man.

De kleine, zwarte Fouad zou heel graag meegaan. En ook de *chawadja* zou de kleine, zwarte Fouad heel graag willen meenemen.¹ Maar hij is nog wel heel klein om twee mooie, grote Arabische paarden te rijden. Ook zal hij bij de paarden moeten slapen in de stal.

Heer, zegt de kleine Fouad peinzend, ik zal dit misschien niet durven. Als er eens dieven kwamen. Weet mijn Heer, dat de dieven overal zijn? Ja, Heer, overal. Er zijn dieven, Heer, die des nachts de paarden uit de gesloten stal halen. Ja, Heer. Zij spreken boze woorden uit en de paarden gaan met hen mee. Daarom heeft Allah hen ook niet lief. Als zij dood zijn, Heer, zullen zij eeuwig branden in het vuur. Ja, Heer. Het is heel jammer, Fouad, dat jij niet mee kunt gaan, zegt de *chawadja*.

Ja, Heer, murmelt de kleine, zwarte Fouad: het is héél jammer dat ik niet mee kan gaan. Toch durf ik mijn Heer wel vragen of mijn Heer mij nog eens een mooi, wit zakdoekje wil geven met een beetje water erin, dat lekker ruikt.

Fouad, zegt dan de *chawadja*, in een grote, lieve tover gevangen: neem dan het héle flesje maar. Het is hallef vol.

Heer, juicht Fouad: ik ben u dankbaar. Ik zal altijd bedroefd zijn, zolang mijn Heer weg is. En ik zal altijd aan u denken. En dan tript Fouad heen.

WIJ GELOVEN, DAT WIJ ALPHONSE ZULLEN MEENEMEN. Hij is nog altijd een christen. En hij drinkt nog altijd. Adil veracht hem. En Abdoel Salaäm vermaant hem: 'Bij mijn geloof, dwaze Alphonse, houd op met drinken. Denkt gij dat Allah u niet ziet?' Heer, zegt Alphonse met zijn gedoken schijnheiligheid: ik ben een christen.

Abdoel Salaäm heeft nu grote maatregelen genomen. Alphonse krijgt geen cent meer in zijn handen. Hij verdient twintig piašter per dag. De helft daarvan krijgt nu zijn moeder. En voor de andere helft worden kleren gekocht. Hij heeft dus nu een paar schoenen van een pond. Ook een bonte japon, die meer dan een pond heeft gekost. En een fez voor de Zondag. Door de week een wollen muts. Des zomers een rieten hoedje. Omdat hij een christen is.

Ja, wij zullen Alphonse dus meenemen. Hij zal geen druppel drinken onderweg. Het zal hem goed doen. *Bischoem el hawa*.

WIJ ZULLEN DUS ZONDAG GAAN. En wij zullen hopen, dat Allah ons lief heeft. En ons weer langs veilige wegen terugvoert naar Jeruzalem, dat Abdoel Salaäm El-Kuds, dat is de Heilige, noemt. – Je weet het maar nooit. Dus ben ik de Zaterdag ervoor voor het tweede gedeelte van het ochtendgebed naar de Klaagmuur gegaan. Het is

1 CHAWADJA CHAWADJA (Ar.) Heer.

een grote, stille dag geweest. Een open, koele lucht. Leeggewaaid van de regen. In de hoge zonneshijn, de Muur, geweldig. En toch vrede. Er zitten de vrome vrouwen. Zij brengen zwaar-gevulde blikken met water mee waaruit men zijn handen reinigen kan. Of zijn dorst drinken. Ze geven ook gebedenboeken, of boeken voor de psalmen. Ze hebben fijne specerijen in mooie gedreven zilverbusjes waaraan je ruiken mag en daarbij een zegenbede spreken. Of zij hebben grote, frisse citroenen daarvoor. – De mensen gaan. En zij komen. Jemenietische Joden, met zwarte, lange lokken langs een fijn gelaat. Aschkenasische Joden in mantels van zijde, hardrood. Hardgeel, hardblauw. Een Poolse bontmuts op. Sefardiem met een fez, die de wetgeleerden met een zwarte zijden doek omwinden. Grote Marokkanen, op blote voeten in brede en lange puntschoenen. Een witgele of zwarte, zware mantel over de hoge schouders. Er komen kleine vrome vrouwen. Die de Muur kussen en de handen heffen, zoals een Moeder haar zonen zegent.

Er is wel iets veranderd bij een jaar of twee geleden. Chalutzim komen kijken, in alle wonderlijke kleren. Russische jassen van soldaten en gymnasiaften.¹ Een Russische pet. Een broek van Engels kaki. Kaplaarzen of puttis [beenwindsels]. Ze komen niet voor de gebeden. Ze zijn nationale Joden. Maar ze komen toch. En ze zijn welkom.

Er is een gehele troep jongens en jonge mannen gekomen. In kaki kleren, maar Russisch gesneden. Geen Joden. Wij horen dat het gymnasiaften en studenten zijn uit Wrangels leger.² Naar Egypte gevlucht. En nu naar Jeruzalem overgekomen. En dan meteen de verbroedering in de éne taal. De Wrangel-deserteurs en de vluchtelingen van het Joodse volk in de hoge schaduw van de Joodse Muur. 'Mogen hun naam en hun heugenis uitgedelgd worden', zegt een van mijn vrome vrienden genadeloos. Hij heeft gelijk. Zij hebben het er naar gemaakt. Maar God is groot en genadig.

VERENIGD IN DE GEBEDE. Het Gebed tot Ere van Gods Grote en Goede Naam wordt door de Voorlezer ingezet. En vóór de gemeente hem straks bijvalt, zegt hij hoog en alleen: 'Heilig, Heilig, Heilig, de Heer Zebaoth. De wereld vol van zijn Eén. Als Sir Herbert Samuel dit horen kan buiten de ban van de drijvende ijdelheid, waarin men hem gevangen houdt.³ Dan zou hij weten waar hij de eenheid van alle Joden te vinden heeft. Niet in Hatikvah, hoe gaarne en hoe lief het ons is. Maar in deze heilige Kedesha. En in deze woorden: *Hoort Israë!, God onze God is één God.*'

1 CHALOETSIEM (CHALUZIM) (Hebr.) Pionier. Sinds de immigratie van zionistische pioniers term voor iemand die zich vestigt in een zionistische landbouwkolonie.

2 PJOTR NIKOLAJEVITSJ WRANGEL was een tsaristisch commandant tijdens de Russische Burgeroorlog. In 1928 werd hij wellicht vergiftigd via zijn butler, die een geheim agent uit de Sovjet-Unie zou zijn geweest.

3 HERBERT SAMUEL: van 1920 tot 1925 Hoge Commissaris van het Mandaatgebied Palestina.

MET ONS TWEEËN BEZOEKEN WIJ ONZE OPPERRABBIJN R. CHAÏM SONNEFELD in het kleine kamerhuisje van de Amsterdamse Pekiediem en Amarcaliem.¹ Op de hoek van de Zionsberg bij de berg van Moriah. Waar het uitzicht gaat naar de Moskee van Omar en over de heuvels van Silouân tot zijn bergen van Moab. Het huisje is precies zoals het was, toen Sir Herbert er de opperrabbin bezocht. Ook het Boek van de Psalmen is immers niet veranderd. De oude rabbin voert heel zacht het gesprek langs mooie en langs goede woorden. Hij spreekt nooit van iemand kwaad. Hij noemt ook nooit een naam. Maar bijvoorbeeld in de uitlegging van een psalmenwoord leert hij ons hoe wij ons, in zijn visie, moeten gedragen in een vraag van politiek beleid. Alles zó goed, en zo zachtmoedig, dat wij ons volkomen vrij voelen en toch gaarne gebonden. En wij voelen heel zeker dat hij zelf geen woordbreedte wijken zal van wat hij heeft geleerd. Onlangs heeft men uit Amerika een mooie, ronde som geld voor hem gezonden. Maar hij, die in een huisje met een kamer leeft, bij gebeden en bij brood, hij heeft dit geld geweigerd. – Wij spreken over de onrust van de Arabieren. Het congres in Haïfa. Optocht in Sechem. Gisteren zou er een grote optocht in Jeruzalem zijn. Zo begon het verleden jaar. *Palestine Weekly* van Harry Sacher, waarschuwt min of meer verscherpt: Ondertussen worden er pogingen gedaan ontevredenheid te zaaien en het volk op te zetten. Er gaan zelfs geruchten over pogingen om het program van de laatste Nebi Moussa te herhalen.² Wij willen deze dingen niet al te tragisch opnemen. – Wij willen de Regering er weer aan herinneren dat de wet afdoende middelen verschaft tegen hen die opruien en haatzaaien. Hier evenmin als elders kan de regering toelaten, dat de indruk gevestigd wordt van zwakheid en twijfel. Of dat de koninklijke weg tot officiële onderscheiding en officiële betrekking het verwekken van agitatie is. – Dit laatste is duidelijk scherp tegen de benoeming van de bekende volksman Aref el Aref tot onder-gouverneur van Jenin. Gedragboekje: redacteur van het felle anti-Zionistische blad *Zuid-Syrië*, moord- en dood-eisend onruststoker in de Paasdagen; gevangen; op erewoord en borgtocht vrij; erewoord en de borgtocht gebroken; bij verstek veroordeeld tot vijf jaar tuchthuis; begenadigd door Sir Herbert en dadelijk benoemd tot onder-gouverneur van Jenin. Hulde. Ook aan Sir Herbert.

1 PEKIDIEM (EN AMARCALIEM) (Hebr.) Een organisatie die in 1810 werd opgericht voor steun aan vrome joden in Palestina. Dit gebeurde, omdat zich steeds meer Askenazische joden vestigden in het land, die i.t.t. de overwegend Sefardische geen eigen ondersteuning hadden.

2 NEBI MUSA (Ar.) (*moussa, moessa*). Ten tijde van Saladin (heroverde Jeruzalem op de kruisvaarders) ingesteld islamitisch feest in Jeruzalem, samenvallend met het Grieks-orthodoxe paasfeest. Behelste een pelgrimstocht vanaf Mozes' graf bij Jericho naar de moskee van Omar in Jeruzalem. Dit belangrijkste van de vele lokale islamitische feesten in Palestina duurde een week en trok duizenden bezoekers.

Rabbijn Chaïm Sonnefeld zegt dat hij de laatste avonden en nachten steeds beweging van Arabieren heeft gezien langs de wegen van Silouân. Er gaan allerlei wonderlijke geruchten. Ze zijn overal. Niemand weet waar vandaan. Sir Herbert zal aftreden. Zijn zoon is door een Arabier gewond. Enzovoort. Wij geloven het niet. Wij lezen elke avond psalmen, zegt Chaïm. Ik schrik. Een oude man met het vertrouwen van een kind in zijn vader.

BISCHOEM EL HAWA. Maar niet zonder ontroeringen. Want als ik Zaterdagavonds thuis kom hoor ik, dat Alphonse iets vreeslijks heeft gedaan. Hij heeft op naam van zijn meester twee blikken petroleum en vijf rotel brood gekocht. En die heeft hij zich toegeëigend met het oogmerk om zichzelf en zijn moeder onrechtmatig te bevoordelen. Maar zijn moeder heeft het niet geweten. De arme Adil is héél boos. Hij wil naar de politie gaan. En Alphonse in de 'gabs' werken.

Och, zegt Abdoel Salaâm: Waarvoor? Hij heeft het gekocht op onze naam. Ik moet het dus betalen. Bij mijn geloof, er is één Allah... óók voor de christenen... moge Allah hem straffen... dáár, dat is zijn vader. En hierbij spuwt Abdoel Salaâm op de grond. Erger kan het niet. Maar, alle harten bij u zelve. Er is ook alle reden voor. Twee blikken petroleum voor zes en veertig piaſter per blik, dat maakt al twee-en-negentig. Vijf rotel brood voor elf piaſter de rotel. Is vijfenvijftig. Maakt samen honderd zeven en veertig piaſter. En de piaſter op twaalf platte Hollandse centen gerekend, wordt dat meer dan zeventien en een halve gulden. Geen wonder, dat Abdoel Salaâm de vader van Alphonse, die trouwens al jaren lang dood is, uitspuwt. Dat doen wij hier voor minder.

Natuurlijk, dat er geen sprake van is, dat Alphonse met ons mee mag om Lucht te Ademen. Hij is op staande voet ontslagen. Laat hij blij zijn, dat hij niet in de 'gabs' komt. Dan zou hij door de straten van El Kuds van en naar zijn werk gaan, gekleed in een grof blauw pak. Een grauwe murſ op.

Maar wie zullen wij nu meenemen? Fouad is te klein. En Ali kan niet worden gemist. Gelukkig leent Hassan Effendi ons een goede knecht. Hij heet Achmad. Hij zegt dat hij in Mekka ter bedevaart is geweest. Allah is groot. Boze mensen beweren, dat hij het niet was. Maar 't was zijn vader. Iemand van de familie, zegt Abdoel Salaâm goedig; wij kunnen hem dus geruſt Hadj noemen. Achmad zal dus meegaan.

ZONDAGMORGEN. Zo'n mooie lentemorgen als de winter ons hier te beleven geeft. De twee paarden en de wagen zijn er. En ook, Hadj of zoon van een Hadj, Achmad. Adil Effendi, die des Vrijdags ruſt en des Zondags werkt, moest eigenlijk naar zijn bureau gaan. Maar hij heeft een briefje geſtuurd van onze buurman, de vee-arts, dat

hij ziek is. Zijn chef, Chalil Effendi, neemt daar genoeg mee. Adil kan ons dus in het afscheid bijstaan. Het ogenblik is gekomen om Amni, het ongedienstige dienstmeisje, de sleutel te geven en op haar plichten te wijzen.

Amni, dit is de sleutel van mijn huisje.

Ja, Heer.

Gij zult hem niet verliezen?

Nee, Heer.

Gij zult elke twee dagen luchten.

Ja, Heer.

Gij zult de vloer boenen en schuren.

Ja, Heer.

Gij zult de vensters mooi schoonmaken.

Ja, Heer.

En niet met water morsen op de gordijnen en de sofa.

Nee, Heer.

Het is zeker, dat Amni de sleutel verliezen zal. Zij zal niet alle twee dagen luchten.

Zij zal ook de vloer niet boenen en schuren. Zij zal de vensters niet schoonmaken. En zij zal water morsen op de gordijnen en op de sofa.

Maar 't is toch aardig, dat zij zulke goede antwoorden geeft. Zij heeft al veel geleerd. Met een baksjij van tien piaſter is dat niet te zwaar beloond.

Ook de kleine, zwarte Fouad komt van ons afscheid nemen: - Allah zegene u....

Allah geleide u. Dag, kleine Fouad, dat Hart betekent.

En wie, als wij de poort uitgaan, ſtaat voor de poort? Alphonse, die zijn meester voor 147 piaſter heeft opgelicht. Ook hij murmelt nu mooie woorden: - Allah zegene u.

Alphonse, zegt Abdoel Salaäm hoog en gestreng, - gij zijt een slecht mens.

Allah zegene u, Heer, zegt de schijnheilige gedoken: - ik ben een christen.

Uw vader, Alphonse, zegt Abdoel Salaäm, - dronk niet. En hij heeft mijn vader nooit bestolen. Maar bij mijn geloof! Als gij mij weer besteelt, gaat gij in de gabs. Ga nu naar de ſtal en doe uw werk. Ik zal het geld van uw loon inhouden.

Ja, Heer, zegt de schijnheiligerd.

Jilan Aboehoe, gromt Abdoel Salaäm, terwijl hij zijn zitje in de gemakkelijke wagen zoekt. Het betekent: - vervloekt zij zijn vader. Maar het is goed gemeend.

WIJ ZIJN WEGGEREDEN. O, het is héél goed te wonen in Jeruzalem, dat Abdoel Salaäm El-Kuds, de Heilige, noemt. Maar het is óók wel eens goed weg en ruim te zijn. Vooral op zo'n mooie lentedag in de winter. De winter is hier niet het dode getij.

Het heeft flink geregend. Het gras is vol en groen opgekomen zonder gore plekken. Overal grazen de goede schapen en de kleine, fijne geitjes. In kudden van wit en zwart. Wij rijden het graf van Moeder Rachel voorbij. Wij zien van verre Bethlehem, waar de rijke christenen wonen. En hun landhuizen. Dorpen her en der op de heuvelen. Hier en daar een heilig huis. Een kleine waterbeek. Een bron. De grote vijvers van Salomo, verlaten en verloren. – Maar de Engelsen herstellen ze weer. Natuurlijk gaat onze weg door de bergen niet recht. Hij windt en werkt met dalen en de bergen mee. Achter alles staat de verre maar van de bergen van Moab. Waar wij in een dalkom, gedekt door alle bergen komen, is het zomer en zoel. Waar de weg open ligt staat de Oostenwind. Wij rijden tellens door de winter en de zomer heen. Abdoel Salaäm heeft een witte, warme deken meegenomen. Mooi handwerk uit Anatolië, zoals men niet meer ziet gemaakt. Leven. Wonder

UITERAARD HOUDEN WE NATUURLIJK HALT IN DE HERBERG OP HALFWEG. Niet dat de paarden moe zijn. Ze lopen mooi samen in de maat. O, Abdoel Salaäm is een goede vriend. Maar hij houdt natuurlijk meer van de paarden die hem tweehonderd pond hebben gekost. De herberg wordt in een heerlijk zonnig dalhoekje gehouden door een schavuit die ik liever in een moskee, dan in een donker bos zou willen ontmoeten. De vlegel draagt een groenen doek om zijne fez. Is hij in Mekka geweest?

- Hadjat? vraagt Abdoel Salaäm. Dit ene woord betekent niet minder dan: - Hebt-gij-een-bedevert-naar-Mekka gemaakt? Op zo'n grote vraag past natuurlijk geen eenvoudig 'ja' of 'nee'. De bengel haalt een diepe tabaksteug door zijn Turkse waterpijp. Hij zegt: Chamd'illah! - Gelooft zij Allah. Het is nu niet meer dan behoorlijk, dat Abdoel Salaäm antwoordt met chamd'illah. En hij doet dit dan ook. Omdat ik als ongelovige toch niet word verondersteld met de Mekka-etiquette op de hoogte te zijn, drink ik een kleintje, fijntje koffie. Wij geven ieder op de beurt een rondje. Wij drinken vele kopjes koffie. Wij genieten heerlijk veel hete zon.

Maar ik bedank voor een Turkse waterpijp. Wij praten mild en wijs over de prijzen van de paarden. En over het paardenvoer, dat het zo goedkoop is in Hebron, dat de schavuit El-Khalil noemt. In de stad, die wij na Hebron hopen aan te doen, maar die ik u nu nog niet noemen zal, daar moet het paardenvoer nog veel goedkoper zijn. Als de paarden gegeten, gedronken en geruïst hebben, gaan wij weer op de rit. Het spreekt vanzelf, dat wij ons regelen naar de paarden. En de paarden zich niet regelen naar ons. De prijs van het paardenvoer is intussen gestegen. Wij moeten vele piasters betalen. Ook de koffie is duur geworden. - Vervloekt zij zijn vader, merkt Abdoel Salaäm dan ook volkomen terecht op. Wij schikken ons weer onder de warme wollen

deken. Het mooie handwerk van Anatolië, dat men nu niet meer ziet gemaakt. Wij rijden. Abdoel Salaäm mijmert. Zeker over de schobbejak met zijne slimme prijzen. - Ma alaisch, zegt hij ineens getroost. In het Hollands 'uitschewo'. Een stamwoord.

HET IS AL MOOI IN DE MIDDAG GEWORDEN. Wij zijn nu ook wel moede van de bergen en de dalen, de zon en de wind. Maar nu zijn we ook dicht bij El-Khalil. Meer huizen op de heuvelen. De grote wijngaarden aan weerszij van de weg. Wij zijn de Ain Sarah al voorbij gereden. De eigenlijke naam is 'bron van Sira'. Gelijk geschreven staat: (II Samuël 3:26). - En Joab ging uit van David, en zond Abner boden na, die hem wederomhaalden van de bornput van Sira: maar David wist het niet.

In de heuvelen aan de overzijde breekt de bron van Mimra. Misschien de oude naam Mamré. (Genesis 14:13 en 35:27).

De gehele familie van Chaïm, de hotelhouder, komt natuurlijk buiten om ons te ontvangen. Wij krijgen de mooie bovenkamer op de hoek. Want wij zijn natuurlijk de enige gasten. Wij krijgen ook een fijntje koffie met lekkere zoete koek. Want de vrouw van Chaïm is uit Tiberias. En wij zijn weer burgers van Hebron, dat Abdoel Salaäm El-Khalil noemt.

HET VERHAAL GAAT... (Geschiedschrijving in verhalende vorm ± 1000-586 v.C.)

'Al het land dat je ziet geef IK aan jou en je nakomelingen, voor altijd. En IK zal je zo veel nakomelingen geven als er stof op de aarde is: zoals het stof van de aarde ontelbaar is, zullen zij niet te tellen zijn. Kom, doorkruis het land over de hele lengte en breedte, want aan jou zal IK het geven.' Toen brak Abram op en ging wonen bij de eiken van Mamre, bij Hebron. Daar bouwde hij een altaar voor de HEER.
Genesis 13/18

Sara leefde honderdzevenentwintig jaar. Ze stierf in Kirjat-Arba, het huidige Hebron, in Kanaän. Nadat Abraham bij zijn overleden vrouw had gerouwd en haar had beweend, stond hij op, vertrok en wendde zich tot de Hethieten. Hij zei: 'Ik woon maar als vreemdeling bij u. Geeft u mij hier een eigen graf, dan kan ik mijn overleden vrouw uitdragen en begraven.' De Hethieten antwoordden hem: 'Maar luister, heer, wij beschouwen u als een vorst die door God zelf begunstigd wordt! Begraaf uw vrouw in het beste graf dat we hebben. Niemand van ons zal u zijn graf weigeren en u beletten haar daarin te begraven.'
Genesis 23/2-3

Abraham ging hierop in en wog de hoeveelheid zilver af die Efron in het bijzijn van de andere Hethieten had genoemd: vierhonderd sjekel zilver naar de gangbare handelswaarde. Zo ging de akker van Efron in Machpela, in de buurt van Mamre, met de grot en met alle bomen op dat stuk land, als rechtmatig eigendom over op Abraham, ten overstaan van alle Hethieten die in de stadspoort aanwezig waren. Daarna begroef Abraham zijn vrouw Sara in de grot op de akker in Machpela, dicht bij Mamre, het huidige Hebron, in Kanaän. Zo gingen het stuk grond en de daarop gelegen grot van de Hethieten over op Abraham en kwam hij in het bezit van een eigen graf.

Genesis 23/19

Berseba, 20 Januari

WIJ VINDEN HIER DADELIJK VRIENDEN EN BEKENDEN. De gouverneur, majoor Kenny Levick, kennen wij nog van het vorig jaar. Hij heeft nog altijd het mooie huis, waar vroeger de Turkse gouverneur heeft gewoond. En hij brandt er nu een lekker vuurtje. Over dag is het hier heerlijk heet. En 's avonds heerlijk koud. Dan kunnen wij het vuurtje goed gebruiken. Er zijn hier van ochtend tot avond groote temperatuurwisselingen. Jacob zeide tegen Laban: 'Bij dag verteerde mij de hitte en bij nacht de vorst' (Genesis 31:40). Geen wonder, dat wij dat vuurtje waarderen.

Wij kennen ook de onder-gouverneur, uit Hebron gekomen. Evenals de chef van de politie Nagib Effendi. Het is een mooie naam. Die de Verstandige betekent. Wat kan ons hier gebeuren? Wij vinden er ook de jongste zoon van Ben Jehodah, die de mooie naam van Ehud voert. Hij is tegerings ambtenaar voor de landbouw in Palestina. Een blijde, open Zionistische jongen. O, Berseba is veel gemakkelijker dan Jeruzalem.

BURGERS VAN BERSEBA. De oude stad. Gebouwd door Abraham? (Gen. 21:22-32). Of Isaäk? (Gen. 26:26-33). Uit de eerste plaats zou men opmaken, dat de naam betekent: 'Wel der[...] Wel der Zeven' of 'Wel van de Eed'. Misschien is de eerste naam een oude Kanaänitische, die later niet meer goed begrepen werd.

De zonen van Samuel waren er rechters (I Sam. 8:2). Elia vluchtte er heen voor de boze Izebel. (I Koningen 10:3). In de profetentijd moet het nog een grote betekenis hebben gehad: Zij die zweren bij de zonde van Samaria. Bij de god van Dan en de pelgrimstocht naar Berseba, zij zullen vallen en niet meer opstaan. (Amos 8:14). De formule uit de tijd der Rechters (20:1) Uit heel Israel, van Dan tot Berseba, en zelfs uit Gilead, kwamen de Israëlieten naar Mispä om zich daar voor de heer te verzamelen heeft ons bij de laatste grensregeling nog kwaad gedaan. In de Konings-tijd wordt het 'van Geba af tot Berseba' (II Kon. 23:8) of 'van Berseba tot in het bergland van Efraïm' (I Kroniek 16:4). Na de Babylonische ballingschap werd de stad weer door Joden bewoond (Nehemia 11:27). In de Romeinse tijd was Berseba een grote garnizoensplaats. De kruisvaarders zijn zo ver niet naar het Zuiden geweest. Zij hielden Bet Jibrin voor Berseba. Nu is het een kleine stad in een groot district, met een knappe gouverneur.

WIJ KOMEN HIER OOK ONDER DAK. Er is geen hotel. Er is een familie die de meelmolen drijft en ook betalende logés ontvangt. Hoe leeft men nu in de binnenlanden van Berseba? Het huis ontsnapt aan alle woordbeschrijving. Omdat

ieder woord iets heeft van al het andere. En dit huis heeft niets van niets. Ik zou kunnen zeggen, dat het één verdieping heeft. En als ik nu eens zei dat het huis geen verdieping had? Dan zou je denken dat het huis helemaal geen huis is. Maar 't is een huis aan de hoofdstraat van Berseba. Van buiten een muur van grove bouwblokken met grauwe, ongevoegde kalk daartussen. Men valt natuurlijk met de deur in huis. Die éne kamer door. En dan in de hof waar nu vanavond een wonder-maneschijn bloeit.

Wij delen de kamer met de compagnon van de molenaar. Er zijn eerlijk drie bedden. In mijn bed slaapt des daags de molenaarsknecht die overnacht werkt. Hoe dit Vrijdagnacht gaan moet, wanneer de molen niet maalt, zullen wij Vrijdagnacht zien. De beddenlakens zijn vroeger wit geweest. De kussens nooit. De molen maalt hier dag en nacht met een motor van zes paardenkrachten.

Des morgens krijgt men zijn ontbijt. Er is een tafel. Maar geen tafelkleed. Er zijn geen bordjes. Maar er is een jampot. Wij hebben vanmiddag zoete bloemkool gegeten. Gepeperde aardappelen met kip. De soep het laatst, omdat Berseba in Rusland ligt.

DE JODEN VAN BERSEBA. Er zijn nu een stuk of vijf families. De twee molenaars. Een kleermaker. Een winkelier. Een *sjochet* (ritueel slachter), die ook in de molen werkt. Maar een Joodse landbouwbevolking is nodig. Maar welk systeem? Joodse koloniën met Arabische arbeid? Of coöperatieve arbeidersgroepen, de *kewoetsoth* (Kibboets)? Beide stelsels hebben niet voldaan. Men spreekt nu veel van een tussenvorm: coöperatieve koloniën. En zonder de ondeugden van één van hen.

Er is in Berseba een *kewoetsah* van drie arbeiders, die zich bezig houdt met bomenkweek. Een school voor Joodse kinderen is er niet. De molenaar, die het goed gaat, heeft zijn kinderen op school in Jaffa.

Het huis is hier de sociëteit van Berseba. En ik schrijf u deze brief in de sociëteit in het huis, dat niets van niets heeft. Er is een reiziger in naaimachines gekomen. En een man die alles weet. En alles spreekt behalve Hebreeuws. En die voortdurend luidkeels vraagt wie ik ben. Maar waar ik bij ben, kan men hem de nodige informatie niet geven. En ik sta niet op. Nog lang niet. De chauffeur van de gouverneur komt ook eens binnenlopen. Een grote Joodse jongen uit Rischon le Zion. Die van de *kewoetsah* komen straks.

VANDAAG IS DE GROTE WEEKMARKT HIER GEWEEST. Dan komen de Bedoeïenen van uren ver te handelen. Zij heten 'Arabieren'. Een naam, alleen voor de zwervende tentbewoners. Abdoel Salaäm zou zeer beledigd zijn, wanneer gij

hem een 'Arab' zoudt noemen. Hij is een *Ibn-Arab*, zoon van Arabië. Wie 't weet, zal zich niet vergissen. Wanneer wij op de markt verschijnen, is het toneelstuk reeds begonnen. Er is een breed gelegen grasveld over lage heuvelen en lange dalen. Waar de groepen inlegeren en de mensen gaan. Er zijn mooie, waardige sjeiks in lange gewaden, met fijne zijden hoofddoeken. En om het hoofd zware koorden van zilver en zwart, dat de zijden hoofddoeken niet wegwaaien. Er zijn arme Bedoeïenen van de woestijn. Er zijn eierenvrouwen, kippenvrouwen, geiten-, schapen- en lammeren-vrouwen. Zij gaan niet gesluierd. Van haar hoofddoek gaat een band naar beneden met een kapje over de neus. En twee brede zijbanden over de wangen. Daaraan hangen zilveren munten en gouden munten. Rijgsels van groene of rode kralen. Het rinkelt en rammelt wanneer zij gaan. Of bewegen zijn in een driftig gesprek. Er zijn luie, slomme kooplieden uit de stad, die geweven stoffen verkopen, spiegeltjes en zeep. De handel is voor een deel nog ruilhandel. Een kerel schreeuwt: *ros-a-ros*. En dat betekent in Berseba 'maat voor maat'. Hij geeft een maat gedroogde vijgen voor een maat vol fijne gerst. Er wordt ook tarwe verkocht. De koper mag zijn maat zo volmaken als hij maar kan. Er zijn kerels die het vak van maatvullen speciaal verstaan. Ze schudden en buigen tot de maat vol is. Met een kop erop, dat er geen korreltje meer bij kan. Daarmee maken ze hun loontje. De koper is een *effendi* uit de stad. Hij kijkt stipt en begerig toe, dat zijn mannetje de maat vult tot het uiterste. De verkoper is een grote Bedoeïen van de woestijn. Hij kijkt, groot staande, naar de *effendi* en naar het mannetje. En hij glimlacht.

Men kan hier petroleum kopen en bakolie. Ze wordt meegenomen in een zwart zakje van geitenhuid, dat met een koordje wordt dichtgedraaid. Er is ook een specerijenveldje. Waar de verkopers van de specerijen op hun hurken zitten achter hun kleedjes met specerij. Het ruikt er lekker en fel. Hier kopen zij ook tabaksbladeren voor hun waterpijpen. Op de hoek van het specerijenveldje zit de man die mooie gouden en zilveren muntjes verkoopt voor de vrouwen. Hij verkoopt ook gouden oorhangers, neusringen en armbanden.

Er zijn schapen met hun lammeren. En geiten met hun kleine geitjes. Ezeltjes, mooi en slim. Ook kamelen, groot en dom. Echte ezels. Vijf, zes, mannen zitten gehurkt bij een kameel. Zij praten voorzichtig en wijs. Het duurt heel lang, want dit is een grote zaak. Moge Allah daarop zijn zegen geven.

Er zijn zeker een paar duizend spelers op dit grote toneel. De regie is onberispelijk van beweging en kleur. Er is hier geen enkele drankwinkel. Zelfs geen gaar-

keukentje. Blijkbaar is men wel héél matig. Men eet sinaasappels en Arabisch brood. En drinkt het water.

DE HEERLIJKE KOUDE DES AVONDS. En de maan, die de kou verzilvert. Wij zijn uitgereden over de landen van Berseba. Naar het Zuiden toe. Het land is hier nog goed bebouwd. De woestijn ligt uren verder. Al de marktgangers zijn uiteengegaan. Ieder naar zijn stam en naar zijn tent. Er gaat geen enkel leven meer. Ook wij zijn stil. Ik ben vooruitgereden. Het paard gaat rustig en goed. Dit is het land, waar onze eerste aartsvaders hun tenten hebben gespannen. En hun wallen hebben geslagen. Keren hun zonen terug?

Wij zijn heel ver gereden, in een groten, veilige droom. 'Mijn Heer', zegt nu de zwarte knecht Achmed: 'Kijk naar de sterren. Het is heel laat.' Wij draven luid terug, door de nacht die een dag is. Heel ver zien wij Berseba gebouwd met de moskee en de minaret. Langs de grote tuin, waar de keweotsah werkt. Langs de grote meelmalerij en de broodfabriek die de Duitsers in oorlogstijd hebben gebouwd. Hij staat nu vernield door de Engelse luchtbomben. Een grote spoorwagen staat waanzinnig op een dood, rustig spoor.

Wij rijden binnen. Het is lang na middernacht. Achmed ziet het in de sterren. De wijze paarden hebben de khan van zelf gevonden. Wij vinden ook ons deurtje. Twee deuren verder. Zonder moeite, want de molen maalt zonder rust. En legeren de Bedoeïen, die wachten, uren, uren, lang tot hun mooie tarwe gemalen is.

¶

HET VERHAAL GAAT... (Geschiedschrijving in verhalende vorm ± 1000-586 v.c.)

Sara zei tegen Abraham: 'Jaag die slavin weg met haar zoon. Ik wil niet dat mijn zoon Isaak later de erfenis moet delen met het kind van die slavin.'

Abraham wilde Hagar en Ismaël niet wegsturen, want hij was Ismaëls vader. Maar God zei tegen Abraham: 'Maak je geen zorgen over Ismaël of over Hagar. Ook Ismaël is een kind van jou. Daarom zal ik zorgen dat er later ook een volk van Ismaël afstamt.'

Abraham nam wat brood en water. Hij gaf dat aan Hagar. Daarna stuurde hij haar met Ismaël de woestijn van **Berseba** in. In de woestijn verdwaalden Hagar en Ismaël. Na een tijdje hadden ze geen water meer. Toen legde Hagar Ismaël onder een struik in de schaduw. Ze kon er niet tegen dat ze Ismaël zou zien sterven. Ze begon te huilen. Maar God hoorde Ismaël roepen. De engel van God riep uit de hemel tegen Hagar: 'Wat is er, Hagar? Wees niet bang! God heeft Ismaël horen roepen. Ga naar Ismaël toe. Help hem overeind en houd hem goed vast. Ik zal hem kinderen geven, en er zal later een groot volk van hem afstammen.'

Toen zorgde God ervoor dat Hagar een waterput zag. Ze liep naar de put, haalde water en gaf Ismaël te drinken. Ismaël groeide op. Het ging goed met hem, want God zorgde voor hem.

Genesis 21/1-20

Gaza, 25 januari 1921

WIE MET EEN WAGEN EN TWEE PAARDEN TE GAZA, OF ELDERS, AANKOMT, DIE ZOEKT ZICH EERST EEN KHAN. En daarna een hotel. Een khan is geen herberg, ofschoon de koetsiers er slapen. Het is ook geen stal. Ofschoon er paarden, kamelen en ezels zijn. Een khan is eenvoudig een khan. Gij moet dat dan maar komen zien. Een khan zonder dorp is denkbaar. Maar een dorp zonder khan niet. In Gaza zijn er verscheidene. In Jaffa zijn er, volgens Hadj Achmed, honderd. Dat is: drie of vier.

Wanneer wij de lemen voorstad van Gaza zijn doorgereeden, vinden wij een jongetje, dat ons zonder omwegen naar de beste khan van Gaza brengt. Hij blijkt een eigen neefje van de eigenaar te zijn. De poort van de khan is al gesloten. Want de zon is onder. En de dieven zijn overal. Moge Allah hen vloeken. Moge hij ook de ouders van de dieven vloeken. Wij worden natuurlijk in de khan van Gaza met veel beleefdheden ontvangen. Een Chawadja en een Effendi, die van Berseba komen met zoo een mooi eigen rijtuig en met twee zoo mooie paarden. Er is ook een zwarte knecht. Dat ziet men toch niet alle dag. En de zwarte knecht is nog wel een Hadj.

Toch moet de eigenaar van de khan van Gaza niet denken, dat hij Abdoel Salaäm bedriegen zal met de prijs van het paardenvoer. Bij mijn geloof niet! Ya Salaäm! Eer dat gelukt!

DE PAARDEN VÓÓR DE MENSEN. De herberg na de khan. Wij vinden hier een joods hotel. Het heeft twee kamers met zeven bedden. Zolang het getal van de reizigers beneden vier blijft, slapen wij in ten kamer. De hotelhouder met vrouw en vijf kinderen in de andere. Wanneer beide kamers met reizigers bezet zijn, slaapt de familie buiten onder een afdak. Allah zegene hen! Zij zijn twee jaar geleden uit Besarabië hier in 't land gekomen. En sinds enige maanden in Gaza. De moeder kookt. De oudste dochter dient de tafel. De vader is vader. En de twee oudste jongens zijn schatten. Zij heten Josef en Benjamin. De een is elf en de ander is twaalf. Zij zijn doigelukkig, dat er gasten met twee paarden zijn aangekomen. Zij zien dadelijk, dat Abdoel Salaäm hun niet zal toestaan te rijden op de paarden. Ook zien zij dadelijk dat ik het ze wel zal toestaan. Zij zien ook, dat Abdoel Salaäm de eigenaar is. Maar dat het gebeuren zal, wanneer ik het wil. 's Avonds is het natuurlijk te laat om naar de khan te gaan.

Maar vanochtend zijn wij er geweest. Josef en Benjamin zien meteen, dat dit prachtige paarden zijn. Hun vader was een vrije boer in Besarabië. Zij hebben

daar zelf paarden gehad. En zij herkennen, in een grote beweging, het mooiste van onze twee paarden. Uit Jaffa, waar zij hebben gewoond. Hadj Achmed is met het hoge bezoek maar matig ingenomen. Hij verklaart, dat hij veel te ziek is om twee paarden te zadelen. Maar de twee Joodse jongens lachen hem uit. Zij hebben geen zadel nodig, geen teugel en geen toom. Zij nemen de paarden. Zij rijden heen. Ik zie het met een grote ontroering. Hadj Achmed vervloekt hun geloof.

GAZA WAS EEN VAN DE VIJF PHILISTIJNSE STEDEN. De andere Askalon, Ashdod, Ekron en Gath. Askalon aan de zee. De andere aan de grote Egyptische karavaanweg. Ook het nieuwe Gaza ligt een half uur van de zee af. Men zegt, dat de Filistijnen evenals de Joden uit Egypte zijn gekomen. Maar wij woonden veel gevaarlijker aan de grote oorlogsweg tussen Egypte en Assyrië. Wij woonden in de heuvelen van Juda. Over en weer hebben wij met elkaar gevochten: Simson, Saul, David. Soms lagen wij onder. En legerden de Filistijnen bij Michmasch. En bij Jizreël. Zij kwamen soms tot bij Jeruzalem. Daarentegen versloeg koning Hizkia de Filistijnen tot bij Gaza.

Anders is de verhouding tussen de twee volken in de tijd der profeten. Zij profeteren over de Philistijnse steden, niet in vreugde over de val van vijanden. Maar tezamen als zij profeteren over de steden van Israël. Bijvoorbeeld: Jeremia, hoofdstuk 47. Zefanja, hoofdstuk 2. Zacharja, hoofdstuk 9. Zij voor spellen ene verwoesting. Niet door Israël. Maar door Egypte en door Assur.

Weer verandert de verhouding in de tijd van de Maccabeëen. De Filistijnen zijn onder de macht van de Grieken gekomen. De Maccabeëen, vijanden van het Syrische Hellenisme, zijn het ook van de Filistijnen.

TERWIJL DE MOOIE, STOUTE, JOODSE JONGETJES ZIJN WEGGEREDEN OP ONZE PAARDEN; terwijl Abdoel Salaäm de markt bezoekt en de vele koffiehuisjes die der markt zijn, denk ik over al deze vergane tijden. Gaza ligt stil en verneveld op zijn heuvels. De woestijnhaven van Egypte. Zoals Damascus van Assyrië. Bij Gaza was al tijd overvloed van water. Vijftien bronnen die de vlakte drenken. Er waren brede wegen naar Egypte, Zuid-Arabië, Petra en Palmyra. Amos vervloekt Gaza omdat zij de Joden als slaven naar Edom hebben verkocht (1:6). In de Griekse tijd was Gaza de zuidelijke uitvoerhaven. Arco de noordelijke.

Voor elk leger dat van het zuiden komt, is het bezit van Gaza volstrekt noodzakelijk. De Engelsen moesten het tot elke prijs veroveren. De oude Farao's veroverden het. En de Ptolomaën. Dan weer behoorde het tot Syrië. – Napoleon vond Gaza onmisbaar voor iedere bezitter van de Nijldelta.

De stad heeft misschien nooit tot Israël gehoord. En in zoverre is de tegenwoordige grens voor ons niet slechter dan de historische. Het geografische hoofdstuk Josua 15:17 bedeeft Gaza toe aan de stam van Juda. Maar dat bewijst nog geen werkelijk bezit. Wel lezen wij (Rigteren 1:18), dat Juda innam Gaza, Askalon en Ekron. Maar die plaats is betwist. Gaza, genoemd in I Kronieken 7:28 is een ander Gaza, niet ver van Sechem. Salomo's macht kwam tot Gaza (I Koningen 4:24) evenals Hizkia (II Koningen 18:8). De Maccabeeën veroverden Ekron, Ashdod, Askalon en eindelijk ook Gaza. Dat verwoest werd. Pompejus veroverde de stad weer op de Joden. Het werd weder herbouwd, denklijk dicht bij de zee. Caesar stond het aan Herodus af. Gij kunt dit alles bij Josephus nazien. In de eerste eeuwen van deze jaartelling was de stad een belangrijk centrum van Griekse cultuur. De Mohammedanen veroverden haar in het begin van hun verre tochten. Mohammed's grootvader zou hier begraven zijn. In de tijd van de kruisvaarders was het een puinhoop. In het midden van de twaalfde eeuw bouwden zij er een vesting. Tot Saladin in 1187 de stad veroverde. Dan worden zijn tijden heel stil, tot Napoleon de stad veroverde. De Engelsen hebben met grote moeite en met veel tegenslagen de stad genomen. Als het morgen mooi weer is, zullen wij rijden, waar de slagvelden zijn geweest.

DE STAD IS IN DE OORLOG ZEER GEHAVEND. In de hoofdstraat zijn complete blokken huizen door bommen opengescheurd. Het Seraïl, een oud gebouw uit de dertiende eeuw, is zwaar beschadigd. Ook de grote Moskee, oorspronkelijk een Kerk uit de twaalfde eeuw, waarin veel mooi, oud materiaal verwerkt was. Er is nog bijna niets hersteld. De Bazaar heeft niet veel te betekenen. Donkere straatjes. En waar is de geur van het specerijenstraatje van Jeruzalem? De Bedoeïenen komen hier graag kopen. Liever dan in Hebron. Door heel Palestina brengen de kleine, stipte ezeltjes de zwarte en met rood beschilderde potten van Gaza. Er is een heel pottenbakkers-kwartier. Ze draaien hun kleien potten in duffe, duffe werkplaatsen. Ze worden gebakken in ouderwetse ovens, zwart. En ze worden soms met ruw rood beschilderd. Ik koop een aardige pot van dof zwart en goed rood voor twee shilling, wat de pottenbakker heeft gevraagd. Het is zó mooi en zó goedkoop, dat ik het niet over mijn hart kan krijgen af te dingen. Hoewel je hier nooit, maar dan ook absoluut nooit moet betalen wat gevraagd wordt. Straks zullen de stoute Joodse jongetjes Josef en Benjamin mij uitlachen. En zij zullen mij verzekeren, dat ik voor drie shillingen bekocht ben. Dicht bij het Seraïl zie ik ook het graf van de sterke Simson. En dan de stad uit,

van de zeekant af, waar de heuvel van Simson is. Zoals geschreven staat (Rigteren 16:3): ‘Maar Simson sliep niet langer dan tot middernacht, toen stond hij op. Bij de stadspoort gekomen greep hij de beide deurposten vast en rukte ze los met deuren en sluitbalk en al; hij nam het hele gevaarte op zijn schouders en droeg het weg, helemaal naar een van de bergtoppen tegenover Hebron.’ Een heel mooi uitzicht van de heuvel. De oude karavaanweg van Egypte. En ver weg de bergen, die tot Hebron zijn.

TEGEN DE MIDDAG. Naar het hotelletje gaan, om te eten. Eerst eens kijken in de khan. Zijn de jongens al terug? ‘Vervloekt zij hun geloof,’ verzekert Hady Achmed boos: ‘Moge Allah hun de handen en de voeten breken... Het zijn duivels. Maar, bij mijn geloof! Zij komen de khan niet meer in... Ja, Heer’. Ik ben nu toch wel even ongeruſt. Ik ken onze paarden. Twee kleine jongens. En zonder zadel. Zonder tuig of toom. Maar een half uur later komen zij thuis. Ze hebben als dwazen gereden. De paarden zien er vreselijk uit. Ze hebben ze aan de poort afgegeven. Want ze durven niet dicht bij Hady Achmed komen.

Abdoel Salaam en ik hebben gewed of wij de soep eerst of laatst zouden krijgen. Maar we krijgen helemaal geen soep. Daarentegen mogen we een taaie kip vierendelen. En we krijgen gepeperde aardappelen, die héél gepeperd zijn. Abdoel Salaam is bleekjes en ſtil. Dat betekent iets met de paarden. Inderdaad, een politie-officier hier in Gaza wil het grote paard ruilen voor een kleiner dat beter bij het tweede paard van ons paſt. Maar hij wil geld toe hebben. Veel geld. Wel dertig pond. Zoveel zal Abdoel Salaam zeker niet geven. Hij heeft toch wel zin in de ruil. Dus begint hij alvaſt vreselijk op het grote paard af te geven. Het eet zo veel. Het is zo lui. Het is zo heel gauw moe. Zó zal hij langzamerhand zich gereed maken voor de ruil.

Ik ben moe. Nagib Effendi is nog niet in Berseba terug. Ik weet het door de telefoon. Even daarna ruſten wij beiden ſtil in onze kamer in ons hotel in Gaza. Mijn hoofd is verward. ‘Mijn vriend,’ zegt Abdoel Salaam heel ruſtig: ‘Ik geloof, dat ik morgen het grote paard maar ruilen zal. Bij mijn geloof, ik heb er verdriet van gehad.’

GISTEREN WAS HET DE VIJFTIENDE DAG VAN DE MAAND SCHEBATH. Nieuwjaarsdag voor de Bomen. De zon begint dan weer op haar macht te komen. Voor de jongen joodse jischoep hier is de vijftiende Schebath een nationale feestdag.¹ Er worden optochten van schoolkinderen gehouden. Er worden bomen geplant.

Verleden jaar waren wij met velen te Mootza bij Jeruzalem. Een groep van bomen geplant door generaal Bols, generaal Storrs, Oessiskin en Mr. Herbert Samuel. Er is veel gebeurd van jaar tot jaar. ~~Sir Herbert Samuel~~. Wat zal het nieuwe bomenjaar ons aan groei en bloei geven? Dit jaar hebben wij het feest te Gaza gevierd. De Joodse bevolking van Gaza bestaat uit nog geen tien families. De meesten zijn na de oorlog uit Rusland in het Land gekomen. En vaak nog maar enkele maanden hier.

Deze Nieuwjaarsdag is de eerste nieuwe joodse feestdag, die in Gaza werd gevierd. Ook de school wordt ingewijd. Eén kamer. Eén onderwijzer. Veertien kinderen. Van alle mogelijke talen en geboorteplaatsen. En daar moet nu één joodse bevolking van worden gemaakt.

Er is één onderwijzer. Bovendien geeft een joodse regeringsambtenaar vrijwillig les in het Engels. En een ander in gymnastiek. Het onderwijs is een eis die zwaar op de jischoep drukt. De Arabieren hebben daar zo geen last van. Deze school staat weer onder de algemene onderwijsraad. De orthodoxe onderwijsraad heeft zich Gaza ook weer laten afnemen. Dat zijn de resultaten van de samenwerking. Het zal nog wel mooier worden. Er zijn twee niet-joodse kinderen op school. Een Italiaans en een Armeens. De verhouding tussen de Arabieren en de Joden is tot dusver goed. Maar men moet zien hoe het worden zal, wanneer de joodse jischoep in macht en in wil toeneemt.

De feestdag hebben wij in de school heel aardig gevierd. De onderwijzer heeft toepasselijk gesproken. En de kinderen hebben toepasselijk gezwegen. Ze hebben heel aardige joodse liederen gezongen. Ook het Italiaantje en de kleine Armeemer. Wij zijn gefotografeerd. Wij hebben gegeten van de vruchten van ons Land. Zoals dit op de vijftiende Schebath hoort. Sinaasappelen, mandarijnen, die hier Joessef Effendi heten, vijgen en dadels. En ieder van de kinderen heeft in een mooie zwarte pot van Gazasch aardewerk een stekje geplant. Een klein meisje het eerst, dat Tikvak, de Hoop, heet.

¹ JISJOEV (Hebr.) (*jishuv*) Joodse gemeenschap in Palestina.

En, dit is nu weer typisch joods, er is dadelijk een collecte gehouden voor een schoolbibliotheek. Iedereen heeft gegeven. En niet weinig. Er is onder de eenvoudige mensen hier nog wel liefde en wil.

's Avonds heeft de maan geschenen, als een zon zo vol, in het hofje van ons herbergje te Gaza.

ER WAREN NIET MINDER DAN ZES REIZIGERS VANNACHT. O, er zijn in het leven van iedere hotelhouder van die zachte, bloeiende maannachten waarin het aantal reizigers het aantal van zijn kinderen evenaart, ja, overtreft. Zo'n zeldzame sluimerend maannacht heeft de hotelhouder van Gaza, in het land der Filistijnen, beleefd. Dat zij met alle zeven onder het afdak buiten hebben geslapen, begrijpt iedereen die Gaza kent. Het heeft vannacht geregend, wat heel nodig is voor de gerst van Gaza. Maar onder het afdak is het droog en fris.

Wij zullen vandaag naar het slagveld bij de Wadi Gaza rijden. Maar als ik in de khan kom kijken, vind ik Hadj Achmed in het mooiste humeur van de wereld. Hij heeft al heel vroeg de paarden gezadeld. En de stoute joodse jongetjes Jozef en Benjamin zijn als effendis op gezadelde paarden uitgereden. Want Hadj Achmed is een wijs man. Hij heeft vannacht in de mooie maneschijn overdacht, dat men meer baksjisj vangt met gezadelde paarden dan met azijn. Zijn vader was nog een veel wijzer man. Hij was héél zwart. En hij heette eenvoudig Jaäcoeb. Maar omdat hij zo verregaand wijs was, werd hij bijgenaamd sjeikh Jaäcoeb. Hij was het erkende geestelijk hoofd van de Soedanezen te Jeruzalem. De zoon van deze wijze sjeik Jaäcoeb verzekert mij, dat Jozef en Benjamin hele aardige kinderen zijn. Hij heeft hun daarom de paarden ook graag gegeven. Als zij vanmiddag willen, mogen zij geruſt nog eens rijden. Het is niet goed voor paarden zo veel te eten en zo weinig te werken. Iedereen begrijpt, dat deze nieuwe wijsheid wordt beloond met een pakje sigaretten.

DE HEREN JOZEF EN BENJAMIN, GEBROEDERS, VERWAARDIGDEN ZICH TEGEN TIENEN DE PAARDEN BINNEN TE BRENGEN. Achmed vervloekt hun vader, hun moeder en hun geloof. Hij zweert, dat wij, zolang hij daar is, geen voet meer in de khan zullen zetten. En dan vertrekken we. Wij rijden langs de werkplaatsen van de pottenbakkers. En langs de werkplaatsen waar de fijne melkzeven worden gemaakt. Mooi handwerk. Men maakt hier ook grove zeven van kamelenhuid, die met een klein handmesje aan smalle repen wordt gesneden en dan gevlochten. Wij zien ook de blauwververij. Gelukkig dat al dit handwerk spoedig verdwijnen zal. En wij mooie, grote fabrieken zullen krijgen.

De rijweg voert heel vreedzaam over het kerkhof heen. En dan door de vruchtbare vlakte van Gaza. Overall is de goede geest aan het opkomen. Er is hier zwaar gevochten. Heel ver zien wij de zee waar de Engelse monitors hebben gelegen.¹ Abdoel Salaâm is hier officier-tolk geweest. Ik vraag, hoeveel hij toen wel verdiend heeft. Hij grijnst boos: 'vraag, wat het mij gekost heeft'. Hij veracht Djemal Pasja. Maar hij vereert Von Kress, de Duitse opperbevelhebber.

Wij nemen een oude man mee die op weg is naar Khan-Jûnûs. Abdoel Salaâm is heel verheugd de oude man mee te nemen. Zeker zal Allah hem daarvoor zegenen. En naast Hadj Achmed is toch een plaats leeg. Bovendien is Jimmy, een van de paarden thuis, in dit Khan-Jûnûs geboren. En zijn moeder woont er nog. Abdoel Salaâm vraagt heel belangstellend naar het welzijn van de oude vrouw. 'Zij maakt het goed', verzekert ons de oude man, 'maar zij begint oud te worden'. 'Ja', zegt Abdoel Salaâm: 'maar zij zal ook niet ver van de twintig af zijn'. Zij spreken over de paarden, zoals wij over mensen spreken.

WIJ ZIJN NU OP HET SLAGVELD GEKOMEN. Er liggen nog de loopgraven. Bij de spoorwegbrug neemt de oude man afscheid. Hij loopt verder naar Khan-Jûnûs, waar de moeder van Jimmy woont. En dat al aardig dichtbij de Egyptische grens ligt. Wij spannen de paarden uit. En zadelen. Abdoel Salaâm wijst de plaatsen. Hier, in die tuin, waar het vernielde landhuis staat, vestten de Turken. Daarginds is de heuvel van Muntâr, tachtig meter boven de zee, die de omgeving beheerst. Wij rijden door de brede Wadi Gaza heen. Ofschoon regentijd staat er geen water. Hier hebben de Engelsen gelegen. En lang. Gaza betekent de sterke. De eerste letter van de Hebreeuwse naam is een Ain. In het Arabisch een Raïn. Einde Maart 1917 zijn de Engelsen de aanval op dit sterke Gaza begonnen. Ze wilden de stad bij verrassing nemen. Een klein gedeelte Engelsen wist in de stad te komen. Maar door de dalen en de Wadis van de Shephala wist Felherr Kress von Kressenstein tijdig versterkingen aan te voeren. De Engelsen werden eruit geslagen en trokken terug tot de Wadi Gaza. Er is een heel groot soldatenkerkhof in Gaza. Tot einde Augustus bleef de positie bij Gaza stil. Toen werd generaal Allenby in plaats van generaal Murray tot opperbevelhebber benoemd. Einde Oktober Gaza genomen. [HIST. Kress von Kressenstein kon zijn verslagen troepen redelijk goed terugtrekken naar verdedigingsposities in het noorden.]

Wij rijden nu getweeën op onze twee paarden over de slagvelden heen. Er is een blauwe hemel. Er is een zachte, zoele wind. Er is de weemoed, die ons nooit verlaat. Er is het ene woord: voorbij, voorbij.

IK SCHRIJF U DIT DES AVONDS MET EEN KLEINE LAMP GEZETEN. De maan, die nog vol is, legt zijn licht over de kleinen hof van dit kleine huis. Het is alles klein groot en geheimzinnig. Wij hebben de dagen in Gaza afgesloten, zoals men een weefwerk in Gaza afsluit. Vanmiddag zijn de heren Jozef en Benjamin, gebroeders, in spijt van Achmed's eden, toch weer in de khan gekomen. Zij hebben mij voor alle zekerheid meegenomen. Maar Hadj Achmed, de zoon van sjeik Jaäcoeb (Allah zij zijn ziel genadig!) heeft geslapen. Dus hebben wij de paarden heel stil losgemaakt. En zij zijn weggereden. Toen heb ik hard geroepen: 'Achmed, Achmed... de paarden... waar zijn de paarden. Bij mijn geloof, de paarden zijn gestolen.' Iedereen heeft Hadj Achmed uitgelachen. Ook de blinde man (min Allah!) die in de poort van de khan zit. En wacht tot goede voorbijgangers hem een bete brood geven.¹ Moge Allah alle goede voorbijgangers zegenen. Het is voorbij. Vanmiddag zijn vier reizigers vertrokken. Wij zijn weer twee alleen. En vannacht legeren de zeven hotelhouders, klein en groot, weer binnen. Jozef en Benjamin zijn al naar bed. Zij hebben heel lief afscheid genomen. Wanneer zullen wij terug komen? Zullen wij weer twee zo mooie paarden meenemen?

Onze koffers staan al klaar. Wij zullen morgen, gelijk met de dag, opstaan. En naar een andere stad trekken. Die ik u nu nog niet noemen zal.

En vraagt gij mij nu of wij 'wabsoet' zijn? Dan past hierop slechts één antwoord: *Chamd'llah*. Ja. Geloofd zij Allah! zijn wij nu zeer tevreden. Wij Ademen de Lucht in bij gehele dagen. En altijd mooi, zacht en zonnig weer. En dat midden in de regentijd. Allah is groot. Wij zijn tevreden.

J

HET VERHAAL GAAT... (Verkundigende geschiedschrijving in verhalende vorm ± 1000-586 v.C.)

Jozua veroverde het hele land: het bergland van Juda, de hele Negev, het hele gebied rond Gosen, het heuvelland, de Jordaanvallei en het bergland van Israël met zijn uitlopers. Dit is het gebied vanaf de Kale Bergen, die oplopen naar Seïr, tot aan Baäl-Gad in de Libanonvallei aan de voet van het Hermongebergte. Jozua nam alle koningen gevangen. Lange tijd voerde hij oorlog tegen hen, want er was geen enkele stad die een vredesverdrag met de Israëlieten had gesloten, behalve Gibeon, de stad van de Chiwieten. Niets viel Israël zonder slag of stoot in handen.

Jozua roeide in die tijd ook de Enakiëten uit die in het bergland van Juda woonden, in Hebron, Debir en Anab, en in het bergland van Israël. Er bleven in het land van Israël geen Enakiëten meer over, behalve in Gaza, Gat en Asdod.

Nadat Jozua het hele land veroverd had, zoals de HEER aan Mozes had opgedragen, gaf hij het aan Israël als grondgebied, volgens de indeling in stammen. Hiermee eindigde de oorlog.

Jozua 11/16-23

¹ BETE: *lett. hap, VERG. eene bete broods*: een schamel onderhoud.

Medjdel 26 januari 1921

WANNEER IK WAKKER WORD GEMAAKT IN DE NACHT in het kamertje in het herbergje van Gaza, staan de twee jongens er, Josef en Benjamin. Zij zouden ons heel vroeg roepen. En zij hebben ons héél vroeg geroepen. Want al de tijd, dien wij nodig hebben voor het wassen. Maar dat is niet veel. Wij worden onderweg al aardig vies. En de tijd, dien wij nodig hebben voor de gebeden en voor het eten zullen zij mogen spelen met de paarden. En zoo zal dit mij van Gaza bij blijven. Ook wel de pottenbakkerijen. De vlechtenijen van grove en van fijne zeven. De vijf meisjes met de koppen van kroes, die 's morgens acht uur zaten te kaartspelen aan de openbare weg. Maar meest de grote losgetanten vreugd van de twee joodse jongens, wier vader een vrije boer in Bessarabie is geweest. Twee, drie dagen zijn wij als koningen geweest onder de schooljongens van Gaza zonder onderscheid van ras en geloof. Nu vallen zij weder terug in de vaalheid van hun paardenloos bestaan. Maar zij verzekeren ons, dat zij deze paarden nooit, neen, nooit zullen vergeten, En ook ons zullen zij niet vergeten. Zoo heb ik Gaza lief om al hun lieve vreugd. Men heeft een stad soms lief voor minder.

WIJ ZIJN ALLEN TEVREDEN, WANNEER WIJ AFRIJDEN. Ook de hotelhouder. Toch moge Allah hem zegenen. En ook de beide jongens moge hij zegenen. De dag is nog vroeg. Het landvolk gaat naar de stad om te verkopen. Zij hebben mooie kippetjes. Wit, zwart en bont. Zij hebben gerst voor zeven piafter min een kwart. Ja, voor zes piafter de rotel. Onze vriend, de bakker, staat aan de weg en doet zijn kopen. Wij rijden langs het duizenden soldaten-kerkhof, dat zoo ligt met de gloeiende heuvelen achter. En de wijde, rijke, vlakte voor. De vlakte van Gaza vruchtbaar: gerst, sinaasappelen, amandelen, druiven, abrikozen. Gaza heeft altijd alles het eerst. Hebron, dat hoog ligt, veel later. De bomen staan hier nu in volle bloei. Vroeger was de vlakte ook schatrijk aan olijfbomen. Maar de Turken hebben de bomen geveld voor aanleg van militaire spoorwegen. Het is eigenlijk wel een grote overmoed geweest, deze luchtschepping midden in de grote regentijd. Maar Allah heeft ons zo heigenad. Wij zijn er goed doorgekomen. Wij horen, dat het verderop naar het Noorden geweldig geregend heeft, drie lange dagen lang. Het waait nu zacht en heerlijk. Wij snoepen bonbons uit de fabriek in Jaffa, waar de staking nog altijd voortduurt. De weg naar Beth-Hanûn laten wij liggen voor wat hij is. Omdat wij niet op weg zijn naar Beth-Hanûn, maar naar Medjdel. De weg is hartbrekend. Abdoel-Salaâm weer met de teugels van het wagenbewind. En Hadj Achmed aan de rem, zonder welke een

Palestinensische wagen nu eenmaal geen wagen is. Dorpen noch huizen die wij zien. Er zijn de kudde van koeien, geiten en schapen. Allen met hun klein vee. En er zijn de herdertjes, die naar onzen wagen kijken. Hun kleren waaien op de wind. Zij duiken weg in hunne schoudermantels van grijs en bruin gestreept. Wij rijden door een veld vol fijne viooltjes. Door een loopgraaf. Langs het dorp Burberah met mooie tuinen. En waar nu in de regentijd een grote vijver staat. Maar men heeft er veel last van zandstuivingen.

DE PAARDEN HEBBEN WEL GELOPEN. Het is nog mooi in de morgen, wanneer wij te Medjdel aankomen. Wij rijden dadelijk door naar Askalon. 's Middags weer Medjdel.

De weg naar Askalon is een zware zandweg. Voor de paarden wel heel zwaar. En als wij dan op halfweg zijn gekomen, stijgt ik uit. Abdoel Salaam en Achmed zullen bij de paarden blijven. Zij zullen hun eten geven. En zij zullen zelf ook wat eten. Ik ga alleen door het land der Filistijnen naar Askalon. Een heerlijk land. Overal liggen de goede gaarden: sinaasappelen, citroenen. Bomen en bomen vol. De hoge palmen wuiven op de wind. Tegen de wind in loop ik de zee tegemoet. Er is een rijweg, waar ik in de schaduw verscholen een bron zie. Meisjes en vrouwen lopen af en aan, die grote zwarte kannen van Gaza op hun hoofd dragen. Al deze mooie tuinen horen bij het kleine dorp Dschôra. Er wordt daar heel wat vis gevangen en die wordt op heel wat ezeltjes naar Jeruzalem gebracht.

Tussen twee heuvels ineens de open zee. Er staat een volle Westenwind. De golven breken hun reuven. Het strand ligt breed en leeg. De zee der Filistijnen. Zal het onze zee nu zijn? Van Dschôra door de oase terug en naar de ruïnen van Askalon. Er zijn nog heel enkele huizen. Maar verder ruïne, deze tweede stad van de Filistijnse Pentapolis.¹

Askalon was een Egyptische vesting in de tijd van Ramses II vóór de Filistijnen er kwamen. Misschien zijn die van Kreta te Askalon gekomen. Misschien uit Egypte. Van de grote vijf Filistijnse steden: Gaza, Askalon, Ashdod, Ekron en Gath, lag alleen Askalon aan de zee (*Jeremia 47:7*). De andere lagen aan de grooten landweg van Egypte naar Syrië. 'Maak het niet bekend in Gat, roep het niet rond in Askalon', zo beklagt David Jonathans dood (*II Samuel 1:20*). Het was altijd een grote rijke stad. Minder anti-joods dan andere gehelleniseerde steden. En daarom ook door de Maccabeëen meer gespaard. Askalon was de eerste stad in

¹ DE FILISTIJNSE PENTAPOLIS: Filistijnse steden die zich circa 1200 v.Chr. in een handelsliga en militaire coalitie hadden verenigd. Dit waren Askalon, Ashdod, Gaza, Ekron en Gat.

Palestina, die onder Romeinse bescherming stond. Eeuwen lang was zij een bloeiende stad van Griekse cultuur. Vandaag is er de wind, de zon en de zee.

Herodes heeft de stad volgens Josephus zeer verfraaid. Er zijn pilaren gevonden uit Herodes' tijd. Benjamin van Tudela vermeldt twee Askalons. Eén aan zee. Eén in het land. Waaruit sommigen dan weer besluiten, dat het oude Filištijnse Askalon toch niet aan de zee zou hebben gelegen. In de tijd van de kruistochten was Askalon een belangrijke haven. De stad lag in een halve cirkel van wallen met de zee als koorde. In de Zuidwesthoek lag een kleine haven. Van de oude vestingwerken zijn nog delen te zien. De muren moeten wel een paar meter dik zijn geweest. Van bovenaf de heuvel heb ge een goed gezicht op de plaats waar eens de rijke stad stond. Ik bouw de stad weer op, terwijl de wind waait. En de zeeën breken. Zal de nieuwe tijd die oude stad weer opbouwen en tot bloei brengen? Zij ligt vernield in zo een rijke buurt van gaarden. Er is een overvloed van zeldzaam goed water. En hoe ongelukkig gehavend leeft haar grote naam nu voort in de naam 'schalotten', de fijne uiensoort, die zij in de oude tijd reeds uitvoerde. (De Engelsen zijn er weer opgravingen begonnen. Voorlopig met succes.)

IK BEN HEEL LANG WEGGEBLEVEN. Abdoel Salaâm heeft lang gewacht. Toen is hij ongeruïst geworden. En hij heeft Achmed uitgestuurd om mij te zoeken. Nu moeten wij weder wachten, tot Achmed terug is. Maar als wij dan weder alle drie bij elkaar zijn en ook de paarden goed zijn uitgeruïst, dan rijden wij de zandweg, die nu daalt naar Medjdel dat sommigen houden voor Migdal Gad genoemd in Josua 15:37. Het is een groot dorp. Een kleine vijf duizend mensen. Met een postkantoor. Een onder-gouverneur. Een station aan de spoorweg Gaza-Ludd. Een grote meelmolen die vroeger door een Duitser gedreven werd. Een bedrijf veel in handen van Duitsers. Nu misschien een goed bedrijf voor Joden. Het eïst nogal wat technische kennis. Er is een mooie moskee, waarin veel oude stenen verwerkt zijn. Er is een mooie minaret.

Medjdel is vooral bekend door zijn grote weverijen. Hier wordt de sterke stof geweven waarvan de fellachen-vrouwen hun jurken maken. Lange banen, dertig centimeter breed. Of bredere van veertig of acht en veertig. Ze zijn zwart met aan de kanten rood, blauw of groen. Twee banen worden aan elkaar genaaid. En zo verwerkt. Dan dragen de vrouwen van de fellachen zwarte japonnen met strepen van rood, groen of blauw in de lengte. – Wij zien een grote spinnerij, meters, meters lang, heel vredig in de buitenlucht op het kerkhof. De koeien grazen er. En de herdertjes van de koeien spelen er. De weverijen zijn letterlijk overal. In alle huizen. In alle hoekjes.

In alle holletjes. Het is hier alles nog handwerk. De meester van een van de mooiste weverijen, waar wel drie man werken, verzekert ons, dat hij in zijn magazijn op de markt nog heel wat mooiere stoffen heeft. Hij gaat ons plechtig voor. En de gehele straatjeugd volgt ons. Wat hier nog iets anders is dan schooljeugd. Ook de politie-agent van Medjdel wandelt mee. Hij is nog heel jong. Af en toe slaat hij de straatjeugd uiteen. Het magazijn aan de markt van de voortreffelijke wever van Medjdel blijkt een open winkeltje te wezen, dat door des wevers zoon gedreven wordt. Bijge staan door groot en klein nemen wij de stoffen in ogeschouw. Abdoel Salaäm koopt voor het ongedienstige dienstmeisje Amni mooie groen-zwart-rode banen voor een japon. Moge zij het lonen! Ik koop brede banen met zijde doorgeweven. Heel mooi en heel gaaf gedaan. Ik vind ook een prachtige doek van rood met wit. Dan nog een tafeldoek van zacht rood. En ook zo een van heel zacht blauw. Die na ons komen zullen het wel met fabrieksarbeid moeten doen. Wij zijn tevreden. Ook de houder van het magazijn-aan-de-markt is tevreden.

Wij wandelen dus terug, met de diender en de straatjeugd. Maar 't moet gezegd, dat allen, ook de diender, zich netjes gedragen.

Medjdel is een bloeiende marktplaats met een groot, vierkant marktplein. Wij willen vandaag nog naar Esdûd rijden, het oude Ashdod. En wij hebben nog veel te doen. Wij moeten nog sinaasappels kopen. En een kopje koffie drinken, waarop wij overigens onthaald worden door een kennis van een kennis van Abdoel Salaäm, wat om zo te zeggen familie is. De jeugdige diender krijgt ook een kopje. Wederkerig snoepen zij van onze bonbons. Iedereen acht ons. Wij horen dat het drie dagen lang vreselijk geregend heeft. Is dan de weg naar Esdûd, dat vroeger Ashdod heette, nog wel goed? Er wordt ons verzekerd, dat de weg heel goed is. Als 't niet waar is, zullen wij het zelf wel zien. Waarom zou men ons verdrietige woorden zeggen?

Achmed heeft de paarden en de wagen nagekeken. Alles goed en gaaf. Daar rijden wij weer. Op weg naar Esdûd.

Esdûd 26 januari 1921

MEN KAN VAN DE FILISTIJNEN ZEGGEN WAT MEN WIL. Dat zij Filistijnen waren. Dat zij uit Egypte zijn gekomen. Dat zij van Kreta zijn gekomen. Maar je moet toegeven, dat hun land nu nog een vruchtbaar land is. Wij hebben te Gaza voor een paar dagen de Nieuwjaarsdag voor de bomen gevierd. En voor de ruwe hoogvlakte van Judea, waar Israël woonde, kan dat wel waar zijn. Maar hier hangen de bomen in de vele gaarden al vol citroenen. Vol sinaasappelen. Wij noemen dit getij nu 'winter'. Maar het is juist de beste tijd van 't jaar. Zacht en toch vruchtbaar. Heel de weg langs bouwen de gaarden. Zij zijn afgesloten met geweldige cactus-sen. Door en door gegroeid. Daar komt geen dier doorheen. En zij dragen nog goede vruchten. De zogenaamde cactusvijgen. Die zelf ook nog weer vol gemene stekeltjes zitten. Men moet ze afsteken met een stok. En rollen in het zand voor je ze aanpakken en schillen kan. Zelfs de jakhalzen, die hier wauwi heeten, hebben moeite door die cactushagen heen te komen.

Het landschap is hier boven alle woorden uit prachtig. Er is een wijde gaarde waar verspreid de eeuwenoude olijfbomen staan. De stammen lichtgrijs en gegroefd. Maar nog vol van leven. Er zijn hoge vijgenbomen, met een brede kroon van hun bladeren. Er is het fijne van een ets in de wereld. Er is het bewegen langs de weg van kamelen en ezeltjes. Al het grote vee heeft nu zijn kleinen. Maar men ziet geen steden. Geen dorpen bijna. Een Land van weinig volk. Straks zal het land veranderen. En zullen wij geen gaarden meer zien. Maar grasland, bijna heideland. De schapen en de geiten zullen er gaan in gemengde kudden. De kleine herdertjes en de grote herders zullen rillen in hun mantels, gestreep van grijs en bruin. Het is allemaal zo mooi. En soms zou men wel wensen, dat het zo blijven kon. Maar het is heel leeg van volk. Links ligt de weg naar het dorp Hamâmeh, dat Duif betekent. Mooie tuinen. En in de buurt het graf van een heilige, dat jaarlijks door duizenden pelgrims vereerd wordt.

TERWIJL WIJ RIJDEN DENK IK WEER OVER DE GELUKTE OVERMOED van midden in de regentijd uit bischoem-el-hawa te gaan. Je moet vooral niet denken, dat je zoiets met een huurkoetsier doen kan. Ten eerste zou hij het verdraaien. En ten tweede zou je het niet overleven. Noch uw wagen, noch uw paard. Ja, wij zien dat het geregend heeft! Waar de weg laag ligt, staat water. Een paar voet hoog. Gehele meren zijn geregend, die rimpelen en rillen in de middagwind. Als wij de spoorweg weer bereiken, wordt het vreselijk. Er zijn vele duikers. En vóór elke duiker is de weg gehavend. Wagenverkeer is er niet. Reizigers nemen de spoorweg. Goederen gaan per kameel.

Abdoel Salaäm en Achmed zijn nu samen aan het werk. Een rijdt. De ander bedient de rem. En spiedt de weg af. Soms is er geen mogelijkheid. Scheuren en beten overal. Dan moet Achmed er af. En zien waar wij er door kunnen. En wij komen er door. Maar geen vreemde koetsier doet dat na. Dus hulde aan Abdoel Salaäm. En ook hulde aan Achmed, wiens vader uit Soedan is gekomen en die wegens zijn grote wijsheid sjeik Jaäcoeb heette. Hij was portier bij de Zusters van Zion. En alle Soedaneezen van Jeruzalem kuften zijn hand. Ya Salaam!

MAAR DICHT BIJ ESDÛD KRIJGT DE REGEN ONS TE PAKKEN. Het is plotseling. Het is volkomen. De hemel was wit en blauw. De hemel is zwart. De wind grijpt de wagen aan als een schip. Wij sluiten de zeilen, die wapperen. Achmed wijkt van de voorbank naar de binnenbank. Wij zijn gereed. En de regen. Er is in de hele wereld niets dan deze regen. Hij staat zonder genade tussen de hemel en de aarde. De wind waait hem door de zeilen heen. Wij rillen in onze regenjassen. De paarden zijn verslagen. Zij bewegen niet. Zij stromen. Het stormt om de wagen als een zee storm. Wij zullen omwaaien. Wij vergaan.

Maar na een half uur wordt het weder stil. Wij rijden tegen de hoogte op. Het water staat op de weg. Maar het meeste is toch weer meteen in de zandbodem verdwenen. Wij naderen Esdûd. Er zijn weer de goede gaarden met hunne felle bescherming van cactussen. Er zijn de vijvers, die in de zomer opdrogen en broeïnesten van de muskieten zijn. Nu komen de gelovigen zich er wassen en buigen zich weer in hun gebeden. Ook herders en herderinnen komen er met hunne koeienkudden. Na de regen is de hemel in het Westen weer wit geworden. Het gaat naar de avond. Wij zijn moe. VROEGER WAS ER IN ESDÛD EEN GROTE MOLEN, waarvan de eigenaar, een Duitser, ook enkele gasten opnam. Wij vinden nog wel de grote molen. Maar de Duitser is er niet. Al zijn reeds vele Duitsers teruggekeerd. De molen wordt nu gedreven door een Mohammedaan die Isaac Effendi heet. En niet thuis is. En de knecht, hoezeer hij ons ook respecteert, durft ons niet op te nemen. Natuurlijk ontstaat er in Esdûd, waar nooit een vreemde komt, een volksverzameling. Maar goed van aard. Iedereen wil ons ten minste één goede raad geven. Misschien kunnen wij over Jibne Durân nog bereiken, dat wij Rehoboth noemen. Misschien kunnen wij Katra halen, het Joodse Gederah, zes of zeven kilometer van Ekron af. Niet te verwarren met Chedera, dat in het Noorden ligt. Maar men twijfelt. De regen heeft de wegen zó stuk geslagen dat het waanzin is in de nacht te rijden. Misschien kunnen we hier toch blijven. In de khan? Ja, er is een kamertje in de khan met twee bedden. Op één waarvan een Griek slaapt, bij wiens viesheid vergeleken onze viesheid de zuiverheid van een kinderziel

is. De Griek verklaart zich bereid zijn bed voor deze nacht aan mij af te staan. Ik sidder. Het is ver gekomen! Maar, bij mijn geloof! Isaac Effendi is thuisgekomen. Zal hij ons gastvrijheid verschaffen? Hij zegt dat hij echt geen plaats heeft, waarschijnlijk, omdat ik geen fez draag. Het wordt wanhopig. En de wind steekt weer op en zwaait met regen. Dus toch de khan? En toch de Griek? Maar Abdoel Salaam is in dit land geboren. Hij herinnert zich, dat hij in Esdûd nog een kennis heeft, Moussa Effendi, de zoon van Daoud Effendi Chalil, zijn zoogbroeder. Waar woont Moussa Effendi? Het blijkt, dat Moussa Effendi bij de ongestuvrijde molenaar woont. Maar op reis is. Maar nu treedt Abdoel Salaam op. Wij hebben eenvoudig recht op de kamer van de zoon van zijn zoogbroeder. En dat moet Isaac Effendi nu ook toegeven. Hij erkent zelfs ons recht op een tweede bed. 'Ik heb véél verstand', merkt Abdoel Salaam op. En wie die dit leest, durft hem tegenspreken? Nu wij eenmaal in zijn huis zijn, gedraagt Isaac Effendi zich zoals een gastvrij gastheer betaamt. Hij snoept van onze olijven. Want Abdoel Salaam reist niet zonder een goed olijvenpotje. Hij eet van onze eieren. Van ons wittebrood. Ook van onze bombons, ofschoon zij misschien door onderkruipers zijn gemaakt. Een gul en hartelijk gastheer. Hij leent ook zijn knecht die mij de stad zal laten zien.

ACH, HET ARME ASHDOD! Het is nu een dorp van enkel lemen huizen waarbij zelfs de gedachte aan een menswaardig hotel in het niet verdwijnt. De straten zijn weggespoeld. Dat is een van de vijf grote Filistijnse steden. De naam betekent, evenals Gaza, 'sterke stad'. Zij had een citadel op een heuvel. En beheerste het korte dal van de gehele streek. Zij was een station tussen Gaza en Jaffa, aan de rijweg naar Ekron. Josua deelde de stad toe aan de stam van Juda, maar zij namen haar niet. De Filistijnen brachten er de veroverde Gods-ark in de Tempel van Dagon (I Samuel 7). Koning Uzzia slochte de muren (II Kron. 26:6). De Assyriërs namen de stad in (Jesaja 20). De vrouwen van Ashdod vermengden zich met de Joden. (Nehemia 13: 23-24). Jeremia, Amos, Zefanja en Zacharia profeteerden tegen de stad. Herodotus vermeldt dat zij gedurende negen en twintig jaren door de Egyptenaren werd belegerd. Het langste bekende beleg van de wereld. In de tijd van de Makkabeen werd de stad door de Joden genomen. Maar door Pompejus weer vrij gemaakt.

Een uur van Esdûd af ligt de oude haven van Ashdod, maar verzand. Er is nog een landingplaats tussen de riffen.

DE MOLENAARSKNECHT HEET FOUAD. Maar hoe ver is dit modderdorp van Jeruzalem! En deze Fouad van ons zwarte knechtje Fouad dat mij heeft beloofd, dat hij altijd bedroefd zal zijn, zolang ik weg ben. En dat hij altijd aan mij denken zal.

Ik schrijf u dit nu gezeten in de kamer van Moussa Effendi, de tweede zoon van Daoud Effendi Chalil Aboe Chalil, de zoogbroeder van Abdoel Salaäm. Er brandt maar een heel klein Ashdodsche lampje. En er zijn drie ledikanten. Want de gulle, hartelijke gastheer heeft ook zijn eigen ledikant laten binnenbrengen. De gastheer slaapt hier in 't land bij zijn gasten, opdat zij des nachts niet kunnen stelen noch kunnen bestolen worden. Abdoel Salaäm, wiens vele verstand wel moe moet zijn van deze ingespannen dag, hoort: hij slaapt. Ook de gastheer slaapt. Het middelste ledikant is dan voor mij. Maar ik vrees het middelste ledikant met grote vreze. Ofschoon het bed van de Griek in de khan... Ik zal toch moeten besluiten. Er wacht ons morgen nog een goede rit. Eerlijk gezegd ben ik bang. Niet voor het geweer dat daar aan de wand hangt. Een geweer, dat daar zo open en bloot aan de wand hangt, is onschatelijk. Maar ik ben bang voor de zwarte karabies, die op de vensterbank staat. Bij Dagon, hoe komt een zwarte karabies in Esdûd, dat vroeger Ashdod heette. Als het vannacht eens spookte? Ik had niet het spookachtige vijfde hoofdstuk moeten lezen uit het eerste boek van Samuel. Wat is Ashdod vannacht stil. Ik zou nu een dubbel tarief willen geven voor een elektrische tram. En ik zou dadelijk oplopen als de telefoon ging. Maar hier is de kamer met de bedden drie. Er is de oude stad van Dagon, de visgod. Er is de stilte. Geen regen. Geen wind. Morgen op weg naar de stad, die ik u gaarne noemen zal, zodra wij daar zijn aangekomen. Het Arabische lampje van Isaac Effendi is leeggebrand. Ik heb besloten. Het tweede ledikant. En als de zwarte karabies vannacht gaat spoken, dan spook ik terug.

Yabneh 28 januari

EEN HOTEL IS ER NIET IN YABNEH. Maar er is een khan. En daar begeven wij ons dus heen. Of wij er overnachten kunnen? Natuurlijk kunnen wij. Op de lemen vloer van het grote gastvertrek zal de waardige waard nog twee bedden leggen. Achmed zal met de andere knechts in een andere kamer slapen. Wij zijn de enige paarden. Maar er is een oude Bedoeien met een paar magere ezels. Er zijn kamelen en koeien. Abdoel Salaâm is meteen op dreef. Hij heeft water en gerst-stro voor de paarden gevraagd. Achmed is al bezig uit deze twee modderpoelen twee menswaardige paarden te maken. Abdoel Salaâm vraagt de sleutel van de poort. Als wij slapen gaan, zal hij zelf de poort sluiten. Dan hoest Achmed niet te waken bij de paarden. Hij verzekert de waard van de khan, dat ik *mudir el chakoek* uit Jeruzalem ben.¹ Wij zijn op reis naar Jaffa. Maar Allah heeft gewild, dat zo een groot heer een nacht moet doorbrengen in zo'n eenvoudige khan. Laat hij Allah loven en zorgen dat wij koffie krijgen. Laat hij verder zorgen dat wij uien krijgen, tomaten en gerookte vis. Wij hebben in onze mand nog eieren, brood en gekookte aardappelen in de schil uit Gaza.

IK BEN HEEL MOE EN KOORTSIG. De oude waard heeft mijn bed gereed gemaakt. Het is avond. En het is koud geworden in Yabneh, de stad van R. Jochanan ben Zakai. De deur wordt dus gesloten. En er wordt een mooie, zwarte pot met houtskool gebracht. De waard blaast aan. Het is een waardig gezelschap. Naast de waard heeft Abdoel Salaâm de ereplaats. Geen wonder. Een effendi, die met de 'mudir el chakouk' reist. Hij maakt een fijne sla van harde eieren, tomaten, aardappel en ui. Wie er van mededeelt acht hem. De waard, diep en aandachtig, rookt een waterpijp. Hij heeft een groot proces met de familie van zijn overleden vrouw. Zeldzaam zijn de Arabieren zonder proces. 'Geen nood', zegt Abdoel Salaâm, dat proces zullen wij te El-Kuds wel voor hem in orde maken. Laat hij Allah loven, dat de *mudir el chakoek* deze nacht gekomen is in zijn nederig huis.'

Ik lig neer. Sidderend in een opkomende koorts. Zij praten zacht om de grote vuurpot. Af en toe blaast de waard aan. Dan spaken de schaduwen door het grote, lemen

¹ MUDIR EL CHAKOUK – Uit de reisbrief *Ashdod-Esdûd* van 17-3 1021.

Over de wadi met het watervalletje vervolgt de weg weer rustig zijn weg, zover Achmed maar zien kan. Maar hoe over de wadi met het watervalletje héén te komen? Aan de spoorlijn werken honderden Egyptische arbeiders. Abdoel Salaâm heeft hun verzekerd, dat ik *mudir el chakoek* ben uit Jeruzalem. Dat is iets dat niet bestaat. Maar daarom kan ik het toch wel zijn. Het betekent: *hoofd van het recht*. Nu doet het woord *mudir* al wonderen. Maar *mudir el chakoek*. Allen vrezen de woorden van de stam *chak* die *regeren* betekent. Dus zijn de Egyptenaren bereid ons te helpen. Zij leggen een noodbrug aan. De paarden gaan eerst. Daarna wordt met veel rumoer de wagen tot aan de weg gedragen. Natuurlijk biedt Abdoel Salaâm de ploegbaas een *baksjij* aan. Zou de ploegbaas hem achten wanneer hij dat niet deed? Anderzijds weigert de ploegbaas van zón hoge heer een *baksjij* aan te nemen. Misschien als Abdoel Salaâm aandrong? Maar Abdoel Salaâm dringt niet aan.

huis. Hij trekt diepe teugen uit zijn waterpijp. Ernaast stommelen de paarden. De ezels en de kamelen. De knechts hebben vriendschap gesloten. Zij lachen. Zij kaarten. De eeuwigheid vergaat.

DE WERELD IS STIL GEWORDEN. De vuurpot is gedoofd. De waard slaapt in een grauwe mantel op de grond gerold. Ook zij, die eigenaars van paarden, ezels of kamelen zijn, slapen daar. De knechten slapen ernaast. De grote dieren stommelen in de stilte. Ik zal niet slapen tot de morgen. Ik weet het en ik lig gelaten. De koorts doet geen pijn. Het is warm, verward en weldadig. Aan de muur hoog een rood pitje van een Arabisch nachtlampje. Het licht en de schaduw bewegen niet. Wat zijn woorden? Wat is denken? Ik tel de tijd. Het is héél heet en heel benauwd. Zullen dieven onze paarden stelen? Abdoel Salaäm heeft de poort zelf afgesloten. En de sleutel onder zijn hoofdkussen gelegd. Maar misschien zijn hier wel dieven, die het Grootte Woord kennen, waarmede men paarden door een gesloten deur voeren kan. Onze kleine, zwarte Fouad weet heel zeker, dat zulke dieven bestaan.

'S OCHTENDS VÓÓR DE DAG IS DE WAARDIGE WAARD OPGESTAAN. Hij heeft de deur van ons lemen slaaphuis opengedaan. Er is een frisse morgenlucht binnengevaaid. En de hemel is zacht mild en blauw geworden. De vuurpot komt nu ook weer aan het werk. Want de ochtendkoffie moet worden gezet. Wij krijgen waswater in een mooie pot van Gaza. En de gebeden zeg ik alleen in een klein hofje, dat zoet en koel is als Gods hemel zelf. - Het is Vrijdag. Wij moeten Jaffa halen voor de Sabbath begint. Uiterlijk vier uur, half vijf. Als de wegen weer tegen ons zijn, zullen wij in een van de koloniën de Sabbath over moeten blijven. - Ik ga heel vroeg uit, om de weg te verkennen. Hij is niet slecht. Maar wie weet wat hij nog voor ons in petto houdt! Het leven is al begonnen. De kleine herdertjes gaan uit met hunne ezeltjes, hun koeien, geiten en schapen. Een enkele zit op een ezeltje. Niet in het midden. Maar achterop. Wij wisselen milde en waardige ochtendgroeten.

Ik loop ook de lemen stad nog eens door. De oude naam is Jabneh of Jabneel, dat misschien betekent: 'Gebouwd door God'. De stad wordt genoemd in *Josua 15:11* als deel van Juda. Ons is zij dierbaar als de stad van R. Jochanan ben Zakkai na de verwoesting van Jeruzalem door Titus. 'Geef mij Jabneh en hare Wijzen'. Over de oude ruïner heb ik u vroeger reeds geschreven. Misschien zijn zij overblijfselen van kerken uit de tijd van de kruisvaarders. De streek om Jebneh had oudtijds een dichte bevolking. En moet nu nog zeer vruchtbaar zijn.

Wanneer ik terug kom, verzekert de waardige waard dan ook dat iedereen hier tevreden is. Wij zitten met hem en met zijn zonen om de vuurpot. En genieten de koffie.

Achmed heeft de paarden verzorgd. Abdoel Salaäm laat ons adres achter. De waard is sinds drie en twintig jaar niet in El-Kuds geweest. Maar mocht hij er nu nog komen, dan zal hij ons welkom zijn. Op een zo vriendelijke uitnodiging passen vele antwoorden. Maar het enige goede is: 'Zo Allah het wil.'

NOG EENMAAL IS DE WEG ONS ONGENADIG. Bij de spoorweg lopen wij weer onherroepelijk in de modderbelt vast. Gelukkig werken er sterke Joodse jongens in de buurt. Willen zij ons misschien even op gang helpen. Deze jongens blijken vrienden van de derde Internationale te zijn. Mopsen, zoals zij heten naar hun organisatie M. P. S. Zij willen geen Hebreuws spreken. Goed Jiddisch. Op ons verzoek om hulp, kunnen zij maar niet zo direct antwoorden. Zij moeten daarover beraadslagen. Deze keweetsah houdt dus een openlucht-bijeenkomst. Het duurt heel lang voor de leider ons mededeelt dat zij niet bereid zijn ons te helpen. En dat op de navolgende gronden. Hun tijd is heilige tijd die alleen en uitsluitend bestemd mag worden voor de opbouw des lands. Bovendien is de eigenaar van de wagen een Arabier. En ten derde ben ik, de reiziger, een bourgeois die voor zijn genoegen reist. Zij zijn wel bereid met mij over deze punten van gedachten te wisselen. Maar omdat ik hun heilige tijd, die bestemd is voor de opbouw des lands, niet ontheiligen wil, zie ik daarvan af. Gelukkig is er onder deze verschillende Mopsen een minderheid die zich niet aan het besluit van de meerderheid onderwerpen wil. Het is niet organisatorisch zoiets zonder congresbesluit te doen. Maar het gebeurt. De minderheid helpt onze wagen er uit. En de opbouw des lands wordt voortgezet.

MAAR DAN IS OOK DIT LEED GELEDEN. Wij zijn op zandwegen gekomen die wel niet licht zijn maar toch ook niet modderig. Om tien uur rijden wij het station Yabneh voorbij dat bestaat uit een naambord en twee Indiërs. En even later de tenten der honderdveertig Mopsen die wel zo beleefd zijn hun heiligen tijd te wijden aan de opbouw van dit land.

Van een heuvel hebben wij een verrukkelijk uitzicht over de Joodse koloniën Rehoboth, Nes-Ziona en Rischon le Zion. Nes-Ziona heet in het Arabisch Wadi el Chamn. Dat is bloemendal. En het bloeit hier waarlijk vol van rode, gele en blauwe bloemen. Wij rijden langs de hutten der Soetarie Arabieren. De sjeik, die een bekende van Abdoel Salaäm is, komt ons heel waardig begroeten. Willen wij niet een kopje koffie drinken in zijn tent? Maar wij hebben tijd. Wij willen vóór de Sabbath binnen zijn. En wij rijden. Door de tuinen van Nes-Ziona die vol hangen met sinaas-appels. Kamelen trekken langs deze weg die de kisten naar Jaffa voeren. Wij zien voor het eerst weer Jemenietische Joden. Het Joodse Land. De weg is hier een beste, harde

heerweg. Abdoel Salaäm prijst de Joden: 'Zij hebben veel verstand.' Hun hele familie is ons trouwens goed gezind. Maar de heilige Mopsen zullen dat wel bederven. Wij eten te Rischon le Zion. De waard herinnert zich nog, dat ik bij hem heb gegeten met Jabotinsky en de Chacham Baschi van Jaffa. Wij worden dus heel goed bediend. Abdoel Salaäm is zeer tevreden. Rode en witte rammenasjes hebben wij al gekocht. Wij zien nu ook weer hoe een schoenpoetser er uit ziet. Deze blijkt Menasse te heten. Hij krijgt een piaſter extra omdat hij weet dat Efraïm de broeder van Menasse was. Wij worden bediend door een Arabisch meisje dat voortreffelijk Hebreeuws spreekt. Zo zijn er in de koloniën wel veel.

En Achmed ontmoet hier voor het eerst weer een Soedanees. Wij zijn weer mensen. OM ÉÉN UUR VERTREKKEN WE. Het is hoogſtens twee uur rijden tot Jaffa. Wij kunnen dus vóór de Sabbath wel binnen zijn. Vooral daar ik Achmed een half pond beloof, wanneer wij voor drieën binnen komen. De paarden draven. Wij zien een auto die gebroken ſtaat in de modder. Wij hebben medelijden en leedvermaak. Jammer, dat er geen Mopsen in de buurt zijn.

Wij rijden veilig. Wij komen langs de landbouwschool Mikweh Israëel. Er werken Hollandse vrienden. Maar zij moeten ons vergeven dat wij er ons thans niet ophouden.

Wij nemen nu ook een ander rijtuig, dat leeg naar de ſtad terugrijdt. Want onze wagen heeft veel geleden in Paleſtina, dat een moeilijk land is. Ook voor wagens. Bovendien zijn de paarden zeer vermoeid. Als iemand Abdoel Salaäm met zulke paarden zag, zou niemand meer een paard van hem willen kopen: 'Abdoel Salaäm' zeg ik, wanneer hij mij dit alles heeft uitgelegd: 'gij hebt veel verstand.' Het is duidelijk, dat hierop slechts één antwoord paſt: 'Min Allah'.

Voor drieën houden wij ſtil aan het pension van de eerwaarde heer Benjamin Ben-Nachum. De zoon van sjeik Jaäcoeb, die alle Soedanezen in Jeruzalem de hand kuſten, heeft een half pond verdiend.

HET VERHAAL GAAT... (Verkundigende geschiedſchrijving in verhalende vorm ± 1000-586 v.C.)

Jozua veroverde het bergland van Juda. De grens van gebied van de families van de ſtam Juda liep langs de heuvelrug van Ekron, maakte een lichte bocht naar Sikkaron en liep via de berg van Baäla naar Jabneël (= Jabneh, Yabneh) en van daar rechtstreeks naar de zee.

Jozua 15/11

Jeruzalem 31 januari 1921

ZONDAG. Het is de laatste dag dat wij de Wij de Lucht zullen Inademen. Wij hebben in Tel-Aviv kost, inwoning en huiselijk verkeer genoten in het huis van de heer Benjamin Ben-Nachoem die de mooiste baard en de vinnigste vrouw van heel Jaffa heeft. En dit alles voor het simpel schijfje van tien gulden per dag. Wij horen hier ook dat alles weer zalig duur is. Onze wagen, die in het einde grotendeels uit touwtjes en touwen bestond, is weer toonbaar gemaakt. Dat wij daarvoor drie pond hebben geofferd, zal iedereen geloven die dit leest. Wij behouden hartelijke herinneringen aan een kuil dicht bij Gaza, waar een achtereveer is gesprongen. En aan een prachtige cactuslaan, niet ver voorbij Ashdod, waar de hele kap tegen de grond is gegaan. De schoonheid is overal. Maar moet men dan de wijsheid niet prijzen van mijn vriend Abdoel Salaâm Effendi dat hij de veer en de kap met touw en touwtjes zó goed bijeen heeft gebonden, dat wij zonder doden Jaffa hebben bereikt waar de smeden wonen en de wagenmakers? Allah is groot. En een Egyptisch pond is hier niets meer. Zeye zift!

MAAR ALLAH LEERT ONS IETS HEEL LIEFS VANDAAG. Het regent. Het is vannacht al begonnen te regenen. Zonder wind en zonder geweld. Maar langzaam en gestadig. Wij zullen bijna de gehele dag door de regen rijden. En Allah zal ons leren, hoe mooi ons land ook in de regen kan zijn.

Het is tien uur wanneer wij Jaffa verlaten. Het land ligt in een grijze regenmist gevangen. De grote vruchtentuinen rondom de stad. En de omheiningen van de hoge cactussen. Dan de vlakte, die de vlakte van Saron is. Nu de goede regens die Allah ons dit jaar gegeven heeft, zijn het graan en het graan vol opgekomen. Hun groene velden liggen zó stil en zó vernacht in de mist die maar regent. Het leven van het land gaat. Lings de grote weg varen de automobielen. Vele vandaag, omdat het Zondag is en er geen treinen gaan. Er komen ook wagens van de joodse koloniën rondom: Rehoboth, Rischon le Zion. Zij gaan zwaar met drie paarden. Hun zeilen gesloten voor de regen en voor de wind. Er gaan de kamelen. Velen gespannen aan een touw. Heel dom. En een stipt, sterk ezeltje voorop. Met een fel belletje dat wonderhel klinkt in dit landschap van grijs en grijs. Er gaan ook fellachen, héél wat en héél arm. Op blote voeten door de modder. Een koude mantel om hun schouders geslagen. Hadj Achmed rijdt. Hij heeft in Jaffa met een subsidie van Abdoel Salaâm een mooie, warme soldatenjas gekocht. Hij heeft ook een warme muts. Ja, Allah heeft hem wel gezegend. Meer dan die dwaze, natte fellachen. Wij rijden ook een karavaan uit Gaza in. Acht ezeltjes en vijf man. Zij brengen het zwarte aarde-

werk van Gaza naar Jaffa en naar Jeruzalem. Zij hebben óók manden, met mooie kippen. Zij zijn wel nat. Maar zij zijn toch tevreden. Il-Hamdu-lillahi! Geloofd zij Allah. Maar wij zeggen natuurlijk kortaf: Chamdilla.

WIJ ZIJN DE LANDBOUWSCHOOL MIKWEH ISRAËL LANGS GEREDEN. Er werken Hollandse vrienden van ons. Maar wij houden niet stil, omdat wij nog vóór de avond te El-Kuds willen zijn. Wij rijden door de zachte, mistige droom van de vlakke van Sharon. Het land waar de runderen waren weidend (1 Kronieken 27:29). Saron als een woestijn is de grootste verwoesting (Jesaja 33:9) en Saron als een schaapskooi is Gods zegen (Jes. 65:10.) In de lente loopt de gehele vlakke bont van bloemen. De roos van Saron (Hooglied 2:1) is misschien de narcis geweest.

Wij rijden de eerste van de zeventien wachttorens voorbij die de Turken in 1860 hebben aangelegd tot bescherming van de weg. Maar ze zijn nu verlaten. Langs het oude dorp Yâzin, dat reeds vermeld wordt in Assyrische inscripties uit Sanherib's tijd.

Het veld is nu laag geheuveld. De herders zijn toch met hun schapen buiten gekomen. Zij grazen laag in de macht van de regen. Onze paarden druipen. Maar ze gaan, goed en beheerst. Langs Beit-Dejan, vermoedelijk het oude Beth-dagon (Josua 15: 1). Colbert moet hier een bezitting hebben gehad. Er zijn nog altijd zeer oude olijfbomen. Rechts het nieuwe dorp van Sarafend, waar de Joodse soldaten hebben geleverd. Een half uur later lopen wij veilig de haven van Ramleh binnen.

WIE ZIJN PAARDEN LIEFHEEFT, LAAT ZE TE RAMLEH EEN UURTJE RUSTEN. Hij geeft hun lekker water. Hij geef hun goede gerst. Hij drinkt een fijntje zwarte koffie. Hij gaat een uurtje wandelen. De naam Ramleh is zuiver Arabisch. Betekent 'zand'. De stad dateert uit het begin van de achtste eeuw. Gedurende de kruistochten was het een grote stad, groter dan Jeruzalem en woonplaats van een bisschop. Napoleon heeft in het klooster gewoond. De stad mag nu een zesduizend mensen hebben, waarvan een derde christenen. Wij zien de grote moskee en ook de beroemde Toren. Wie door de vlakke naar Ramleh is gereden, van Jaffa af, of van Rehohoth af, heeft altijd de grote, zware toren van verre gezien. Wij zouden een heel mooi uitzicht kunnen hebben van het platform af. Maar we hebben beloofd op tijd terug te zijn. Het koffiejongetje bedeeft ons nog met een zwarte koffie. De paarden zijn goed uitgerust en wij gaan weer. Abdoel Salaäm en ik stilzwijgend. Want ik leer de les van Allah, dat Palestina ook in mist en regen een land van God is. Hadj Achmed is warm en gelukkig in zijn soldatenjas.

Het land is goed bebouwd. Langs de weg en bij de weg zijn vele dorpen. De meesten op hun heuvel gebouwd. Wij zien Jimsu, het oude Gimse, dat de Filistijnen verover-

den in een slechte tijd van Ahaz. (11 Kronieken 28:18) Het kleine dorp Barriye. Een klein uur verder El-Kubâb, het Talmudische Kobe, met vele goede regenbakken, een schat in dit land. Rechts gaat een weg naar de Tell-el-Jeser en het dorp Abu-Sahusheb. Dit is het oude Gezer, talrijke malen vermeld in de heilige Schriften (Josua 16:10; Rechteren 1:29; 1 Koningen 9:16). Een allerbelangrijkst strategisch punt (Jos. 10:33 en 12:12; 1 Samuel 27:8; 1 Maccabeeën 15:28 en 35). Het Palestine Exploration Fund heeft hier zeer belangrijke opgravingen gedaan. Voorbij het dorp El-Kubâb naar het Noorden de vallei van Ajalen, waar de zon op Josua's bed heeft stilstaan (Josua 10:12-13) en de twee dorpen Beth-Heron, belangrijke punten in de Joodse krijgsgeschiedenis.

IN DE STILLE MIDDAGMIST ZIJN DE BERGEN VAN JUDEA OPGEKOMEN. Zij leken al héél dichtbij, toen zij nog héél ver weg waren. Wij komen in de bergen bij Bâb el Wâd, dat natuurlijk dalpoort betekent. Er is een Joods koffiehuis. Wie zijn paarden liefheeft, laat hen daar een tuitje rusten. Hij geeft hun weder lekker water. Hij geeft hun weder goede gerst. Hij zelf drinkt een kleintje koffie. Hij drinkt nog een kleintje koffie. Hij drinkt er nog een.

En dan begint de wondere tocht door de bergen, waar de wegen wenden en verdwijnen. Op en af. Maar meestal op, omdat Jeruzalem zoveel hoger ligt. Onze paarden doen het flink. Chamdillah! Toch moeten ze af en toe eens stilstaan om op adem te komen. Hadj Achmed, in zijn warme soldatenjas, schreeuwt en slaat. Wie zijn paarden liefheeft, maar nog tijdig te El-Kuds komen wil, kastijdt ze. Allah heeft de regen laten ophouden en de zon laten doorkomen, wanneer wij rijden langs Abu Gôsch het oude Kirjath Jearim, waar de afke Gods is geweest (1 Kronieken: 13). Wij houden er niet op. Ofschoon de sjeik familie is van Abdel Salaam en hij ons tot een bezoek heeft uitgenodigd. Maar wij moeten met de avond binnen zijn. Daarom houden wij ook niet op te Dilib, waar de jonge joodse vrienden werken en in tenten wonen. Maar wij houden weer stop voor water, gerst en koffie in Koloniah dat wij Mootzah noemen. Ditmaal begunstigen wij niet moeder Brause met de vele kindertjes. Wij zijn de klanten van de Griekse koffiehuisshouder vóór de brug. Hij zet dadelijk koffie een vuur van takhout in een petroleumbliek. Hij vertelt ons van de grote regens, die gevallen zijn. Wij horen ook dat de Jobsbron in het dal van Silouan weer overstroomt. Dat gebeurt alleen in heel goede jaren. Verleden jaar was een goed regenjaar. En ook nu weer staan wij er heel goed voor.

Wij zijn dus Allah wel heel dankbaar, dat hij het Heilige Land zo veel regen heeft gegeven en dat wij er zo weinig last van hebben gehad.

Wij rijden de berg op. Dit is de laatste geweest. De paarden, die wel weten dat zij naar hun huis gaan, draven. Lifta voorbij, dat al met lichtjes in zijn donker dal ligt. De Jaffastraat. Het ziekenhuis: De Poorten der Gerechtigheid. Jeruzalem. Bischoem el Hawa is uit. Wij ademen weer de gewone lucht van Jeruzalem in. Een tikje benauwd. Maar dat went wel.

VANDAAG IS ALLES WEER GEWOON. De kleine zwarte Fouad is gekomen. Hij heeft twee witte zakdoekjes gekregen en een flesje water dat zo lekker ruikt. Iedereen begrijpt dat de kleine zwarte Fouad nu heel tevreden is. Voor het ongedienstige dienstmeisje Amni hebben wij een mooie stof voor een mooi rokje gekocht. Moge zij haar ongedienstig leven nog eenmaal beteren.

En ik heb veel geleerd. Geen literair Arabisch. Dat geef ik toe. Maar het populaire Arabisch wel. Ik weet, als men een fellach wil roepen om hem de weg te vragen, dan moet men zeggen: 'Ya ammi, kom eens hier.' In het Hollands: 'Hallo, oom-van-vaderszijde, kom eens hier. Gij kunt het met de Hollandse fellachen proberen. Ik heb geleerd, wanneer je ya salaām moet zeggen en wanneer illa. Ik weet, hoe men de vader, de moeder en het geloof vervloekt van allen die ons niet lief en dierbaar zijn. Het is allemaal voorbij. Er is weer de politiek. Er zijn weer de zorgen. Het regent en het is weer heel, héél koud.

En mijn mooie waardigheid van mudir el chakoek heb ik afgelegd.

IN MEMORIAM J.I.D.H.

*In liefde volg ik de onrust van zijn tochten
De wereld door, en, door zijn eigen hart.
Zijn handen, die de zoete zonden zochten,
Zijn plotsling in hun laatste greep verstard.*

*Maar al de driften van zijn donker leven,
Zijn dorst naar God heeft zich met hen gevoed,
En dit is 't beste dat hij heeft gegeven:
Die ranke vlam, die reinigende gloed.*

IN LIEFDE VOLG IK DE ONRUST VAN ZIJN TOCHTEN
De wereld door, en, door zijn eigen hart.
De handen, die het zoetst der zonden zochten,
Zijn plotseling in hun laatste greep verstard.

Maar ook de duistere driften van dat leven
Hebben de dorst naar God in hem gevoed,
En dit is 't beste dat hij heeft gegeven:
Een ranke vlam, een reinigende gloed.

Die brandt, nu 't stil werd, daar de driften zwichtten
En 't lichaam, dat hen aandreef, niet meer deert,
Hel in de zilveren lamp van zijn gedichten
Van de enige olie die geen vlam verteert.²

*Die brandt, nu 't stil werd, daar de driften zwichtten
En 't lichaam dat hen dreef haar niet meer deert,
Hel in de zilveren lamp van zijn gedichten,
Van de enige olie die geen vlam verteert.¹*

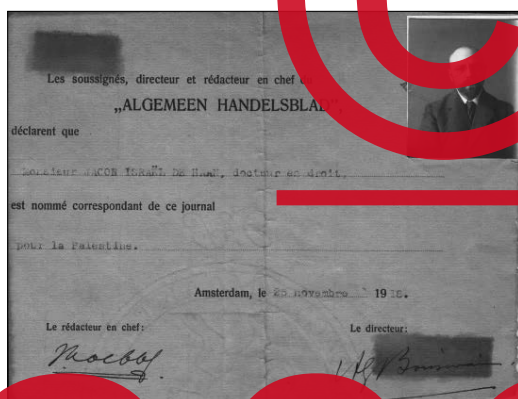

¹ Het onderschrift van dit herdenkingsvers van P.N. van Eyck luidde: *Gedrukt door R.F. van Eyck op HET EIKEL-PERSJE Najaar 1929*. Het is in Londen gedrukt door zijn dertienjarige zoon Robert. Het netwerk is vermoedelijk door vader Pieter zelf gedaan. Het kleine *private* proefpersje stond bij de familie Van Eyck thuis.

² Definitieve tekst zoals door Van Eyck is vastgesteld t.b.v. *Verzameld werk* Deel 2, Amsterdam 1958.

JACOB ISRAËL DE HAAN VOORZAG AL VROEG DE SPANNINGEN TUSSEN DE IN PALESTINA GEBOREN ARABIËREN EN DE GEÏMMIGREERDE JODEN.

Nadat de orthodoxe Jacob Israël de Haan, lid van de zionistische *Mizrachi*, in 1919 naar Palestina verhuisde beseftte deze nieuwsgierige, erudiete en intelligente jurist al snel dat de zionistische omgangsvorm met de Arabieren problemen zou opleveren. Hij verweet zijn medezionisten arrogantie, dat zij al het land opkochten of opeïsten, Arabieren als landarbeiders aanstelden en hen koeïoneerden. Tegelijk had hij oog voor de orthodoxe joden die door seculiere zionisten gediscrimineerd werden. – Om zich een getrouw beeld van de situatie te vormen reisde hij het land door en sloot vriendschap met Arabieren.

Vijf jaar lang schreef hij voor het *Algemeen Handelsblad* feuilletons over zijn verblijf in Palestina. Zijn observaties en zijn kritische houding beschreef hij haarscherp in zijn feuilletons, tot ergernis van zionisten in Palestina en Nederland. Lang-

zamerhand werd die spanning tussen hem en de zionisten groter. Een jaar voor zijn dood kreeg hij een doodsb bedreiging; hij werd van alle kanten gewaarschuwd, maar wist van geen wijken. – Gepromoveerd op *Rechtskundige significa en haar toepassing op aansprakelijkheid, verantwoordelijkheid en toerekeningsvatbaarheid*, had hij een grote drang naar waarheidsvinding. De Haan zocht de waarheid en niets dan de waarheid.¹

CARRY EN JACOB beschouwden zichzelf min of meer als een tweeling. Ze waren in hetzelfde jaar geboren. Carry op 01-01-1881 en Jacob ('Joop') op 31-12-1881. Ze trokken veel met elkaar op en deelden hun passie voor literatuur. In Amsterdam hebben ze eerst samengewoond en later bij elkaar in de buurt. Door Carry's intensieve contact met Joop

¹ VGL. Eva Rovers: *De waarheid, de worsteling en de onrust; Jan Fontijn op zoek naar Jacob Israël de Haan*, in *De Boekenwereld* jaargang 30 nummer 4 | 2014.

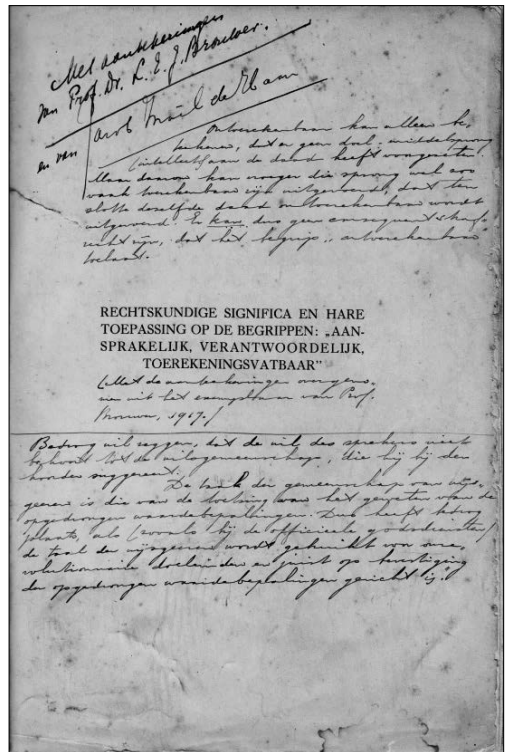
raakte ze bekend met allerlei progressieve kunstenaars, studenten, journalisten en docenten. Alles wat haar ter ore kwam bestudeerde ze. Onverzadigbaar las ze alles wat ze tegenkwam en sloeg het op in haar, zoals haar zoon het later zou noemen, *wanstaltig geheugen*. Ze luisterde en keek, droomde en peinsde en liet het leven op zich afkomen. In deze periode vol verwachtingen vond zij waarderende woorden voor het *gevoelssocialisme*, dat in tegenstelling tot het materialistische socialisme, een gemeenschap wilde zijn van goedwillende individuen die naar individuele vervolmaking en naar hervorming van de onrechtvaardige maatschappelijke verhoudingen streefde. Dat zij waardering had voor het melancholiek/religieus-humanisme van Henriëtte Roland Holst blijkt uit de herinnering van Jan Buskes die op het *Christelijk Gymnasium* kennis maakte met haar poëzie toen hij Carry van Bruggen rond 1910 in een voordracht het fragment *Gebroken kleuren* hoorde voorlezen uit *De nieuwe Geboorte*:

Zijt ge daar eindelijk dokter?
ik heb vandaag zo verlangd
naar uw grijze vriendlijke ogen,
en de klank van uw stem, die nog hangt
door de zaal als een heldere warmte
wanneer ge er niet meer zijt...

Niets volbracht voor mijzelf
en niets voor die andren vermocht;
wat doen zulken als ik was op aarde?
Ik heb lang een antwoord gezocht
en dit is wat ik heb gevonden:

ik weet nu dat zij bestaan
om de kloof te helpen dempen
waardoor het volk moet gaan.

Ja hiertoe diende mijn leven
en dit is de troost die ik won,
maar keer mij nu af van het venster, dokter,
en doe dicht dat gordijn voor de zon...

†

COLOFON

LETTERS:

Adobe Garamond Pro / Alte Schwabacher
Baskerville / Bodoni 72/Bodoni URW
DTL Haarlemmer / Dutch Mediaeval
Filosofia
Garalda / Garamond Premier Pro
LTC Bodoni 175
Minion Pro
Salden Black/Salden Caps/Salden Titling
Trinite No2/Trinite No4/Trinite Titling

PAPIER:

90 g/m lichtgetint hv

ONTWERP & UITVOERING:

Zuider-Amstelboeken

TECHNISCHE REALISATIE:

CB-Printforce/*Joint Book Services*

www.
uitgeverijbraxas.nl

2024

Tweede licht herziene druk, mei 2024